

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

87. kötet 2. szám

Budapest, 1985

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

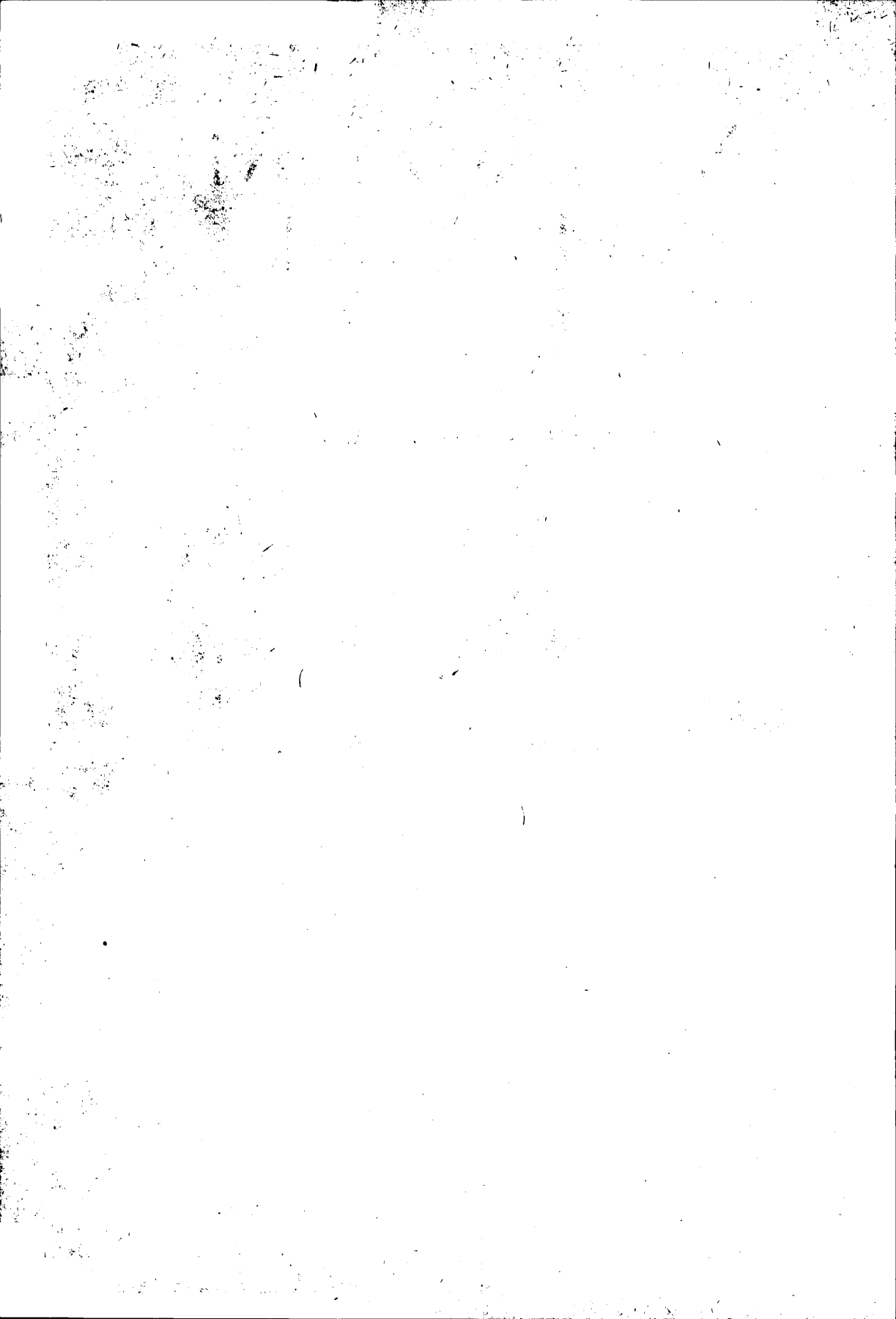
Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANHETEDIK KÖTET

BUDAPEST

1985

Hogy intonál a magyar?

0. Bevezetés

Ebben a cikkben a magyar egyszerű mondatok prozódiaját leíró szabályrendszer megadását kíséreljük meg a nemlineáris fonológia, (l. pl. Halle—Vergnaud 1980) módszereit használva. Vizsgálódásunk középpontjában a mélyreprezentációból a felszíni reprezentációt előállító szabályrendszer áll. Részletesen kidolgozott magyar szintaxis hiányában csupán jelezni tudjuk, hogy a fonológiai mélyreprezentáció hogyan jön létre: magukat a fonológiai szabályokat azonban szabatos (formalizált) alakban közöljük.

Az első szakaszban azt írjuk le, hogyan illeszkedik szabályrendszerünk a nyelvtan többi komponenséhez. Itt ismertetjük (és motiváljuk) a fonológiai komponens belső felépítését és a szabályok működési módját is. A tulajdonképpeni szabályrendszer leírására a második szakaszban kerül sor. Végül a harmadik szakaszban tömören összefoglaljuk a szabályokat.

A szabályrendszer által leírt intonációs minták nagy részét Varga (1981) alapján dolgoztuk fel: a különbségekre mindenütt külön felhívjuk majd a figyelmet.

1. Az intonációs szabályok helye a nyelvtanban

Mivel az intonációs kontúrok a mondat egészéhez, nem pedig egyes szavakhoz tartoznak, az őket előállító szabályrendszer csakis a fonológia posztlexikális komponenséhez tartozhat (l. (1) alább). Kiparsky (1983) a lexikális és a posztlexikális szabályok közti különbségeket a következőkben foglalja össze:

	lexikális szabályok	posztlexikális szabályok
(1) működési tartománya	szavakon belül	nemcsak szavakon belül
(2) felhasznált információ	szavak belső szerkezete	frázisstruktúra
(3) sorrend	posztlexikális szabályok előtt	lexikális szabályok után
(4) alkalmazás	ciklikus	csak egyszer
(5) rendezés	a többi lexikai szabállyal diszjunktív	a lexikai szabályokkal konjunktív
(6) alkalmazási kör	levezetett környezetekben	mindenhol (across the board)
(7) struktúrát	őrző	nem őrző
(8) alkalmazási kategória	csak lexikai (?)	tetszőleges
(9) kivételek	lehetnek	nem lehetnek

Mindenképpen fel kell tehát tételeznünk, hogy a szabályrendszer lexikális szempontból teljesen specifikált reprezentációkon operál (vö. 3). A generatív grammatika hagyományos felépítése miatt ilyen reprezentáció csak a szintaktikai szabályok alkalmazása és lexikai helyettesítés után áll rendelkezésünkre: lehetőség nyílik tehát arra is, hogy az intonációs szabályok figyelembe vegyék a szintaxis által nyújtott információt (vö. 2). Az 1.2. pontban látni fogjuk, hogy a szintaxis által nyújtott információból csupán az „f” mellékjelet és az elemek kategória-címkeit¹ használjuk fel (ez utóbbiakat csak az illesztőszabályokban). A szabályrendszer nem érzékeny a lexikai elemek szegmentális anyagára sem: a lexikonból kizárólag a szótagstruktúra és az inherens hangsúlyok kerülnek bele a mélyreprezentációba. Szabályrendszerünket alapvetően pragmatikai jellegű információ vezérli — feltevésünk szerint a szemantika kizárólag az intonációval már ellátott mondatokat képes interpretálni (vö. Ackerman—Kömlősy 1983, Kálmán és mtsai 1984).

1.1. Az „f” mellékjel

A szintaktikai reprezentáció egyes szavakat „f” mellékjellel (olv.-fajkesz) tüntet ki. Az „f” jelöli többek között a nyomatékos fókuszot (l. É. Kiss 1981) és néhány más kitüntetett kommunikatív szereppel rendelkező elemet (kontrasztív topik stb.). A mélyreprezentáció kialakításában az „f”-nek az a szerepe, hogy az ilyen diakritikummal megjelölt szavak nem en-, ill. proklitizálódhatnak. Az „f” fogja „elsütetni” a nyomatékos mondatok (mondatrészek) intonációját előállító szabályokat is.

1.2. Az illesztőszabályok

A határozott névelőt a szintaxis minden valószínűség szerint külön csomópont alatt generálja, és összetettebb főnévi csoportok esetén nem is lesz testvére az utána következő elemnek. Ennek ellenére fonológiai szempontból indokolt, hogy a közvetlenül utána álló elemmel kerüljön egy (fonológiai) szóba, és ugyanez elmondható olyan elemekre is, mint például a *ha* és *és*; az *is* viszont mindig enklitikus. Az ilyen esetek² kezelésére a következő mechanizmust használjuk: A lexikonban külön jelöljük az elemek en- vagy proklízisre való hajlamát, illetve azt, hogy milyen szófajú elemekhez hogyan klitizálódhatnak. A nem klitizálódó szavak hangsúlyát egy lexikai redundanciaszabály szolgáltatja, amely szerint a magyarban az első szótag lesz a hangsúlyos. Ezek után az illesztőszabályok — persze szem előtt tartva az 1.1.-ben leírt korlátozást — a megfelelő szomszédhoz csatolják a klitikumokat, és ezzel létrehozzák a fonológiai szavakat. Az illesztőszabályoknak kell gondoskodniuk arról is, hogy az igemódosító utáni ige hangsúlytalan legyen (l. Kálmán és mtsai 1984, Prószéky 1984). Igemódosítónak minősül minden olyan szó, amely közvetlenül az ige előtt áll, és vele konstituenst alkot (ide tartoznak a negatív mozzanatot tartalmazó elemek, mint *nem*, *alig* stb. is). Mint Ackerman és Kömlősy (1983) kimutatja, a V' konstituens a lexikonból is származhat: ennek fényében nem különösen meglepő, hogy a V'-n belül sohasem találunk fonológiai szóhatárt.

¹ Idetartozik a V' összetevő is (l. Ackerman és Kömlősy 1983).

² L. Chomsky—Halle 1968. 9 ff, 371 ff.

(10) 'Pista is 'nézett minket a 'tükörben.

(11) A 'leolvasó 'húzni akarta az 'időt.

A magyar hangsúly lexikai redundanciaszabálya és az illesztőszabályok a következő (fonológiai) mélyreprezentációkat állítják elő:

(12) # [$\overset{*}{S}SS$] [$\overset{*}{S}SSS$] [$\overset{*}{S}SSS$] #

(13) # [$\overset{*}{S}SSSS$] [$\overset{*}{S}SSSS$] [$\overset{*}{S}SS$] #

A névelő mindig proklitikus, az „is” mindig enklitikus; a személyes névmások az igéhez klitizálódnak. Az infinitívusz igemódosító.

Itt és a továbbiakban *S* a szótagokat, # a frázishatárokat, a [,] pedig a fonológiai szavak határát jelöli. A * jelet akcentusnak nevezzük, ez a magyarban az esetleges hangsúly helyét jelöli ki (l. 1.4.).

1.3. Autoszegmentális fonológia

Mivel a magyar nem tonális nyelv, úgy véljük, hogy az intonációs kontúroknak a szegmentális anyagtól elkülönített, önálló szinten való tárgyalása külön indoklásra szorul. Tekintve, hogy mindössze két tonális szint elkülönítésére lesz szükség (a továbbiakban a nemzetközi szokásnak megfelelően a magas tónust H (high), a mélyet pedig L (low) betűvel jelöljük), elvileg lehetőség nyílna arra is, hogy a magánhangzók szokásos szegmentális reprezentációját egy $\langle \pm \text{low tone} \rangle$ jeggyel bővítsük, és megmaradjunk a lineáris tárgyalásmód mellett. Ez ellen azonban számos érv szól: itt csupán azokat soroljuk fel, amelyeket a különálló autoszegmentális szint bevezetése szempontjából diagnosztikusnak szokás tekinteni (l. v. d. Hulst—Smith 1982: 2.2).

1. Kontúr- (dinamikus) tónusok rövid magánhangzókön:

(14) Bort („eső”)

(15) Bort? („emelkedő-eső”)

2. Tonális melódiák. A magyarban (ha a hangerő normális) négy tonális melódiát különböztethetünk meg:

(16) Marika.

H-L-L

(17) Marika?

L-H-L

(18) Marika, (Pista, valamint Jóska.)

H-H-H

(19) Marika, ... (de ne AZ a Marika.)

H-L-H

(Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Varga (1981) „emelkedő” és „ereszkedő” dallama itt nincs megkülönböztetve (l. (18)); a kérdésre később visszatérünk.)

3. Terjedés (spreading): a szegmentális anyag és a tonális anyag közül a hosszabbikból több elem „asszociálódik” a rövidebbik egyetlen elemével:

(20) Hal? Halas? Halastó? Halastavak? Halastavakat?

$\begin{array}{c} \wedge \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} \uparrow \downarrow \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} | | | \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} \vee | | \\ \text{LHL} \end{array}$

$\begin{array}{c} \vee | | \\ \text{LHL} \end{array}$

(Az autoszegmentális tárgyalásmód mellett még két érvet szokás felhozni, de ezek posztlexikális szinten nem alkalmazhatók.³)

Az autoszegmentális reprezentáció (pl. (20)) jólformáltságát általában a különböző szinteket összekötő tónus-leképezéssel (tone mapping, l. Williams 1971. 469), illetve az asszociációs konvenciókkal (l. Clements—Ford 1979) biztosítják. Mivel az általunk leírt anyagon a kétféle⁴ felfogás ugyanarra az eredményre vezet, a továbbiakban nem teszünk különbséget köztük: gondoskodni fogunk azonban arról, hogy az asszociációs szabály (AR, l. 2) a két autoszegmentális szintet úgy kösse össze, hogy a végeredmény megfeleljen az autoszegmentális reprezentáció jólformáltságára vonatkozó szokásos kritériumoknak (vö. Goldsmith 1976):

(21)

- (i) asszociációs vonalak nem keresztezik egymást;
- (ii) minden szótaghoz legalább egy tónust asszociálunk;
- (iii) az asszociálatlan tónusok kiesnek a reprezentációból.

Az AR alkalmazása a szószintű szabályoknál megszokottaktól csupán annyiban tér el, hogy míg a lexikális szabályok között minden lépésben felhasználhatjuk (l. Clements—Sezer 1982. 219), a posztlexikális szabályok között csak egyszer kerül alkalmazásra (l. (4) fent), ti. a levezetés végén (de még az alacsony szintű szabályok alkalmazása előtt).

1.4. Hangsúly és akcentus

Fry (1955, 1958), Mol—Uhlenbeck (1956) és mások ez irányú vizsgálatai világossá tették, hogy a hangerő (intenzitás) nem az egyetlen, de még csak nem is a legfontosabb kulcs a hangsúly felismerésében. Bolinger (1955, 1958, 1962) kiterjedt kutatások során arra a következtetésre jutott, hogy a hangsúly kulcsingere a hangmagasság („pitch is our main clue to stress” 1958. 111) — ezt a nézetet a beszéd szintetizálási kísérletek (pl. Rigault 1962, Mattingly 1966) is alátámasztják. Mivel a hangerővel igen jól korreláló szubglottális nyomás a hangmagasság alakulásában csupán másodlagos szerepet játszik (l. Ohala 1977), a beszéd produkciós oldaláról nézve is indokolttá vált, hogy a fonológiai hangsúly a hangmagassággal összekapcsolva kerüljön leírásra.⁵

A hangmagasság—hangsúly-nyelvek (pitch—accent languages, l. Bolinger 1958) fogalma és az ehhez kapcsolódó elméleti intonációfelfogás (magyarul ismerteti Varga 1981a) azonban a strukturalista paradigmába kevésbé volt beilleszthető: igazi hatást csak akkor kezdett kifejteni, amikor a mélyreprezentáció bevezetésével lehetővé vált a fonetikai és a fonológiai hangsúlyfogalom világos elkülönítése. Fonológiai szempontból ugyanis a hangsúly percepciós és produkciós korrelátumai másodlagosak: legfontosabb szerepe az, hogy

³ Az egyik érv a stabilitás (azaz a tonális specifikáció fixen maradása a szegmentális anyag megváltoztatása közben), a másik pedig a lebegő (floating) tónusok megléte. Proszlexikális szinten azonban a szegmentális specifikációt már nem változtatjuk meg (és nem törölünk szegmentális anyagot), így e jelenségekkel nem érvelhetünk.

⁴ Ha az ún. „elsőbbségi szabályokat” is figyelembe vennénk, még több fajta megközelítésről beszélhetnénk: l. Clements 1981, Halle—Vergnaud 1982.

⁵ A hangsúlyos helyeken természetesen egyéb változások is bekövetkezhetnek: a magánhangzók és a mássalhangzók meghosszabbodása (geminációja), esetleg aspirációja stb. — a magyarban ezek közül a hangsúlytalan szótagok megrövidülése tűnik a legfontosabbnak.

a megnyilatkozásokat a szótagnál nagyobb, de a kontúr egészénél kisebb egységekre bontja. Ezt a tagolást a mélyreprezentációban egy speciális mellékjel, az **a k c e n t u s** segítségével írjuk le: a fonetikai és a fonológiai szempont egységes tárgyalását pedig az teszi lehetővé, hogy ezt a jelet a kontúr tagolására utaló felszíni jelenségeket előállító szabályok vezérlésére is felhasználjuk.

A hangsúly és az akcentus közti különbséget igen jól példázza a szerbhorvát nyelv, amelyben a hangsúly mindig az akcentust megelőző szótagra esik (l. Browne—McCawley 1965). Az akcentus absztrakt felfogását az autoszegmentális fonológia is átvette (l. pl. Haraguchi 1977) — mi a továbbiakban Goldsmithnek (1982) az eddigi kutatások tanulságait összegző modelljét fogjuk használni.

1.5. A modell felépítése

A Goldsmith-féle modellben két olyan kitüntetett szabály is van, amelyet nem valamilyen jegy (pl. ± kérdő mondat, „f” stb.) sűt el, hanem jelöletlen esetben is működésbe lép. A BTMA (Basic Tone Melody Association) az alaptónusmelódia kitüntetett elemét kapcsolja össze a fonológiai szavak akcentuált szótagjával, az AR (Goldsmithnél Association Conventions) pedig további asszociációkat hajt végre mindaddig, míg a reprezentáció meg nem felel az 1.3-ban leírt követelményeknek. Ez a két szabály a levezetést három szakaszra bontja: az **a k c e n t u s s z a b á l y o k a t** a BTMA előtt, a **t o n á l i s s z a b á l y o k a t** a BTMA és az AR között, az **a l a c s o n y s z i n t ű s z a b á l y o k a t** pedig az AR után kell végrehajtani:

(felszíni) szintaktikai reprezentáció

illesztőszabályok

fonológiai mélyreprezentáció

akcentusszabályok

BTMA

tonális alapreprezentáció

tonális szabályok

AR

felszínes reprezentáció

alacsony szintű szabályok

felszíni reprezentáció

(A felszínes reprezentációból a felszínt fonetikailag motivált szabályok hozzák létre, ezeket azonban csak annyira részletezzük, amennyire ez cikkünk megértéséhez szükséges.)

2. A szabályrendszer

Vegyünk egy jelöletlen mélyreprezentációt, mondjuk azt, amely megfelel a következő mondatnak:

(22) Nekünk tetszik Zubizarreta új elmélete.

A mélyreprezentáció így fest:

(23) # [S S Š S] [Š S S S S] [Š] [Š S S S] #

Jelöletlen mélyreprezentációról lévén szó, az első alkalmazásra kerülő szabály a BTMA:

(24) [S0 Š S0]

LHL

A pontok jelentése: „asszociáld”. A S0 nulla vagy több szótagot jelent. A BTMA alkalmazása után létrejövő tonális alapreprezentáció:

(25) # [S S Š S] [Š S S S S] [Š] [Š Š S S] #
 LHL LHL LHL LHL

(Az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy az akcentus felszíni hangsúlyalakítását is a BTMA végzi el:)

(26) # [S S 'S S] ['S S S S S] ['S] ['S S S S] #
 LHL LHL LHL LHL

Mivel mélyreprezentációnk jelöletlen, a következő alkalmazandó szabály az AR, amely ezt mondja ki:

(i) az asszociáció tartománya a fonológiai szó (az asszociációs vonalak (fonológiai) szóhatárokat nem keresztetethetnek);

(ii) a már asszociált szegmentumok és tónusok első jobboldali szomszédjait asszociáld egymással;

(iii) Ismételd a (ii)-t mindaddig, amíg lehetséges, majd végezd el ugyanazt balra;

(iv) a szabadon maradt szótagokat asszociáld azzal a tónussal, amellyel a szomszédjuk asszociálva van, míg egyetlen szabad szótag sem marad.

Ennek a lépésnek a végrehajtása után a reprezentáció asszociálatlan szótagokat már nem tartalmazhat, de asszociálatlan tónusokat még igen. A nyelvek többségében az asszociálatlan tónusok a reprezentációból automatikusan kiesnek, a magyarban azonban a (fonológiai) szavak jobb oldalán ezt egy nyelv-specifikus szabály segítségével megakadályozzuk:

(v) A szóvégi asszociálatlan tónusokat asszociáld az utolsó szótaghoz. Alkalmazzuk most (26)-ra az AR-t.

(ii):

(27) # [S S 'S S] ['S S S S] ['S] ['S S S S] #
 |/ |/ | |/ |/
 LHL LHL LHL LHL

(iii):

(28) # [S S 'S S] ['S S S S] ['S] ['S S S S] #
 |/|/ |/ |/ | |/ |/
 LHL LHL LHL LHL

(iv):

(29) # [S S 'S S] ['S S S S] ['S] ['S S S S] #
 |/|/|/ |/|/|/|/ | |/|/|/|/
 LHL LHL LHL LHL

(v):

(30) # [S S 'S S] ['S S S S] ['S] ['S S S S] #
 |/|/|/ |/|/|/|/ | |/|/|/|/
 LHL LHL LHL LHL

És az eredmény:

(31) Nekünk 'tetszik 'Zubizarreta 'új 'elmélete.
 L L H L H L L L L HL H L L L

(Megjegyezzük, hogy az alacsony szintű szabályok következtében az egyes fonológiai szavak H-i és a fonológiai szavakon belüli L-k egymáshoz képest egyre alacsonyabb magasságúak lesznek:

(32) Nekünk 'tetszik 'Zubizarreta 'új 'elmélete.

Az alacsony szintű szabályok a ['S] szótaghoz a

kontúrt rendelik.)

2.1. Az akcentusszabályok

Két olyan jelölt eset van, amikor az akcentusszabályok működésbe lépnek. Az első az, ha egy fonológiai szó „f” mellékjeles. Ez elsűti az irtószabálynak nevezett szabályt. Az irtószabály kiirtja az f-es fonológiai szó utáni fonológiai szavak akcentusát és szóhatárait, egészen a mondat végéig vagy a következő f-es fonológiai szóig. Így a kiirtott akcentusú fonológiai szavak beleolvadnak az f-es fonológiai szóba, ezért továbbra is érvényben marad az, hogy minden fonológiai szónak pontosan egy akcentusa van. Az irtószabályra azért van szükség, mert az ún. irtóhangsúly után a magyar mondatokban mondathatáron belül csak újabb irtóhangsúly következhet (Kálmán és mtsai 1984). Az irtószabály így fest:

$$\left[{}_fSO \overset{*}{S} SO \right] \left(\left[SO \overset{*}{S} SO \right] \right) 1 \rightarrow \left[{}_fSO \overset{*}{S} SO (SO S SO) 1 \right] / _ \left\{ \begin{array}{l} [f \\ \# \end{array} \right.$$

(A (...)1 kifejezés azt jelenti, hogy a zárójelben álló egységből 1 vagy több van.)

Megjegyezzük, hogy a BTMA f-es fonológiai szavakon is működik, ezért a szabály pontos megfogalmazásakor ezt feltüntetjük majd. Az irtószabály nemcsak azért nem törli az „f” mellékjelet, mert a tonális szabályok még hivatkozni fognak rá, hanem azért sem, mert egyes vélemények szerint az irtóhangsúly nagyobb hangerejű, mint a nem irtó. Az itt ismertetett változat lehetőségét ad arra, hogy az f-es fonológiai szavak hangsúlyát például ”-vel ábrázoljuk a felszíni reprezentációban.

A másik akcentusszabályt Varga-szabálynak neveztük el, mert a jelen-ségre, amelyet leír, először Varga (1979) lett figyelmes:

- (34) (— Békeharcos volt?)
— Nem, békeharCOS.

A *békeharCOS* mélyreprezentációja:

- (35) # [békehar^{*}cos] [f Ø] #

A Varga-szabályt az üres f-es elem sűti el: hatása az, hogy az előző szóban az akcentus az utolsó szótagra kerül, az üres szót töröljük, és az „f” mellékjel átkerül az előző fonológiai szóra:

- (36) # [f békehar^{*}cos] #

(Az „egy szó — egy akcentus” szabály alól csak az üres szó jelent kivételt.)
Mindkét akcentusszabály működését mutatja a következő példa:

- (37) (— Építésvezető volt Grenadán?)
— Nem, építésvezeTÓ Grenadán.

Mélyreprezentáció:

- (38) # [építésveze^{*}tó] [f Ø] [Grenadán^{*}] #

Az irtószabály nem süllhet el, mert abban az f-es fonológiai szónak legalább egy szótagot tartalmaznia kell. Működésbe lép viszont a Varga-szabály:

(39) # [f építésvezet^{*}ő] [Grenadán^{*}] #

És most elsül az irtószabály:

(40) # [f építésvezet^{*}ő Grenadán^{*}] #

A BTMA és az AR alkalmazása után pedig ezt kapjuk:

(41) # [f építésveze 'tő Grenadán] #

2.2. A tonális szabályok

A magyarban a szótári egységeket egy lexikai redundanciaszabály élhangsúlyosnak specifikálja; ez alól csak az önálló hangsúllyal nem rendelkező klitikumok képeznek kivételt. Az illesztőszabályok biztosítják, hogy a fonológiai szavak közt az „egy szó — egy hangsúly” elve már mindenütt érvényesüljön (természetesen az üres fonológiai szavak kivételével). Proklízis esetén azonban már nem az első szótagon találjuk a hangsúlyt. Mivel a magyar tonális alapmelódiája az LHL, a BTMA biztosítja, hogy a hangsúlyos szótagokhoz emelkedő-eső kontúr tartozzon — tipológiai szempontból ez éppen a jelöletlen eset. Az L-ek közül perceptuálisan is „kiugró” H azonban nem szükségszerű velejárója a hangsúlynak a magyarban sem: találunk hangsúly nélküli H és hangsúlyos L szótagokat is.

Az eldöntendő kérdések utolsó fonológiai szavában ez a két jelenség egyszerre lép fel. Az autoszegmentális modell magyarázó erejét az 1.3-ban leírtakon kívül az is mutatja, hogy ezt felhasználhatjuk a kérdő mondatok intonációját leíró szabály egyszerűbbé tételére. Mivel a kérdő „karakterdallam” (l. Varga 1981. 322) megegyezik a magyar tonális alapmelódiájával, és ez utóbbi a BTMA alkalmazása után már rendelkezésünkre áll,

'halastavakat
|
LHL

módunkban áll a karakterdallamot a BTM „eltolásával” származtatni: a gyakorlatban ezt a baloldali L és az utolsóelőtti-előtti szótag asszociálásával érjük el.

(42) 'halastavakat
|
LHL

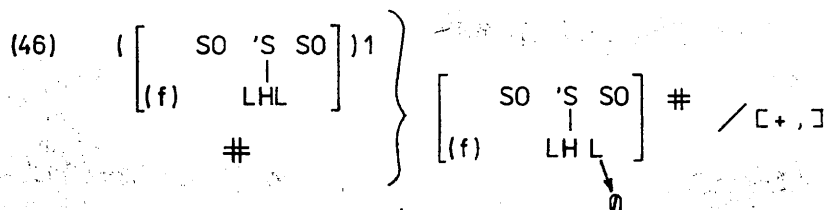
Mivel az újonnan behúzott asszociációs vonal keresztezné a BTMA által szolgáltatott vonalat, a jólformáltsági feltételek (l. 21 fentebb) értelmében ez utóbbi automatikusan disszociálódik:

és a BTMA után az „irtásigazító” (45)-öt is alkalmazni kell, mivel enélkül a nyomatékos részt megelőző hangsúlytalan szótagok mély tónusúnak adódnának:

'Szergej 'sohasem tanult a Szovjetunióban.

* H L H L L L L L L L L L L L L L L

Két olyan tonális szabály van, amely kizárólag az utolsó fonológiai szón operál. Az első a felsorolásban, félbeszakított mondatban vagy alárendelt mellékmondat előtt használatos „folytatásígérés” szabálya (alkalmazásának feltételei jórészt egybeesnek a helyesírásbeli vessző alkalmazásának feltételeivel). Ez azt írja elő, hogy az utolsó fonológiai szóban a hangsúlytól kezdve csak H tónusok legyenek:

Folytatásígérő mondat például (18).⁶

A folytatásígérő és a kérdőszabály a pragmatikai környezet különbsége miatt nem alkalmazható ugyanabban a mondatban; az irtásigazító és a folytatásígérő szabály közül csak az egyik alkalmazható, ha csak az utolsó fonológiai szó f-es; egyébként nem befolyásolják egymást. A folytatásígérés velejárója ugyanis, hogy az utolsóelőtti fonológiai szónak eső intonációjúnak kell lennie:

'Bementünk az ótépébe, ...

* H H H L H H H H

A folytatásígérés közeli rokona a „negatív folytatást ígérés”: az ilyen mondatot *de, viszont* stb. kezdetű mellékmondat szokta követni (l. (19) példánkat), de „negatív folytatást ígér” a fenyegető intonáció is:

'Marika, ... (vigyázz magadra, mert kaphatsz egy nyaklevest!)

H L H

A negatív folytatást ígérő szabály udvariasabb, érdeklődőbb kiegészítendő kérdésnél is használatos (hangsúlyozzuk, hogy a kiegészítendő kérdésre a kérdőszabályt nem alkalmazzuk, csak a visszakérdezésre):

(47) 'Ki volt ott?

H L L (jelöletlen)
L H L (visszakérdezés)
H L H (érdeklődő)

A negatív folytatást ígérő szabály ugyanolyan viszonyban áll a többi tonális szabállyal, mint a folytatást ígérő; a kettő egymással természetesen disz-

⁶ Egyébként az ún. kínáló és adatfelvevő kérdéseknek is lehet ilyen a dallamuk, ha kevésbé udvariasak. (Varga László személyes közlése alapján.)

junktív viszonyban van, hiszen különböző pragmatikai környezetek sűtik el őket.

Végül szólnunk kell a több f-es szót tartalmazó mondatok intonációjáról is. Ezek a viszonylag periférikus mondatok általában a többszörös szembeállítás céljait szolgálják, sokszor szerepelnek választó mellérendelésekben (*akár... akár...* stb.; l. Bánréti 1983).

$$(48) \left(\begin{array}{c} \text{SO} \quad \text{'S} \quad \text{SO} \\ | \\ \text{(f)} \quad \text{LHL} \end{array} \right) 0 \left(\begin{array}{c} \text{SO} \quad \text{'S} \quad \text{SO} \\ | \\ \text{f} \quad \text{LH} \quad \text{L} \end{array} \right) 0 \left[\begin{array}{c} \text{SO} \quad \text{'S} \quad \text{SO} \\ | \\ \text{f} \quad \text{LHL} \end{array} \right] \#$$

Ez az egyetlen olyan szabály, amelyet akár opcionálisnak is tekinthetnénk: az alsó indexben szereplő 0-kból (l. 3.1.) látható, hogy a változtatás elvégzése nem kötelező; de akár az összes f-es fonológiai szón is elvégezhető (egyidejűleg), kivéve az utolsót. Ha először a kérdőszabályt alkalmaztuk, akkor ez természetesen már nem lehetséges, és megfordítva, a Bánréti-szabály alkalmazását sem követheti a kérdőszabály alkalmazása. A Bánréti-szabály elvégzése blokkolhatja az irtásigazítást (ha minden f-es szóra alkalmazzuk, és megfordítva, az irtásigazítás után az első f-es szóra nem alkalmazhatjuk a Bánréti-szabályt, csak a továbbiakra. A (negatív vagy sima) folytatást ígérő szabály alkalmazása és a Bánréti-szabály kizárják egymást.

Látható tehát, hogy a szabályok végrehajtásának sorrendjét nem szükséges külső (extrinsic) rendezéssel szabályoznunk, az egyes szabályok alkalmazása éppen a céljainknak megfelelő módon teremti meg, illetve rombolja szét a más szabályok alkalmazásához szükséges környezetet. Ily módon tehát szabályrendszerünk még a fonológiai szabályok rendezésére vonatkozó leginkább restriktív feltevéssel is összeegyeztethető (l. Pelletier 1980).

2.3. Az alacsony szintű szabályok

Mindeddig összesen két tonális szintet különböztettünk meg — elméleti szempontból ennél többre nincs is szükség, hiszen a magyarban nincsen mód arra, hogy csupán egy szótag tonális szintjének megváltoztatásával három (vagy több) intonációs kontúrt állítsunk szembe egymással. Ez a megállapítás természetesen csak addig marad érvényben, amíg egy szótaggal egy tónust asszociálunk: ha egymást követően több tónus is megjelenhet ugyanazon a szótagon, akkor a lehetőségek száma kettő hatványainak megfelelően növekszik. Két elemből álló dinamikus tónust négyet képezhetünk:

$$(49) \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{H} \end{array}$$

Három elemből nyolcat:

$$(50) \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{L} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{L} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{H} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{L} \quad \text{H} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{L} \quad \text{H} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{H} \quad \text{L} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{S} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{H} \quad \text{H} \quad \text{H} \end{array}$$

stb. Az azonos tónusok szomszédos pozíciókban való megjelenése azonban igen erősen jelölt eset: ennek megfelelően azonos szegmensek sorozatát általában egyetlen elemmel helyettesítjük.⁷

A lehetséges dinamikus tónusok számát azonban nem csupán univerzális, hanem nyelvspecifikus elvek is korlátozzák: a magyarban ezek közül a legfontosabb az, hogy egy szótaghoz legfeljebb három tónus asszociálódhat. (Nincs szükség arra, hogy ezt külön stipuláljuk: mivel szabályrendszerünk négyes asszociációt magyar mélyreprezentációból nem is hozhat létre, ez a megkötés leírásunkból automatikusan adódik.)

Dinamikus tónusok a magyarban kizárólag szó végén fordulhatnak elő, a háromszoros asszociáció pedig ezen túlmenően is jelölt esetet képvisel: kizárólag mondatvégi helyzetben, hangsúlyos szótagokon fordulhat elő. A harmadiknak asszociált tónus abszolút szintjéig a hangmagasság nem is jut el — ez csupán a kontúr hajlásának végső irányát jelöli ki. A fonetikai realizáció a hangsúlytól is függ: hangsúlytalan szótagoknál a másodiknak asszociált elem az imént leírthoz hasonló „függelék”-szerepet tölt be, míg hangsúlyos szótagokban realizálásra kerül. Így tehát a magyarban a következő kontúrokkal számolhatunk:

(51)	Kontúr	Hangsúlyos	Hangsúlytalan
			realizáció
	S └─┬─ LH	-----	'MariKA, ...
	S └─┬─ HL	●-----	'Bort. 'KaPÁT?
	S └─┬─┬─ HLH	●-----	'Volt, ...
	S └─┬─┬─ LHL	●-----	'Volt?

Ha a felszíni reprezentációban H és L között még további szinteket vennénk fel, akkor a dinamikus tónusok fonetikai értelmezését megadó fenti szabályok is formalizálhatóak lennének. Tekintve, hogy az élő beszéd tónu-

⁷ Ez az ún. Kötelező Kontúr-Egyszerűsítés (Obligatory Contour Simplification, vagy más néven Obligatory Contour Principle), I. Leben 1973.

sának folytonos változását finomabb reprezentáció is csak hiányosan tudná tükrözni, ettől eltekintünk: megemlítjük azonban, hogy a „függelék”-elemek realizálásakor a hangmagasság a közepes szintig sem jut el. A felszínes és a felszíni reprezentáció közti különbségekért (az eddigieken túlmenően) alapjában két (valószínűleg univerzális) törvényszerűség felelős: ezek a tonális hasonulás (tonal assimilation) és a lesodródás (downdrift). A tonális hasonulás elsősorban a hangsúlyos H szótagok mellett érvényesül: az itt található L-ek valamivel magasabbá válnak. Ez a két H között álló L-eknél a legfeltűnőbb — a hasonulás ebben a környezetben (majdnem) teljes. A lesodródás fonológiai szavak között és egy szón belül egyaránt érvényesül: az egymást követő L (és az egymást követő H) szótagokat ilyen gyakran nem egyenletes, hanem egyre mélyülő intonációval ejtjük ki.

3. Összefoglalás

Bár az autoszegmentális fonológia jelölésrendszere ma már lényegében véglegesnek tekinthető, a különböző szabályrendszerek összevetésére szolgáló egyszerűségi mérték (simplicity measure, l. Chomsky 1965. §§ 6–7) még nem alakult ki. Tekintve, hogy a (lineáris) generatív fonológiában az egyszerűségi mérték középpontjában épp a jelöltségi konvenciók állnak (l. pl. Chomsky — Halle 1968. 9. fej.), a szabályok formalizálásánál arra törekedtünk, hogy a jelöletlen (tehát kiírásra nem kerülő) elemeket úgy válasszuk meg, hogy minél általánosabb egy szabály, annál egyszerűbb legyen a leírása. Az alábbiakban pontosan megadjuk azokat a „redundancia-szabályokat”, amelyek felhasználásával szabályaink teljesen specifikált alakra hozhatók. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezeket a redundancia-szabályokat csupán hasznos adaléknak tekintjük a mondat szintű (nemlineáris) fonológia egyszerűségi mértékének felállításához: nem állítjuk, hogy ezek ugyanúgy az univerzális grammatika részei lennének, mint pl. a BTMA.⁸

3.1. A szabályrendszer értelmezése

Tekintve, hogy a magyar mondatintonáció leírásában szegmentális anyag specifikálására nem volt szükség, a szabályainkban szereplő szimbólumok lineáris leírásban kivétel nélkül [-segment] jegyűek lennének. A H (= magas tónus) és L (= mély tónus) elemeken kívül autoszegmentális értelmezést tulajdonítunk az *S* szótagszimbólumnak is (l. Clements — Keyser 1983): ez lehetővé teszi, hogy a szótaghatárokat egyáltalán ne kelljen jelölnünk. Nem volt szükség különböző erősségű határjelek felvételére sem: kizárólag a fonológiai mélyreprezentációban egyébként is szereplő [,] és # szimbólumokat használjuk — ezek a fonológiai szó elejét és végét, illetve a fonológiai frázis (tkp. mondat) határát jelölik. Tekintve, hogy a hagyományos + és # határok a fonológiai szabályok szintekbe rendezésével a szó szintű fonológiából is kiküszöbölhetők (l. Kiparsky 1982. 139), elmondható, hogy szabályrendszerünk ebből a szempontból is „takarékos”, mert csupán azokat a határjeleket használja fel, amelyeket az univerzális grammatika mindenképpen

⁸ Chomsky (1981. 6) felfogásával ellentétben úgy véljük, hogy egyetlen nyelv — adott esetben a magyar — vizsgálata nem is szolgáltathat elegendő érvet egy ilyen javaslatához.

a rendelkezésünkre bocsát. Ezeket a szimbólumokat lényegében a Varga (1981) által felvett „megszakító határ”, illetve „külső határ” prozodémáknak megfelelően használjuk: felfogásunk⁹ szerint azonban az utolsó f-es elem és a frázis vége között a felszíni reprezentációban már nem lehetnek megszakító határok. (Az irtószabály lényegében ezt ragadja meg.) A Varga (1981) által függelék-dallamnak nevezett részeket (és általában a parentetikumokat) mi külön frázisba tagoljuk: megemlíjtük, hogy ezek a [+ ,] (= folytatást ígérő) pragmatikai környezetbe tartoznak. A gömbölyű zárójelek használata megfelel a lineáris fonológiában megszokottaknak: (x) elhagyható, (x)1 ismételhető, (x)0 pedig ismételhető, de el is hagyható elemet jelöl. Szótagok esetében az alsó index elől elhagytuk a zárójeleket: (S) opcionális, S1 legalább egy, S0 pedig legalább 0 szótagot jelöl. A diszjunkcióra utaló kapcsos zárójeleket is átvettük a lineáris fonológiából, de használjuk a nemlineáris fonológia rövidítési konvencióit is (l. (44) fentebb). A szabályokat vezérlő pragmatikai információk kódolására a következő jegyeket használjuk: [+ ?] = eldöntendő kérdés vagy kiegészítendő visszakérdés; [+ ,] = folytatást ígérő; (+ , . . .] = negatív folytatást ígérő. Ezek kölcsönösen kizárják egymást. A jelöletlen (– értékű) diakritikumokat természetesen nem tüntettük fel a szabályokban: ez vonatkozik a szintaktikai, illetve lexikai meghatározottságú ±f és ±* jegyekre is. Ezekon kívül nem használunk más jegyeket: a tonális alapreprezentációban fellépő hangsúlyjel nem újabb diakritikum, hanem egyszerűen az akcentusjel fonetikai megfelelője. Ennek igen fontos következménye, hogy a felszíni reprezentációban nem különböztetünk meg fő- és mellékhangsúlyt: véleményünk szerint az irtó prozodiájú mondatrészeket elkülönítéséhez a mellékhangsúlyok nem adnak elegendő támpontot. A kérdés mindenestre jól vizsgálható a Varga (1981) által javasolt minimálpárokon: úgy véljük, hogy a

[f jöttek] [a rábok]

illetve

[f jöttek] [arabok]

mélyreprezentációjú frázisok közti különbségeket az irtószabály teljesen neutralizálja, azaz a naív beszélő nem képes eldönteni, hogy melyik olvasatról van szó.

Végezetül megemlíjtük, hogy bár Varga (1981) „emelkedő” karakterdallamú mondatai általában szabad váltakozásban vannak ugyanezen mondatok ereszkedő (vagyis csupa H-s mélyreprezentációjú) változataival, és a csupa H-ból álló szekvenciák magasabb hangfekvésben törvényszerűen emelkedhetnek a felszíni reprezentációban,¹⁰ a „kínáló” és „adatfelvevő” kérdések (*Cserezsnyepálinkát? Anyja leánykori neve?*) nem „emelkedők”, csupán utolsó szótagjuk „ugrik fel”, és alacsonyszintű szabályaink a helyes dallamot elő is állítják ilyen felszínes reprezentációkból:

'Cserezsnyepálinkát? 'Anyja leánykori neve?
L L L LL H L L LL LL LH

A (periférikus) „kínálósabály” megfogalmazásától itt eltekintünk.

⁹ Bővebben l. Kálmán és mtsai (1984).

¹⁰ Haraguchi professzor szóbeli közlése szerint.

3.2. Függelék

IRTÓSZABÁLY

$$\left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \end{matrix} \right] (SO \overset{*}{S} SO) 1 \rightarrow \left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO & (SO & S & SO) 1 \end{matrix} \right] / \left\{ \begin{matrix} \lceil \\ Lf \\ \# \end{matrix} \right.$$

VARGA - SZABÁLY

$$\left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO & S \end{matrix} \right] \left[\begin{matrix} 0 \\ f \end{matrix} \right] \rightarrow \left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} \\ f \end{matrix} \right]$$

BTMA

$$\left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \\ (f) \end{matrix} \right] \rightarrow \left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \\ (f) & \text{LHL} \end{matrix} \right]$$

KÉRDŐSZABÁLY

$$\# \left(\left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \\ (f) & \text{LH} & L \end{matrix} \right] 0 \right) \left\{ \begin{matrix} \left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO & S & S & S \\ (f) & \text{LHL} \end{matrix} \right] \# \\ \left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & (S & (S)) \\ (f) & \text{LHL} \end{matrix} \right] \# \end{matrix} \right\} / [C+?]$$

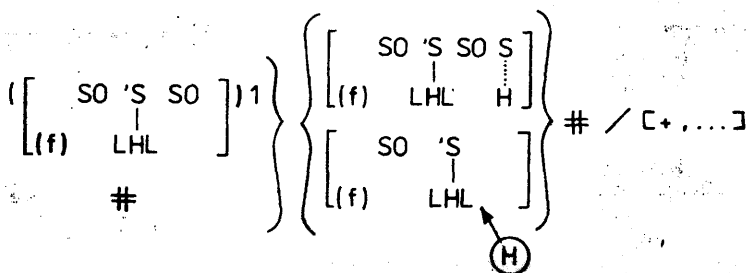
IRTÁSIGAZÍTÓ

$$\left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \\ \text{LH} & L \end{matrix} \right] \left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \\ f & \text{LHL} \end{matrix} \right]$$

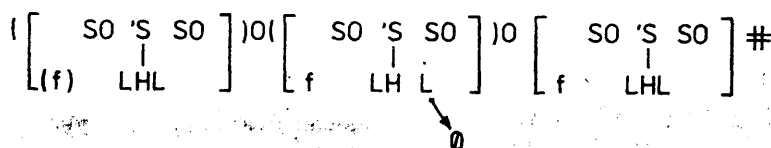
FOLYTATÁSIGÉRŐ

$$\left(\left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \\ (f) & \text{LHL} \end{matrix} \right] 1 \right) \left\{ \begin{matrix} \left[\begin{matrix} SO & \overset{*}{S} & SO \\ (f) & \text{LH} & L \end{matrix} \right] \# \\ \# \end{matrix} \right\} / [C+,.]$$

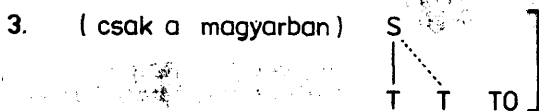
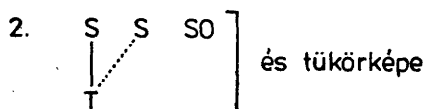
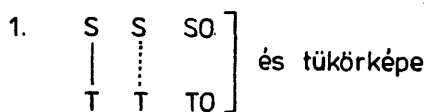
NEGATÍV FOLYTATÁST IGÉRŐ

BÁNRETI-SZABÁLY

ASSZOCIÁCIÓS SZABÁLY

KÁLMÁN LÁSZLÓ—KORNAI ANDRÁS

Irodalom

ACKERMAN, F.—KOMLÓSY A. (1983), Komplex igék. Kézirat.
 BÁNRETI Z. (1983), A páros akár-t tartalmazó mondatok szintaxisáról és szemantikájáról. ANyT 16 : 87—113.
 BOLINGER, D. L. (1955), Intersections of stress and intonation. Word 11 : 195—203.
 BOLINGER, D. L. (1958), A theory of pitch accent in English. Word 14 : 109—159.
 BOLINGER, D. L. (1962), Binominals and pitch accent. Lingua 11 : 34—44.
 BROWNE, E. W.—J. McCAWLEY (1965), Serbo-croatian accent. In: E. Fudge (szerk.), Phonology (Selected readings). Penguin, Harmondsworth [1973] 330—335.
 CHOMSKY, N. (1965), Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press, Cambridge.
 CHOMSKY, N. (1981), Lectures on Government and Binding. Foris, Dordrecht.
 CHOMSKY, N.—M. HALLE (1968), The Sound Pattern of English. Harper and Row, New York.

- CLEMENTS, G. N. (1981), Akan vowel harmony: a nonlinear analysis. In: G. N. Clements (szerk.), *Harvard Studies in Phonology II*. IULC, Bloomington. 108—177.
- CLEMENTS, G. N.—K. C. FORD (1979), Kikuyu tone shift and its synchronic consequences. *Linguistic Inquiry* 10 : 179—210.
- CLEMENTS, N.—KEYSER, S. (1983), *CV Phonology*. MIT Press, Cambridge.
- CLEMENTS, G. N.—SEZER E. (1982), Vowel and consonant disharmony in Turkish. In H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation II*. Foris, Dordrecht. 213—256.
- É. KISS K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *Nyelvtudományi Értekezések* 116.
- FRY, D. (1955), Duration and intensity as physical correlates of linguistic stress. *Journal of the Acoustic Society of America* 27 : 765—768.
- FRY, D. (1958), Experiments in the perception of stress. *Language and Speech* 1 : 126—152.
- GOLDSMITH, J. (1976), *Autosegmental Phonology*. IULC (Published by Garland Press 1979).
- GOLDSMITH, J. (1982), Accent systems. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 47—64.
- HALLE, M.—VERGNAUD, J.-R., (1980), Three dimensional phonology. *Journal of Linguistic research* 1 : 83—105.
- HALLE, M.—VERGNAUD, J.-R., (1982), On the framework of autosegmental phonology. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 65—82.
- HARAGUCHI S. (1977), *The tone pattern of Japanese*. Kaitakusha, Tokyo.
- H. v. d. HULST, H.—N. SMITH (1982), An overview of autosegmental and metrical phonology. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 1—46.
- KÁLMÁN C. GY.—KÁLMÁN L.—NÁDASDY Á.—PRÓSZÉKY G. (1984), A magyar segédigék rendszere. *ÁNYT* 17.
- KIPARSKY, P. (1982), From cyclic phonology to lexical phonology. In: H. v. d. Hulst—N. Smith (szerk.), *The Structure of Phonological Representation*. Foris, Dordrecht. 131—176.
- KIPARSKY, P. (1983), Word-formation and the lexicon. In: F. Ingemann (szerk.), *Proceedings of the 1982 Mid-America Linguistics Conference*. University of Kansas, Lawrence.
- LEBEN, W. (1973), *Suprasegmental Phonology*. IULC, Bloomington, Indiana.
- MATTINGLY, I. G. (1966), Synthesis by rule of prosodic features. *Language and Speech* 9 : 1—13.
- MOL, H.—UHLENBECK, E. M. (1956), The linguistic relevance of intensity in the perception of stress. *Language and Speech* 1 : 126—152.
- OHALA, J. (1977), The physiology of stress. In: L. Hyman (szerk.), *Studies in stress and accent*. Southern California Occasional Papers in Linguistics 4. Los Angeles.
- PELLETIER, F. J. (1980), The generative power of rule orderings in formal grammars. *Linguistics* 18 : 17—72.
- RIGAULT, A. (1962), Rôle de la fréquence, de l'intensité et de la durée vocaliques dans la perception de l'accent en français. *Proceedings of the 4th International Congress in Phonetic Science*. The Hague. 735—740.
- VARGA L. (1979), Az ellentéti hangsúly különleges helye. *MNy.* 75 : 332—334.
- VARGA L. (1981), A magyar intonáció — funkcionális szempontból. *NyK* 83 : 313—339.
- VARGA L. (1981a), D. L. Bolinger és L. S. Hultzén az intonációról. *Filológiai Közöny* 27 : 184—193.
- WILLIAMS, E. (1971), Underlying tone in Margi and Igbo. *Linguistic Inquiry* 7 [1976] : 463—484.

Hungarian Sentence Intonation

by LÁSZLÓ KÁLMÁN and ANDRÁS KORNAI

The paper describes all the distinctive patterns of Hungarian sentence intonation. In Section 1 the authors discuss the relationship between underlying accent and surface stress, and they argue for an autosegmental treatment of sentence-level prosodic phenomena. In Section 2 they demonstrate that the model developed by Goldsmith (1982) for the lexical phonology of pitch-accent languages can readily be transferred to the postlexical domain. Section 3 is a brief, but strictly formalized statement of the rule system.

Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek

0. Bevezetés

A magyar nyelvészeti hagyományban a mondatok alárendelése mint egységes kérdéskör nincsen igazán jelen. Az elmúlt 25 év magyar nyelvteni gondolkodását nagyjából meghatározó akadémiai grammatikában — bár a szófajalapú osztályozás lehetősége felmerült — az alárendelő mondatoknak a mondatrészt kifejtő vagy azt helyettesítő szerepéből indultak ki, s talán ennek is köszönhető, hogy a szerkezeti összefüggések jórészt a háttérbe szorultak.

A generatív grammatikában viszont a szintaxis kategóriáit a szófajok határozzák meg. Ezért például a magyar alanyi, tárgyas stb. mellékmondatok mind nominális (főnévi) szerkezetek részeiként jelennek meg, amelyekben a mellékmondatnak természetesen nincs szófaji szerepe; ezt a funkciót az utalószóval vagy más kifejezéssel a mellékmondatot együttesen magában foglaló fölöttes kategória tölti be.

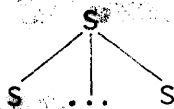
A szemléletváltás eredményeképp más ismeretekhez (is) juthatunk, más mondatosztályozási rendszert állíthatunk fel, de ezeknél is fontosabb, hogy más problémákra figyelhetünk fel és más érveket kell megfogalmaznunk egy jóval szigorúbb keretben.

Ez a munka a Nyelvtudományi Intézetben Kiefer Ferenc vezetése alatt készülő magyar strukturális grammatika egyik fejezetéhez kapcsolódó „háttér-tanulmány”; nem a tárgykör kimerítő leírására, hanem csupán a jelentősebb kérdések és nehézségek felvázolására törekedtünk.*

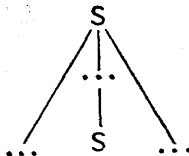
1. Alárendelés és mellérendelés

Az alárendelő és a mellérendelő mondatokat a generatív grammatikában a szerkezeti viszonyokkal definiálják. Eszerint a mellérendelő mondatok egymás testvércsomópontjai, mint az (1)-ben, míg az alárendelő mondat egy anyacsomópont gyermekeként helyezkedik el, l. (2).

(1)

(2)

* Köszönettel tartozom a munkacsoport tagjainak, különösen Bánréti Zoltánnak, Kálmán Lászlónak, Kiefer Ferencnek, Komlósy Andrásnak és Molnár Ilonának, az itt felvetett kérdések megvitatásáért.

A szétválasztás jogosultságát egy, a szakirodalomban is említett eljárással ellenőrizhetjük.¹ Tegyük fel, hogy nem tudjuk eleve, melyek az alá-, illetve mellérendelő mondatok, de szerkezeti és intonációs alapon minden összetett mondatot tagmondatokra tudunk szabdalni úgy, hogy a határvonalat pontosan a magyar helyesírás szerint alább vesszővel jelzett helyekre tesszük.

- (3) a) Azt Péter mondta, hogy János eljön.
b) Az aranyat lel, aki korán kel.
(4) a) Péter elment, de János ittmaradt.
b) Nem te késtél, hanem én jöttem korán.

Ha most a második tagmondatot előre helyezzük az első tagmondat elé, (3a, b) esetében elfogadható mondatokat kapunk, (4a, b) esetében viszont nem.

- (5) a) Hogy János eljön, azt Péter mondta.
b) Aki korán kel, az aranyat lel.
(6) a) *De János elment, Péter itt maradt.
b) *Hanem én jöttem korán, nem te késtél.

Azokban az összetett mondatokban tehát, amelyek mozgatható tagmondatot tartalmaznak, alárendelést találunk, azokban pedig amelyekben a tagmondat nem mozdítható, mellérendelést.

Ez a tagmondatáthelyezésen alapuló eljárás elég pontosan megjósolja például, hogy a megengedő jelentéstartalmú összetett mondatok közül melyek alárendelő és melyek mellérendelő, vö.:

- (7) a) Péter nem idegeskedett, bár Mari elkésett.
b) Bár Mari elkésett, Péter nem idegeskedett.
(8) a) Péter nem idegeskedett, pedig Mari elkésett.
b) *Pedig Mari elkésett, Péter nem idegeskedett.

Maga a teszt egyébként arra a grammatikai hagyományban is meglévő felismerésre támaszkodik, hogy amíg a mellérendelő kötőszók szerkezetileg nem tekinthetők mellékmondatuk részének, az alárendelő kötőszók igen. Használhatóságát az sem csökkenti, hogy vannak olyan mondatok, amelyek, bár alárendelés jellegűek, nem helyezhetők át, pl.

- (9) a) Úgy látszik, hogy esik az eső.
b) *Hogy esik az eső, úgy látszik.

Ezekben az esetekben ugyanis analógiával érvelve a hasonló típusú mondatok mozgathatóságára mutathatunk rá, pl. (3a), (5a).

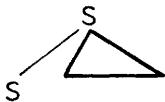
De, mint a későbbiekben látni fogjuk, a mondatok áthelyezhetőségének vizsgálata helytelen előfeltételezésen nyugszik. Noha ez az eljárás, ha mégoly korlátozottan is, működni látszik, kimutatható, hogy a fenti esetek többségében nem lehet szó az alárendelő tagmondatok balra mozgatásáról, és a tagmondatoknak a főmondat különböző helyein való előfordulását más okokkal kell magyarázni.

¹ A generatív grammatikában Ross (1967) hivatkozott rá először. A magyar leíró grammatikában Rácz Endre utalt egy ilyen lehetőségre, l. Bencédy és mtsai (1968. 397). A megengedő mondatok szintaxisában Bánréti (1983) használta jó eredményekkel.

2. Az alárendelés típusai

Alárendelő mondat a főmondatban kétféleképpen helyezkedhet el: közvetlenül az anyacsomópont alatt (10a, b), vagy a mondat valamely összetevője alatt (11).

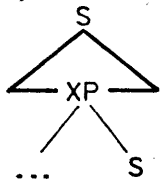
(10) a.

b.

(11)

ahol XP bármilyen maximális főkategória (NP, AP, PP) lehet a VP kivételével.

A (10a, b)-nek megfelelő helyzetben a *bszólót* alárendelésről fogunk beszélni, míg a (11) esetében *összetevős* alárendelésről. Az abszolút alárendelés példái a következők:

- (12) a) Mivel János beteg volt, otthon maradt.
 b) János elment kirándulni, noha beteg volt.
 c) Ha János beteg lett volna, orvoshoz ment volna.
 d) Hogy elfáradt, János leült pihenni.

Az abszolút alárendelő mondatok, mivel nem összetevők (részei), nem lehetnek Fókuszban és általában a preverbális Operátor pozíciókban, és az ige mögötti mondatrészek között vagy előtt sem fordulhatnak elő.²

- (13) a) * $\left\{ \begin{array}{l} \text{Csak} \\ \text{Nem} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{mivel} \\ \text{noha} \end{array} \right\}$ beteg volt, maradt János otthon.
 b) *János otthon maradt, $\left\{ \begin{array}{l} \text{noha} \\ \text{mivel} \end{array} \right\}$ beteg volt, a felesége kívánsága ellenére.

2.1. Az abszolút alárendelések és a független vonatkozó mondatok

Az abszolút alárendelésnek a (13a, b)-ben vázolt tulajdonságai szemben állnak az összetevős alárendelés viselkedésével a hasonló helyzetekben. Az abszolút alárendelésre látszólag legjobban emlékeztető *független vonatkozó mondatok* például lehetnek mind Fókuszban, mind az ige mögötti összetevők között.

² Az ige előtti Operátorpozíciók tartalmazzák az *is-es* kifejezéseket, a kvantorokat (*semmi, minden* stb.) és a lexikális Fókuszt, pl. *János ment moziba*. Leírásukat más-más keretben l. É. Kiss (1983), Hunyadi (1981), Kenesei (1984b; megjelenés alatt).

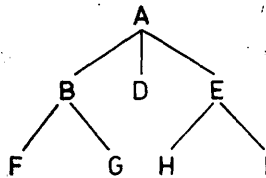
- (14) a) Csak akinek van pénze, mehet a kaszinóba.
 b) Éppen amikor belépett, lőtt rá a pincér.
 c) János megértette, amit mondtál, a magyarázatod nélkül is.
 d) A gyilkos nem ment ki a bárból, amikor elfogyott a tölténye, az oda-
 kint elrejtőzött rendőrök elé.

A független vonatkozó mondatok pontosan azért grammatikálisak a (14) szerkezetekben, mert anyacsomópontjuk egy olyan összetevő, amely az adott helyzetekben korlátozás nélkül megjelenhet.³

Van egy további különbség is az abszolút és a független vonatkozó alárendelések között, amely azonban már a (10a) szerkezet módosításához vezet. Ennek bemutatása előtt ismertetnünk kell Tanya Reinhart (1983) elemzését az anaforáról.

Reinhart egy új (és az elmúlt évtized tanúsága szerint időtálló) viszonyfogalmat vezet be, a *constituent-command*-ot (*c-command*), amit az alábbiakban a 'felülvezérlés' terminussal fordítunk.

(15)

Egyszerűsített meghatározása a következő: egy X csomópont akkor és csak vezérel felül egy Y csomópontot, ha az X-et közvetlenül domináló elágazó csomópont Y-t is dominálja. X felülvezérlési tartománya mindazokból a csomópontokból áll, amelyeket X felülvezérel.⁴

A (15) szerkezet tekintetében tehát

B csomópont felülvezérlési tartománya: D, E, H, I;
 D csomópont felülvezérlési tartománya: B, F, G, E, H, I;
 H csomópont felülvezérlési tartománya: I
 I csomópont felülvezérlési tartománya: H
 és így tovább.

Az anafóra pedig az alábbi meghatározás vonatkozik:

³ Ahhoz persze, hogy az alárendelt mondatról jobbra is elhelyezkedhessenek nem mondat szintű összetevők, ezeknek elég „súlyosaknak” kell lenniük, vagyis fonológiailag jelölteknek és/vagy bonyolult szerkezetűeknek.

⁴ A felülvezérlés itt alkalmazott teljes definíciója a következő:

X akkor és csak akkor vezérel felül Y-t, ha az első maximális kiterjesztés, amely X-et dominálja, Y-t is dominálja. (Aoun és Sportiche 1983).

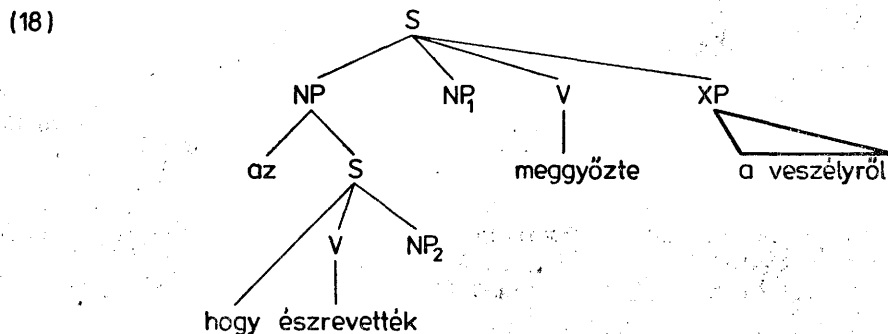
Mivel a maximális kiterjesztés (*maximal projection*) azonos a maximális főkategóriával (*maximal major category*), azaz a szokásosan frázis csomóponttal, illetve S-sel jelzett összetevőkkel, e meghatározás értelmében lehetővé válik, hogy egy lexikális fej felülvezérelhesse a determinánsát. A teljes definíció helyett azonban egyelőre minden hátrány nélkül használhatjuk az egyszerűbbet, lévén, hogy ez az adott összefüggésben nem vezet eltérő értelmezéshez. A *c-command* elv először egyébként Reinhart 1976-os doktori disszertációjában jelent meg.

- (16) Egy adott NP-t a felülvezérlési tartományában lévő bármely tőle különböző nem névmási NP-re nézve úgy kell értelmezni, mint amely azzal nem koreferens.

Lássuk egy példán, hogy működik a (16) elv. Dőlt betűkkel a (szándékolt) koreferenciát jelöljük.

- (17) a) Az, hogy észrevették (*őt*), Jánost meggyőzte a veszélyről.
 b) *Az, hogy észrevették Jánost, (*őt*) meggyőzte a veszélyről.

A mondatok szerkezetét (18)-ban láthatjuk.

NP₁ felülvezérli NP₂-t. (17a)-ban az NP₁: Jánost felülvezérli a névmási NP₂-t: *őt*, tehát koreferensek lehetnek. (17b)-ben az NP₁: *őt* viszont egy nem névmási NP₂-t: Jánost vezérli felül, így a koreferencia nem jöhet létre. Nem változik a koreferencia lehetősége, ha az összetevők sorrendjén változtatunk, vagy hogyha a névmást elhagyjuk:

- (19) a) Jánost meggyőzte a veszélyről az, hogy észrevették (*őt*).
 b) Jánost az, hogy észrevették (*őt*), meggyőzte a veszélyről.
 c) Meggyőzte Jánost a veszélyről az, hogy észrevették (*őt*).
 (20) a) *(*Őt*) meggyőzte a veszélyről az, hogy észrevették Jánost.
 b) *Meggyőzte (*őt*) a veszélyről az, hogy észrevették Jánost.

Térjünk most vissza a független vonatkozó mondatokra. Az alábbi példákön láthatjuk, hogy a felülvezérlés tekintetében ugyanúgy viselkednek, mint (17b) és (20a, b).

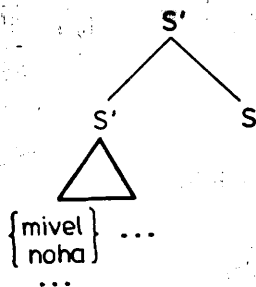
- (21) a) *Akivel János beszélgetett, *őt* nem ismerte.
 b) *Ahol a pincér áll, eltalálhatja (*őt*) egy golyó.
 c) *Amit János leírt, (*ő*) áthúzta.

Következésképpen a független vonatkozó mondatok valóban a (11) fajtájú szerkezetekhez tartoznak. Az abszolút alárendelő mondatok, mint az a (12a, c) mondatokból is kiviláglik, nem helyezhetők el a (10a) típusú szerkezetekben, hiszen akkor nem lehetne koreferencia az alábbi mondatokbeli dőltbetűs NP-k között, márpedig semmi nehézségünk nincsen a koreferens értelmezéssel.

- (22) a) Mivel János beteg volt, (*ő*) otthon maradt.
 b) Noha János beteg volt, (*ő*) elment kirándulni.

Reinhartnak a hasonló jellegű szerkezetekre javasolt egyik megoldását felhasználva, elképzelhetőnek látjuk, hogy a főmondat elején szereplő abszolút alárendelést a (23) struktúrának lehet megfeleltetni.⁵

(23)

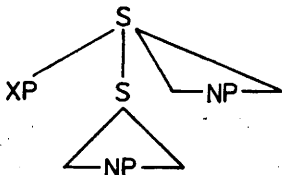

Ez esetben a főmondatbeli névmás nem vezérli felül a mellékmondatbeli nem névmási NP-t, tehát a koreferencia létrejöhet. Az S' csomópont alatti helyzetben azonban kizárólag a főmondat előtti abszolút alárendelések lehetnek. Ha ugyanis az ilyen tagmondatok a főmondat valamelyik összetevőjét követik (pl. (24a, b)), vagy a főmondat mögött állnak (pl. (25a, b)), akkor a koreferencia a megfelelő névmás és NP között már nem áll fenn, tehát ezekben az esetekben a (24c), illetve a (25c) szerkezeteket tehetjük fel.

(24) a) *Az épület pincéjében, mivel *János* csendben volt, senki sem találta meg (*őt*).

b) *A tegnapi vizsgán, bár *János* mindig sokat tanul, (*ő*) megbukott matekból.

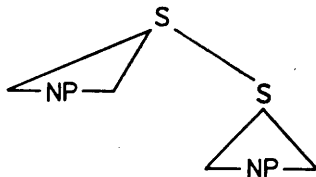
c)

(25) a) *(*Ő*) otthon maradt, mivel *János* beteg volt.

b) *Senki sem találta meg (*őt*), mivel *János* csendben volt.

c)

⁵ Reinhart végül is egy E csomópontot vesz föl az S' helyén és feltételezését H. van Riemsdijk és F. Zwarts egy 1974-es kéziratot munkájának tulajdonítja („Left Dislocation and the Status of Copying Rules”). A Reinhart-féle javaslatról itt még abban is eltérünk, hogy a megfelelő alárendeléseket ő PP alatt veszi fel, mivel az angolban e mondatokat a szokásos prepozíciók előzik meg (pl. *before*, *after*). Az S' csomópontot azzal tudjuk indokolni, hogy az abszolút alárendelések (egyébként az angolban is) beágyazhatók anyamondatukkal együtt, pl.

(i) Tudtam, hogy ha *János* megérkezik, (*ő*) veszekedni kezd.

Figyeljünk fel arra, hogy ha a névmást felcseréljük a nem névmási NP-vel, mindegyik esetben megkaphatjuk a koreferens értelmezést, ezt pedig, mint tudjuk, csak az biztosíthatja, ha a névmási NP (δ) nem vezérli felül a nem névmási NP-t (*János*). Így tudjuk valószínűsíteni (24c)-t és (25c)-t mint a megfelelő mondatok szerkezeteit.

Ugyanígy érvelünk a (23) struktúra esetében is. Mivel a (22a, b) mondatokban a koreferencia érintetlenül hagyásával felcserélhetjük a névmási és a nem névmási NP-t, bárhogy helyezkedjenek is el, egyik sem vezérelheti felül a másikat. Ezt pedig csakis egy (23)-szerű szerkezettel magyarázhatjuk.

A felülvezérlés és a fókuszolhatóság kritériumának a segítségével tehát világosan elkülöníthettük az abszolút és a függő vonatkozó alárendeléseket egymástól. Az előbbieket nem fókuszolhatók és a főmondat elején állva odavissza átengedik az NP-k koreferens értelmezését, míg az utóbbiak fókuszolhatók és, ha a főmondat elején állnak, a bennük lévő névmási NP nem lehet koreferens egy főmondatbeli nem névmási NP-vel.

De valóban világosan osztályozódik-e minden efféle alárendelés egyik vagy másik csoportba? Nos, vannak olyan „kétarcú” mondatok, amelyek mindkettőbe beletartozhatnak, tehát egyszer abszolút alárendelésben jelennek meg, máskor pedig összetevőben. Az *amikor*-ral bevezetett tagmondat például a (26a)-ban abszolút alárendelésben látható, a (26b)-ben pedig összetevőben.

- (26) a) Amikor a *gyilkos* kilépett az ajtón, mindenki célba vette (*öt*).
b) Csak amikor a *gyilkos* kilépett az ajtón, lélegezhattünk föl.

2.2. A függő vonatkozó mondatok

A vonatkozó mellékmondatok további csoportjai már a függő vonatkozó mondatok közé tartoznak. Megkülönböztethetünk utalószótól és lexikális fejtől függő vonatkozottatásokat a mondat testvérsomópontjában álló XP tartalma szerint, l. (11).⁶

2.2.1. Utalószótól függő vonatkozó mondatok

Utalószótól függő vonatkozó mondatok a következők:

- (27) a) Azt, amit mondtál, nem felejttem el.
b) Ott, ahol lakom, rossz a közlekedés.

Az utalószavak mind névmási jellegűek, amit az mutat, hogy mindegyik alkalmas anaforikus utalásra. Kérdéses lehet azonban, hogy a mellékmondatok valóban egyetlen összetevőt alkotnak-e az utalószóval. Ez azért merülhet fel,

Ezért a magyar mondatra vonatkozó kiinduló szabályokra a (ii) alatti javaslatot tehetjük:

(ii) a. $S'' \rightarrow \text{Comp } S'$

b. $S' \rightarrow S'' S$

ahol *Comp* lehet *hogy*, *ha*, *mivel*, *bár* stb., és (iib)-ben S'' az abszolút alárendelő mondat.

⁶ A magyar vonatkozó mondatokkal generatív grammatikai szempontból foglalkozó munkák különféle szerkezeti elemzéseket javasolnak. Radics (1977) a behelyettesítési módszerre támaszkodik, É. Kiss (1983) bonyolult mellékmondatmozgatásokat javasol.

mert az a próba, amelyet az egyetlen összetevőbe tartozásra alkalmazhatunk, vagyis a fókuszolhatóság kritériuma, itt negatív eredményt ad:

- (28) a) *Azt, amit mondtál, felejtettem el.
b) *Ott, ahol én lakom, volt rossz a közlekedés tavaly.

Ennek azonban lehet más oka is, mint majd később látni fogjuk.

Az egyetlen összetevőbe tartozásra viszont pozitív érv, hogy egyrészt intonációs tulajdonságaik és a szünet hiánya egybekapcsolják az utalósztót a mondattal (vö. a hasonló pozícióban lévő abszolút alárendelésekkel), másrészt az ige mögött is együtt maradhat a szerkezet két alkotórésze; emlékezzünk vissza, hogy a függő vonatkozató mondatnak ebben a pozíciójában abszolút alárendelést nem lehet használni.

- (29) a) Nem felejttem el azt, amit mondtál, soha, míg élek.
b) Rossz volt a közlekedés ott, ahol lakom, egész évben tavaly.

Mint említettük, az utalósztótól függő vonatkozó mondatok a VP-n kívül bármely maximális főkategóriában előfordulhatnak. A (27a, b)-ben NP-t, illetve PP-t illusztráltunk. Valamivel bonyolultabb a helyzet az AP-kkel. Nyilvánvaló, hogy vannak melléknévi utalószavaink, amelyek vonatkozatással járhatnak együtt:

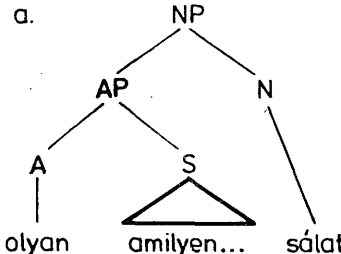
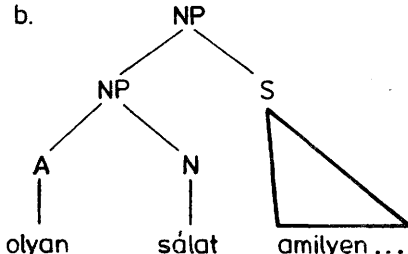
- (30) a) Olyat, amelyet akartam, nem kaptam.
b) Akkorát, amekkorát akarok, nem kapok.

És mivel ezek is a fentiekben leírt módon viselkednek, minden nehézség nélkül egyetlen összetevőbe tartozónak vehetjük őket.

Amikor azonban e szerkezetek egy NP-n belülre kerülnek, az alárendelő mondat sohasem kerülhet az utalószó mellé:

- (31) a) Olyan sálat, amilyen a kalapom, nem kaptam.
b) *Olyan, amilyen a kalapom, sálat nem kaptam.
c) Akkora autót, amekkorát akarok, nem kapok.
d) *Akkora, amekkorát akarok, autót nem kapok.

Következik-e ebből az, hogy (31a, c) szerkezete nem a (30) alapján megállapítható (32a), hanem inkább például (32b)?

- (32) a. b.

Mielőtt erre a kérdésre válaszolunk, vizsgáljuk meg a (32a)-t. Tudjuk, hogy minden A—N szerkezetű NP-ben a módosító elem balra áll a módosított

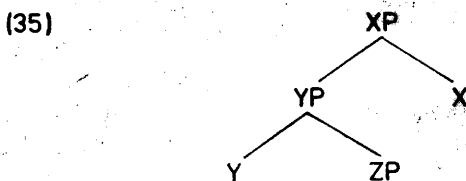
elemtől, tehát ez a szerkezet balra ágazó. A magyarban igen sok ilyen szerkesztésű kifejezés van, pl.

- (33) a) [PP[NP a ház] [P mögött]]
 b) [AP[NP a fiúnál] [A nagyobb]]
 c) [NP a [[A szőke] [N asszony]]]
 d) [NP[NP a fiú] [N kutyája]]

Farrell Ackerman hívta fel a figyelmet arra, hogy a (33) típusú konstrukciókban a módosító tagok nem kaphatnak egy őket jobboldalról módosító kifejezést, és ez az alábbi, a magyarban általános törvénynek tesz eleget:

(34) A balraágazó szerkezeteken belül nem lehet jobbraágazó szerkezet.

Mint láthatjuk, a (35) szerkezettel rendelkező (36a, d) kifejezések mind helytelenek.⁷

ahol X, Y és Z lehet azonos vagy különböző.

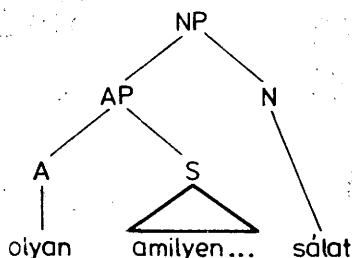
- (36) a) *a ház, amely a sarkon áll, mögött
 b) *a fiúnál, aki a sarkon áll, nagyobb
 c) *a szőke, mint a napsugár, asszony
 d) *a fiú, aki a sarkon áll, kutyája

A fenti helytelen szerkesztésű kifejezésekből különböző módokon persze lehet elfogadhatóakat alkotni, itt azonban az a fontos, hogy az YP alatti szerkezetek mind léteznek és elvileg nincs akadálya annak, hogy a (35) típusú, végső soron kirekesztendő struktúrákat a szintaktikai szabályok generálhassák. Mármost a (32a) szerkezet is a (35) egyik esete, vagyis elvileg előállítható a szintaxis „alsóbb” szintjén. A (34) elv viszont feltételezésünk szerint a felszíni szerkezeteken (az S-struktúrán) működik, és azokat a struktúrákat jelöli meg agrammatikálisnak, amelyekben a megfelelő helyen kitöltött csomópont áll. Ha viszont a csomópont üres, a (34) elv nem alkalmazódik. Következésképpen azt tesszük fel, hogy a szabályok (32a)-t generálják, és ebből a (32b)-hez hasonló szerkezethez jutunk az S csomópont jobbrahelyezésével az NP alá:⁸

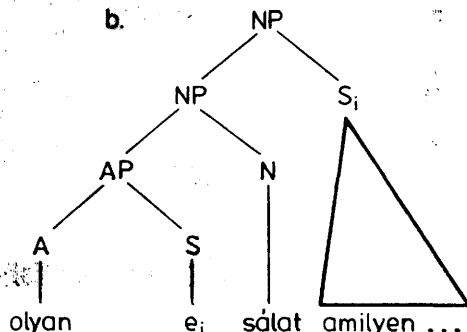
⁷ A (35) szerkezetet a később említendő X-vonal szintaxisnak megfelelően kell értelmezni. Eszerint XP feje X, YP-é Y stb. Tehát X-et YP módosítja (balról), míg YP-t ZP módosítja jobbról. (A lexikális kategóriák X, Y, Z lehetnek azonosak is, l. alább.)

⁸ A (37a, b) szerkezetekben a mondatáthelyezést (Extrapozíciót) az ún. Chomsky-hozzárendeléssel (*Chomsky-adjunction*) mutattuk be. A művelet valószínűleg inkább az Emonds-féle struktúraörzési elvet követi — ha egyáltalán van mozgatás. Ha viszont nincsen, akkor az AP alatt egy üres S csomópont van, amelyet koindexálni kell a legfelső NP alatt (vagy azon is kívül) megjelenő mondatlall.

(37) a.

b.

ahol az e az üres (elmozgatott) összetevő helyén áll és azzal azonos indexet hordoz.

Így a melléknévi utalósztól függő mondat pontosan azon a helyen köt ki, ahol a főnévi lexikális fejtől függő vonatkozó mondat van bevezetve:

(38) [NP[NP a sál] [S amelyet tegnap vettem]]

Lehet, hogy ez az oka annak, hogy, bár elvileg lehetséges volna, melléknévi utalósztól függő és főnévi lexikális fejtől függő vonatkozó mondatok egy NP-n belül nem jelenhetnek meg:

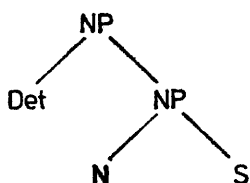
- (39) a) *az olyan sál, amelyen a szivárvány, amelyet elvesztettem
 b) *az olyan sál, amelyet elvesztettem, amelyen a szivárvány

2.2.2. A lexikális fejtől függő vonatkozó mondatok szerkezete⁹

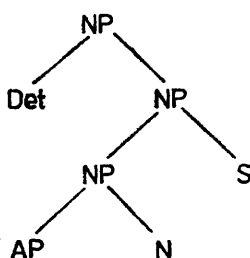
Rendkívül egyszerű lenne a dolgunk, ha a magyarban csak olyan lexikális fejek lennének, amelyekben nincsen mutató névmási *az*. Az alábbi példák szerkezetét ugyanis könnyedén megfeleltethetjük a (41)-ben felsoroltakkal:

- (40) a) a fiú, aki tegnap érkezett
 b) az olyan ember, aki mindig részeg
 c) olyan állatok, amelyekről a mesékben hallunk

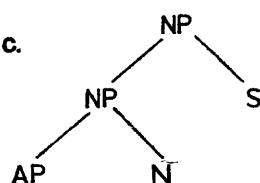
(41) a.

b.

c.

⁹ Itt csak a szoros (korlátozó, resztriktív) vonatkozó mondatokkal foglalkozunk. A szoros és laza vonatkoztatás közötti szintaktikai és szemantikai különbségeket l. Kenesei (1980)-ban.

A (40b, c) esetében az szól a (41b, c) elemzés mellett — szemben az S-nek AP-ből való eredeztetésével —, hogy nincsen *olyan, aki... vagy olyan, amely... típusú utalószótól függő vonatkoztatás.*

Sokkal nehezebb dolgunk van azonban a következő fajtájú szerkezetekkel:

- (42) a) az a fiú, aki tegnap érkezett
 b) azzal a pincérrel, aki mindig elejti a levesestálat
 c) amögött a ház mögött, amely tavaly készült el
 d) annak az embernek a kalapja, aki az előbb elcsúszott

Nyilvánvalóan az okoz gondot itt, hogy a mutatónévmás-szerű *az* milyen kategóriába tartozzon. Az *az* szó a vonatkozó mellékmondatok mellett egyébként ugyanúgy viselkedik mint az *ez* és *az* mutató névmások általában: mindig megkapják az NP lexikális fejének, a főnévnek az esetét vagy névutóját (ha a névutó nem ad más esetet, pl. *azon a házon keresztül*).¹⁰

Első látásra elfogadhatónak tűnnék, ha az *az* *a/ez* a szavakat együtt a *Det* csomópont alá helyeznénk, hiszen végül is valóban ez a funkciójuk. Csakhogy ezzel nem kerülnénk közelebb annak megválaszolásához, hogy miért kap az *ez/az* esetet. Márpedig a megoldás valószínűleg itt keresendő.

Jackendoff (1977) X-vonal szintaxisa szerint minden X lexikális kategória (ahol X lehet N, A, P vagy V) meghatároz egy szintaktikai kategóriahalmazt: X', X'', ... X^k, vagyis X fölöttes kategóriáit, amelyekkel X-et az alábbi szabály kapcsolja össze:

$$(43) \quad X^n \rightarrow \dots X^{n-1} \dots$$

ahol Xⁿ⁻¹-től jobbra és/vagy balra maximális főkategóriák (Xⁿ-ek) vagy meghatározott grammatikai szavak/elemek (pl. névelő, segédige stb.) állhatnak. Az *n* számát Jackendoff az angolra maximálisan 3-ban adja meg, de ez minket nem kell, hogy megkössön a magyar szintaxis tárgyalásában.

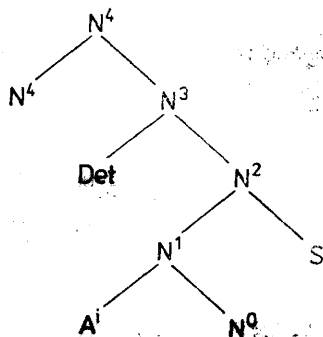
Ezek után *n* maximális értékét Kornaihoz (1984) hasonlóan 4-ben rögzítve, a magyar NP-k szerkezetét az alábbi szabálysorban rögzíthetjük:

- (44) a) N⁴ → N⁴ N³
 b) N³ → Det² N²
 c) N² → N¹ S
 d) N¹ → A¹ N
 e) Det² → Q Det¹
 f) Det¹ → Art Det
- (45) a) N: asztal, fiú, János, Anglia ...
 b) Q: mind, minden
 c) Art: a/az, azon, ama, e; egy (?)
 d) Det: egyik, másik, tizedik, utolsó; összes; melyik; ...

¹⁰ Az, hogy a mutató névmási determináns *az/ez* nemcsak a szokásos esetragokat, hanem az ún. meztelen (naked) névutókat is felveszi (pl. *amögött a ház mögött*) kétségbe vonja Maráz (1984) ama feltételezését, hogy ezek a névutók alanyesetet adnak. Ha ugyanis így volna, akkor nem lehetne rossz az **az a ház mögött* szerkezet.

A szabálysor az alábbi struktúrát adja meg:

(46)

Milyen érveink vannak emellett a szerkezet mellett? Először is az X-vonal konvenció értelmében a lexikális kategórián kívül egyetlen más főkategória vagy grammatikai elem sem kötelező, tehát a (36) struktúra számos különféle konstellációt enged meg.

Másodjára az N^3 melletti N^4 (azaz a *Spec N³*) tartalmával foglalkozunk. Szögezzük le kiindulásul, hogy a lexikális elemek (pl. *kerül, imád, el-olvas; kép, ki, a, az*) jellemezve lehetnek arra nézve hogy az X^n kategóriák alá n mely értéke mellett kerülhetnek. Így például, Ackerman és Komlósy (1983) kutatásai alapján, a *kerül* V^0 , az *imád* V^1 , az *el-olvas* pedig, ahol az *el* igemódosító (VM: verbal modifier), az *olvas* V^0 , természetesen szintén V^1 értékű. Úgy látjuk, hogy az N kategóriába tartozó elemek között is létezhet ilyen megoszlás. Feltehetőleg N^4 alatt kell bevezetnünk a *ki, ami, minden* stb. főneveket — és a mutatónévmási *az/ez* főnevek melletti (és természetesen önálló) használatát is.

Bizonyításunk kétlépcsős: először azt mutatjuk ki, hogy az *ez/az* főnévi jellegű az *ez/az a könyv* szerkezetekben, majd arra keresünk érveket, hogy valóban az N^4 alá kell, hogy kerüljenek.

A generatív grammatikának jórészt a hagyományos nyelvészeti gondolkodásból származó egyik kikötésszerű általánosítása összefüggésbe hozza a főnévi kategóriákat az eset absztrakt kategóriájával, és kimondja (vö. Chomsky 1981):

(47) Minden kitöltött (azaz nem üres) NP-nek esete kell, hogy legyen.

A (47) elvből, amely itt nem részletezhető okoknál fogva az esetadásra és az üres kategóriákra vonatkozó részelmélet egyik sarkalatos pontja, az is következik, hogy ha valamely kategóriáinak főnévi esete van, akkor az csak főnév lehet. Nincs mit tenni, el kell fogadnunk, hogy az *az/ez* (és társai: *ugyanaz, ugyanez*, stb.) nem determinánsok vagy névelők, hanem főnevek, hiszen mindig esetet kell kapniuk (amely egyébként azonos a lexikális fej: a főnév esetével, de ez törvényszerű, hiszen az NP részei más nyelvekben is a fej esetét kapják meg). Attól, hogy az *ez/az* főnévnek bizonyul, természetesen ő még nem lehet főtag, ugyanis az X-vonal konvenció szerint, l. (43), mindig az a főtag, amelynek kategóriája azonos a fölöttes kategóriával és vonalindexe egyvel alacsonyabb annál. De, mint mondtuk, az *ez/az*-nak

azonos az indexe a fölöttes kategóriáival, tehát csakis *Spec N³*, azaz *N³* egyfajta determinánsa lehet.

Ami pedig éppen ezt az indexszámot illeti, az *ez/az* azok közé a szavak közé tartozik, amelyek mindig az NP mint maximális főkategória egészét kitöltik. Nem lehet őket módosítani jelzővel: **piros az*, kvantorral: **minden az*, számnévvvel: **három az* stb. Ilyen szavak még: *mi, ki, ami, minden* (mint főnév!), *mindenki*, a személyes névmások: *én, te*, stb. Ne tévesszen meg benünket az, hogy ezek közül néhányan látszólag előfordulhatnak birtokos szerkezetekben, pl. *Jánosnak mindenét ellopták*; vagy *Jánosnak mijét lopták el?*, hiszen itt a birtokos mindig különálló konstituens a mondatban és sohasem lehet ugyanabban az NP-ben, ahol a birtok, amint azt a hangsúlyozás és a permutálhatóság alapján könnyen beláthatjuk.

Ezekután az *ez/az* viselkedését úgy jellemezhetjük, hogy sajátos módon megkövetelik maguk mellett a határozott névelőt. (Erről egy lokális kikötés/szabály gondoskodhat.)

Feltevésünk további következménye, hogy a birtokos szerkezeteket is a (44) szabálysorral írhatjuk le úgy, hogy a birtokost *N⁴* alatt posztuláljuk (és *N⁰* természetesen egy pronominális értékű egyeztethető birtokjelet visel). Figyeljük meg a korábbi elemzésektől magyarázatlanul hagyott alábbi szerkezeteket:¹¹

- (48) a) *_{[NP} Jánosnak azt a kalapját] (lopták el, ...)
 b) *_{[NP} Azt a Jánosnak a kalapját] ...
 c) *_{[NP} azt a János kalapját] ...
- (49) a) azt a kalapomat (lopták el, ...)
 b) *azt az én kalapomat ...
- (50) a) *kinek azt a kalapját (lopták el, ...)
 b) kinek lopták el azt a kalapját, amely ...

Ezekre mind „ingyen” megoldást kapunk, ha a birtokost és az *ez/az-t* ugyanabban a pozícióban, az *N⁴* alatt vesszük fel: a datívuszos birtokosok (48a)-ban és (50a)-ban csakis a birtokos szerkezeten kívül lehetnek. De akkor hogyan adunk számot a kétféle, nominatívuszi és datívuszi birtokos szerkezetekről?

Először is igen elnagyolva néhány szót a magyar esetadás rendszeréről. Esetet általában az ige ad az általa megszabott bővítményeknek, illetve lehet inherens eset (pl. nem vonzatos helyhatározók), vagy lehet néhány névutó is esetadó (pl. *keresztül*). Vannak azonban olyan mondatok, amelyekben a máskor nominatívuszos NP valamilyen oknál fogva nem kaphatja meg a nominatívuszt — általában azért, mert a mondatnak nem ő az alanya és/vagy az az összetevő/kategória, amely egyébként esetet ad az illető NP-nek ebben a helyzetben erre képtelen, pl.

¹¹ Az újabb magyar generatív nyelvészeti irodalomban Szabolcsi Anna (1981, 1983, 1984) mozzatásos elemzést javasolt. Az itt vázolt javaslat sok szempontból egyezik Kornai András (1984) megoldásaival, főképp abban, hogy nincsen benne mozzatás és hogy az *N* vonásszintjeivel operál. A mutató névmások és a birtokos szerkezet közötti összefüggés azonban az ő figyelmét elkerülte. A birtokos szerkezet magyar leíró grammatikai irodalmát Gaál (1978) tárgyalja nagy részletességgel.

- (51) a) János-*nom* elmegy.
 b) Kár volt János*nak* elmennie.
- (52) a) Rossz orvos-*nom* leszel.
 b) Nem szabad rossz orvos*nak* lenned.
- (53) a) Brazília fejlődő ország-*nom* maradt.
 b) Brazília megmaradt fejlődő ország*nak*.
- (54) a) A sín-*nom* alá ütött egyet.
 b) Aláütött egyet a sín*nek*.

A datívusz ilyenkor rendszeres felbukkanása arra a feltételezésre enged következtetni, hogy a magyarban van egy amolyan „más híján” eset (*default case*), amely a szerkezetileg a mondatban „elférő”, de konstrukciós (government) úton, illetve inherensen esethez nem jutó NP-khez rendelhető: a datívusz.

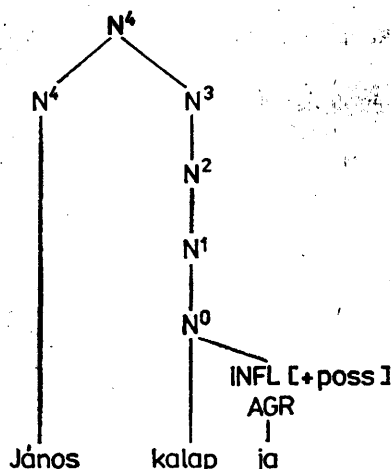
Mármost, ha a birtokos kívül van a birtokos szerkezeten, pontosan ilyen helyzetben található: egyébként nominatívuszt kapna a szerkezeten belül, a birtokkal „távolsági konstrukcióba” hozható (a birtokos személyrag jóvoltából), tehát törvényszerűen a datívuszt, a „más híján” esetet kapja meg.

- (55) a) Kinek látom a kalapját a fogason?
 b) Annak az embernek meggyulladt a kalapja.
 c) Mindenkinek lefújta a kalapját a szél.

Most már csak az a kérdés, mivel magyarázhatjuk, hogy a birtokos szerkezeten belül is lehetséges a datívusz.

Először is, azt tisztázzuk, hogyan kaphat a birtokos nominatívuszt. A vázolt szerkezeten belül, amelyet most megismétlünk:

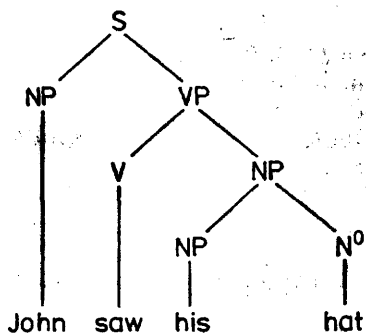
(56)

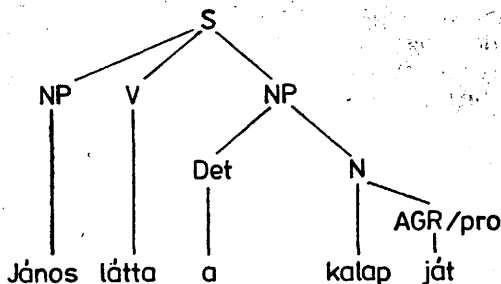
Szabolcsi nyomán úgy képzeljük, hogy az INFL/AGR kategóriája a birtokos N⁴-nek nominatívuszi esetet tud adni, mivel a teljes felülvezérlés definíció értelmében (l. 4. jegyzet) azt felülvezérli. Ha viszont a birtokos NP kívül van a szerkezeten, az INFL/AGR már nem vezérelheti felül, tehát nem kaphat nominatívuszt. A birtokos szerkezeten belüli datívuszra később még visszatérünk.

Vegyük észre azt is, hogy az AGR maga névmásként is viselkedhet, méghozzá pontosan olyanképpen, ahogy például egy konfigurációs nyelvben, az angolban:

(57) a.

b.

Vagyis az alany mindkét mondatban koreferens lehet a birtokost kifejező névmási elemmel, de nem kötelező pont azzal koreferensnek lennie. Ez összhangban van a generatív grammatika kötés-elméletével (*Binding theory*), amely többek között azt mondja ki, hogy a pronominális elemeknek szabadoknak, azaz kötetleneknek kell lenniük a kormányzó kategóriájukon (*governing category*) belül, amely S vagy NP lehet.

Ebből a szempontból tehát tökéletes az összhang az alany és az igei személyrag, illetve a birtokos és a birtokon lévő ún. birtokjel között: ha az alany, illetve a birtokos ki van téve, az AGR azzal kötelezően egyeztetődik és nem játszik szerepet a koreferens értelmezésben. Ha viszont az alany, illetve a birtokos nincs kitöltve, az AGR egyszerűen az adott kormányzó kategórián belüli pronominális elemként viselkedik.¹²

¹² A magyar birtokos szerkezet számos problémája közül az egyik legérdekesebb a névmási koreferencia kérdésköre. Ha például a személyes névmás ki van téve a birtokos szerkezetben, akkor a mondat egy más összetevőjével való koreferens értelmezése igen nehézkes, sőt talán elfogadhatatlan:

(i) *?János meggyújtotta az ő kalapját.

Ha azonban a nem névmási NP egy mondatlalt „feljebb” van, a szerkezet hibátlan:

(ii) János azt hitte, hogy az ő kalapját is meggyújtották.

Ez esetleg arra enged következtetni, hogy nem az N⁴, hanem az N³ a kormányzó (*governing*) kategória, amelyen belül a névmási elemeknek szabadoknak kell lenniük.

További támogatást kaphatunk az angollal való összehasonlításból. A (iii) mondatban lehetséges a koreferencia, mivel a *his* NP nem vezérli felül a *Felix* NP-t:

Mármost nominatívuszt csak akkor kaphat a birtokos, ha a birtok előtt nincsen határozott névelő *a/az*.

- (58) a) XIV. Lajos Párizsa.
 b) *XIV. Lajosnak Párizsa.
 c) XIV. Lajosnak a Párizsa (NB. **a Párizs*).
 (59) a) *Shakespeare „A makrancos hölgy”-e.
 b) Shakespeare-nek „A makrancos hölgy”-e.
 (60) a) János egyik kalapját felfalták az ebek. (NB. **egyik kalap*).
 b) *János az egyik kalapját...
 c) Jánosnak az egyik kalapját...
 (61) a) János összes könyvét ellopták. (NB. **összes könyv*).
 b) *János az összes könyvét ellopták.
 c) [Jánosnak az összes könyvét] lopták el.

A határozott névelő (és csakis az) tehát megakadályozza, hogy az INFL/AGR az N⁴-beli birtokosnak esetet adhasson. Úgy látszik, mintha ilyenkor a nominatívuszi NP kirekesztődne a saját birtokos NP-jéből. Ennek magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy a névelő ilyenkor meggátolja az „alany” kikeresését, csaknem ugyanolyan formában, ahogy az angolban is vagy birtokos „alany” van egy birtokos szerkezetben vagy névelő:

- (62) a) John's murder of Peter
 b) the murder of Peter
 c) *the John's murder of Peter
 d) *John's the murder of Peter

A különbség persze az, hogy az angolban a birtokos és a névelő ugyanabban a pozícióban jelenik meg, míg az általunk feltételezett elemzésben nem.¹³

(iii) [_{NP}His mother] thinks [_S that *Felix* is a genius.]]

A magyarban is elvárhatnánk a koreferens értelmezést, de csakis a kitett névmás nélküli birtokos szerkezet alkalmas rá:

(iv) Az anyja azt hiszi, hogy *Félix* zseni.

(v) *Az ő anyja azt hiszi, hogy *Félix* zseni.

Vagyis a magyarban a személyes névmási birtokos úgy viselkedik, mintha a *Félix* NP-t felülvezérelné, azaz mintha egy „tisztességes” S alatti NP volna, mint pl. az *ő* a (vi) mondatban:

(vi) **Ő* azt hiszi, hogy *Félix* zseni.

¹³ Technikailag az INFL/AGR esetadásának meggátolása határozott birtok esetén úgy oldható meg, hogy külön kikötjük, hogy az INFL/AGR csak akkor adhat esetet, ha nem vezérlő felül egy +határozott jegyű Determináns.

Mivel a nominatívuszi birtokos szerkezet az eredeti, feltételezhető, hogy egy korábbi nyelvallapotban a birtokos az N³ alatt, a mai névelő (Det) helyén állt (vö. pl. HB: *miv ísemucut, oz gimílnec*). Kornai szerint egyébként a mai nominatívuszi birtokos szerkezet pontosan ilyen:

(i) [N³[N³ János] [N³ három [N³ vastag [N³ könyve]]]]

míg a datívuszosnak más a szerkezete és a datívuszi esetű NP egy N⁴ csomópont alatt van. A nominatívuszos szerkezetnek ezzel a felfogásával legalább két probléma van: az egyik, hogy a kvantorok (pl. *minden*) nála kizárják a nominatívuszi birtokost, pedig pl. a *József Attila minden verse jó*; a másik, hogy kénytelen a nominatívuszi birtokosok ismétlődését helyesnek tartani, pl. *az intézet könyvtárosa felesége kocsija kereke*. Ezek viszont aligha elfogadhatók.

Megjegyezzük még, hogy a Halotti Beszédben van elszakított datívuszos birtokos is: *El' oz gimílnec vl' kešeruv uola vize; kinec ez nopun teštet tumetivc*.

További érdekes adalék ahhoz, hogy az NP-n belüli datívusról a névelő „tehet”, az *ez/az* birtokoskénti viselkedése. Tudjuk, hogy az *ez/az* mint teljes NP általában bárhol megjelenhet nominatívuszban, ahol más NP-k, pl.

- (63) a) Az nem fog jönni.
b) Az alatt nem látok semmit.
c) Az leszek, ha nagy leszek.

Ha azonban birtokosként használjuk, nem kaphat alanyesetet, csakis datívuszt:

- (64) a) *Az kereke elgurult.
b) Annak a kereke elgurult.

Mármost tudjuk, hogy a birtokos NP-ben a birtokos helye a *Spec N³*-nak megfelelő *N⁴*-ben van. De azt is tudjuk, hogy ebben a pozícióban az *ez/az* sajátlagosan mindig megköveteli maga mellett a határozott névelőt. De ha van határozott névelő, akkor a birtokos *N⁴* nem kaphat nominatívuszt. Így válik érthetővé, miért kell az *ez/az*-nak ilyenkor mindig datívuszban lennie.

Tegyük föl tehát, hogy a határozott névelő (és csak az) megakadályozhatja a nominatívusz hozzárendelését a birtokos NP-hez. Ez azonban csupán a szükséges válasz egyik fele: arra az érdekes kérdésre ugyanis még nem feleltünk, hogy miért „szeretnek” egyes birtokos NP-k datívuszban lenni, pl.

- (65) a) Kinek a kalapját fújta le a szél?
b) ?*Ki kalapját fújta le a szél?
(66) a) a fiúk, akiknek a kalapját lefújta a szél
b) ?*a fiúk, akik kalapját ...
(67) a) Mindennek a magyarázata azzal kell, hogy kezdődjék ...
b) *Minden magyarázata ... (NB. A *minden* önálló NP.)

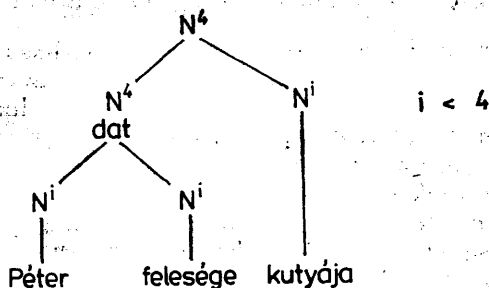
Szabolcsival szemben mi úgy látjuk, hogy itt nincsen szerepe annak, hogy valami valami operátor vagy kvantor-e, avagy sem. Hiszen ha minden kérdészavas, vonatkozó névmásos vagy univerzális kvantoros kifejezés perifériális pozícióban kell, hogy legyen, ahogy ő feltételezi, akkor miért nem kötelező az alábbi példákban a birtokosokon a datívusz?

- (68) a) Melyik fiú kalapját fújta le a szél?
b) Milyen kutyák gazdái a legagresszívabbak?
c) Amelyik kutya gazdája ugat, az harap is.
d) Minden kutya oltási bizonyítványát be kell mutatni.

Akkor mi a különbség a (65)–(67)-beli és a (68)-beli birtokosok között? Az, hogy, mint már fentebb utaltunk rá, az előbbiek lexikálisan jellemezve vannak arra, hogy közvetlenül *N⁴* alá kerülnek, míg az utóbbiak *N²*, illetve *N³* alatt foglalnak helyet.

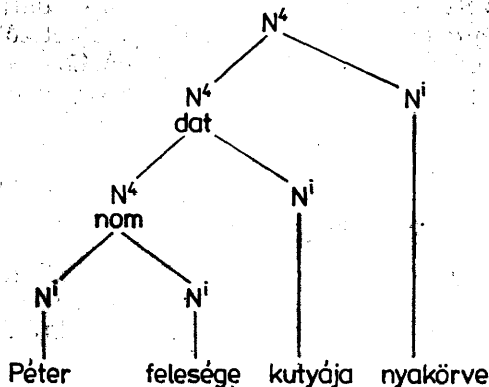
A többszörös birtokos szerkezetek tárgyalásakor még jobban el kell bizonytalanodnunk. Arra még tudunk válaszolni, hogy miért datívuszos a legfelső birtokos: mert lévén, hogy maga is birtokos szerkezet, N^4 alatt van, és ha a fenti elv tartható, az N^4 az AGR mellett nem kaphat nominatívuszt általában.

(71)

De miért nem lesz datívuszban az alsóbb szintű birtokos, ha ő maga is birtokos szerkezet?

(72)

Vagyis miért nem kell (73a)-t mondanunk (73b) helyett?

- (73) a) Péter feleségének a kutyájának a nyakörve
 b) Péter felesége kutyájának a nyakörve

A számnévi jellegű és ellipszist tartalmazó N^3 -ak (*hárman, mindannyian*) a nominatívusztól különböző esetekben birtokként viselkednek, míg a *Spec N³*-ban levő személyes névmás vagy alanyesetet kap, vagy megkapja a birtok esetét.

(iii) *ti/titeket hármatokat; ti/rólatok hármatokról*

(iv) **ti/titeket mindhármatokat; *ti/rólatok mindhármatokról*

(v) *rólunk /*mi mindannyiunkról*

Ezek a kifejezések nem szakíthatók széjjel: egyetlen összetevőt alkotnak. Az egyes számú névmásoknál hasonló szerkezetet találunk (a névmási paradigmán egyébként végigvonuló) *maga* névmás mellett:

(vi) *[NP[N⁺ Én] magam] is a kaviárt szeretem a legjobban*

(vii) *[NP[N⁺ Nekem] magamnak] kellett megjavítanom a rádiót.*

NB. nincsen ilyen szerkezet a nominatívusz/datívusztól különböző esetben: **engem magamat; *velem magammal.*

Az mindenesetre biztos, hogy ha a legelső birtokos NP-nek datívuszban kell lennie, akkor az összes öt domináló birtokos NP is datívuszban kell, hogy legyen.

- (74) a) Annak a férfinak a feleségének a kutyájának a nyakörve
 b) *Annak a férfinak a felesége kutyájának a nyakörve

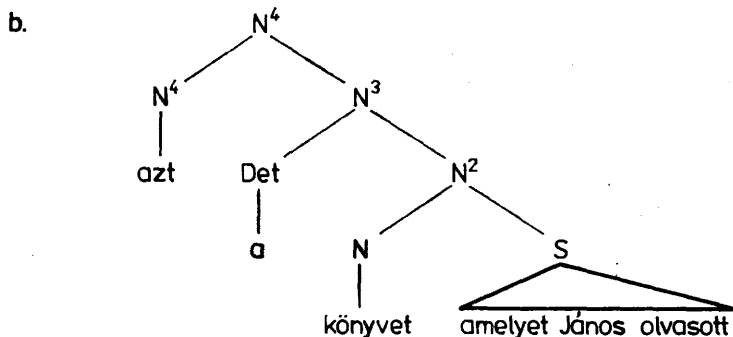
Mivel feltételezhetjük, hogy a transzformációkhoz hasonlóan az esetadás is „alulról fölfelé” halad a beágyazott szerkezetektől az anyaszerkezetek felé, úgy látszik, hogy a nominatívusz nem kötelezően adódik tovább fölfelé, míg ha a lánban valamelyik birtokos NP datívuszos, akkor az összes többi felette álló birtokos NP is datívuszos lesz.

Úgy látjuk egyébként, hogy az eddig másoktól adott grammatikai elemzések mind tartalmaztak ezen a ponton egy ad hoc megszorítást, s az itt bemutatott leírás sem hibáztatható talán, ha nem grammatikai magyarázattal szolgálunk, hanem a percepciós stratégiákra hivatkozunk. Ha alanyhelyzetben álló többszörös birtokost tartalmazó szerkezeteket vizsgálunk, felfigyelhetünk arra, hogy a csupa nominatívuszi birtokost tartalmazó kifejezés (ha lehetséges volna) meglehetősen kusza mondatot adna: az adott (75a) példában egyszerűen nem értenénk, mi veszett el. Ugyanakkor a többszörös datívuszos birtokos (75b) éppenséggel elképzelhető (máskor, vö. (74a), kötelező), végül a csak a birtokosok legfelső tagján lévő datívuszos szerkezet (75c) szinte rámutat a birtokra, a szerkezet fejére, anélkül, hogy a nominatívuszi birtokosok előtte alanyra volnának félreérthetőek.

- (75) a) A férfi felesége kutyája nyakörve elveszett.
 b) A férfinak a feleségének a kutyájának a nyakörve elveszett
 c) A férfi felesége kutyájának a nyakörve elveszett.

Foglaljuk össze röviden, hol tartunk. A lexikális fejtől függő vonatkoztatásnak az ez/az névmásokat tartalmazó kifejezései tehát a (44) szabálysor szerint épülnek föl, és a (46) alatt megadott általános struktúrába illeszkednek, melyet egy példán alább megismétlünk:

- (76) a) azt a könyvet, amelyet János olvasott

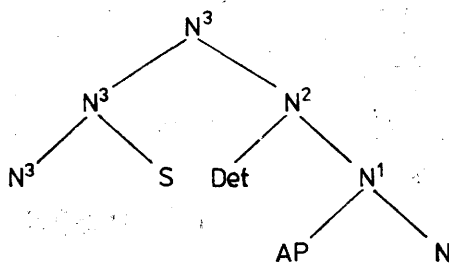

Ebből a szerkezetből az S mondatcsofópont jobbra helyezésével (extra-
 pozíció) keletkeznek az olyan megszakított összetevők, amelyek két része
 az őket elválasztó szavak/mondatrészek számát tekintve egymástól rendkívül

messze kerülhet, pl. „*Arról az elméletről szeretne majd a rövid ideig hazánkban tartózkodó ismert tudós előadást tartani az intézetben összegyűlt érdeklődőknek, amelyet a transzvesztiták genetikus sajátosságaira állított föl.*”

Ezekben az esetekben a sajátosan grammatikai vagy szövegkohéziós mutatószó az használatra kötelező — csakúgy mint a lexikális fejtől függő *hogy* kötőszós mondatok mellett, mint arra alább utalni fogunk. A mondatáthelyezés eme következményét esetleg úgy is lehetne értelmezni, hogy a pl. (76b)-ben adott szerkezeti elemzés helyett alkalmasabb volna egy olyan, amilyet (77)-ben láthatunk.

(77)

amelyben az Ackerman-féle (34) általánosításra támaszkodva az S-nek kötelezően ki kell mozdulnia először a legfelső N³ jobboldali gyermekévé, majd onnan lehet tovább helyezni az S alá akárhova, ahhoz hasonlóan, mint amit az AP-kről mondtunk a 2.2.1 részben. Ez a megoldás egy olyan előnnyel járna, hogy az utalószótól függő vonatkozató (és *hogy* kötőszós) mondatokat és a lexikális fejtől függő vonatkozató (és *hogy* kötőszós) mondatokat strukturálisan teljesen egységesen tárgyalhatnánk.

Bár Jackendoff (1977) is a (46) típusú szerkezetek mellett dönt, viszonylag felületes érvét, amelyet választása indoklására felhoz (ti. hogy a kötelező áthelyezés bonyolultabb megoldás, mint az áthelyezés célpozíciójában való generálás), nem fogadhatjuk el. Egyrészt ugyanis akkor át kellene értelmeznünk az AP-kre adott elemzésünket, melynek során kimutattuk, hogy azt kell alapul venni, hogy a kérdéses kifejezések megtalálhatók-e egyetlen összetevőként; másrészt a (34)-es általánosításról is le kellene mondanunk, márpedig ennek elég nagy intuitív plauzibilitása van. Külön szemantikai, pontosabban interpretációs érvként hozhatjuk fel viszont azt, hogy ha (77)-et részésítenénk előnyben, akkor bonyodalmak támadhatnának a vonatkozó névmás értelmezésével, hiszen mindig a mutató névmás *az*-hoz kellene kötni, ahelyett, hogy a lexikális fejjel lenne összekapcsolva. De a legfontosabb szempontunk mégis szintaktikai — és meglehetősen egyszerű.

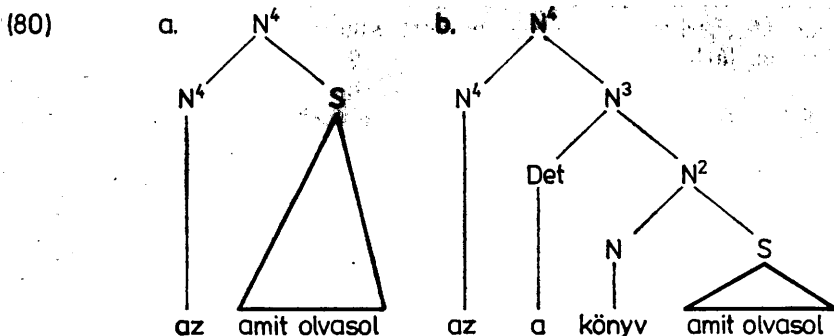
Amennyiben (77)-et fogadjuk el, nem tudjuk megmondani, miért grammatikális (78a, b), és miért nem az (79):

- (78) a) Az, *amit* olvasol, érdekes.
 b) Az a könyv, *amelyet* olvasol, érdekes.
 (79) *Az, *amelyet* olvasol, érdekes.

Tehát fenntartjuk azt, hogy (78b) a (46), (76) szerkezetekkel írható le, és nincs köze a (78a) szerkezetéhez.¹⁵

¹⁵ Az NP jobbszélén amúgy is meg kell engedni a vonatkozó mondatot, hiszen a *mindenki, aki . . . ; az összes barátom, aki . . . ; János minden barátja, aki . . .* * stb. szerkezetekben nincs olyan determináns pozíció, ahová a mondatok beférhetnének.

Az azonban igaz, hogy az *ez/az*-ról mondottak némileg megváltoztatják az utalósztól függő vonatkoztatásról kialakult nézetünket. Elképzelhető ugyanis, hogy az utalószavas és a lexikális fejes vonatkozó mondatok valamilyen mégiscsak hasonlíthatnak egymásra: általános szerkezetükben. Eszerint az *az* mutató névmás formájában megjelenő utalószó mindig ugyanazon N^4 csomópont alatt jelenne meg:

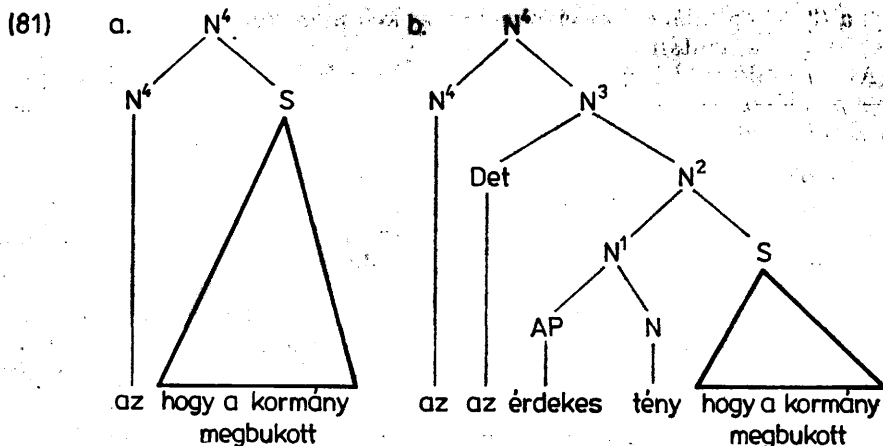
Ez esetben az utalószó (80a)-ban mégsem lenne *Spec N³*, hiszen nincsen N^3 a struktúrában, de egyáltalán *Spec* sem lehet, mivel az S mondatcsomópontnak nem lehet *Specifier*-je. Vagyis lényegében „más híján” lesz az utalószó a szerkezet feje — amennyiben egyáltalán az lehet, hiszen indexszáma azonos a fölöttes kategóriáéval. Ez a konfliktus minden bizonytalán híven tükrözi azt az összefüggést, hogy a független vonatkozó mondatok lehetnek nominálisak (vagy adverbialisak és í. t.), vagyis hogy az utalószó nem szükséges része e struktúráknak (a valódi fej viszont mindig az), illetve hogy az utalószó a mondatban úgy viselkedik, mintha igazi feje lenne a szerkezetnek: ő veszi fel az esetet, a tematikus szerepet, a logikai-kommunikációs funkciót (fókusz, topik, *is-es* kifejezés stb.).¹⁶ Figyeljünk föl arra is, hogy a nem nominális független vonatkozó szerkezetekben is mindig olyan elem az utalószó, amely önmaga is a legmagasabb vonalindexszámmal rendelkezik (pl. *ott*, *akkor*, *olyan*).

2.3. A *hogy* kötőszós mellékmondatok (HKM) szerkezete és fajtái¹⁷

Kétféle HKM-ről beszélhetünk: utalószavasról és lexikális fejesről. Az előbbit a már alaposan körüljárt *az* névmás vezeti be N^4 alatt, míg az utóbbihoz a lexikális fejes vonatkoztatásból ismert szerkezetet rendelhetjük hozzá:

¹⁶ Természetesen a valódi fej lehet elliptikus is, pl. *a pirosat*, *az enyémet*, de független vonatkoztatásban nem teljesülnek az ellipsisz feltételei. Az utalószó — az eset kivételével — a megnevezett funkciót „továbbítja” a mellékmondatra.

¹⁷ Az újabb grammatikai irodalomban Molnár Ilona (1977, 1982) dolgozta fel igen alaposan a *hogy* kötőszós mellékmondatokat.

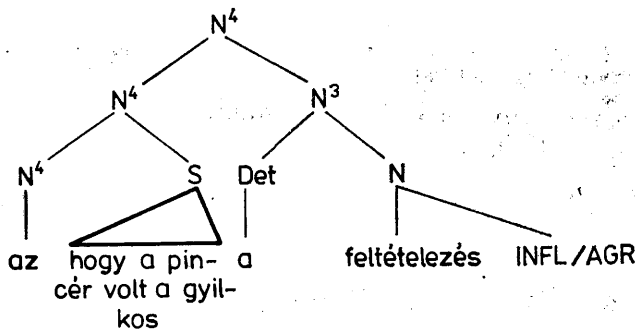

A (81a)-ról nincs mit mondanunk; lényegében az előző rész végén adott jellemzés rájuk is érvényes. A (81b) struktúra mellett pedig azt hozhatjuk fel, hogy a lexikális fej – a verbális kategóriákhoz (ige, melléknév) hasonlóan – alkategorizálja a HKM-et, vagyis lexikális jellemzésében meg van adva, hogy az illető szót HKM-mel egy szerkezetbe lehet illeszteni.

Ezt könnyen beláthatjuk, ha HKM-re nem alkategorizált főnevet teszünk a (81b)-beli *tény* helyére, pl. **az a japán teaház, hogy nincsenek székek*. A mutató névmási *az* itt is ugyanazt a célt szolgálja, mint a lexikális fejes vonatkoztatásban: az elhelyezett mellékmondatral való „távolsági” kapcsolatot.

Más szerkezetből kell azonban eredeztetni a (82a) fajtájú kifejezéseket.

- (82) a) Annak a feltételezése, hogy a pincér volt a gyilkos
 b)

Először is ebben a szerkezetben a lexikális fejnek nem kell olyan főnévnek lennie, amely alkategorizálva van HKM-re, vö.:

- (83) a) Felmérhetetlen annak a fontossága, hogy a kormány megbukott.
 b) *Az a fontosság, hogy a kormány megbukott (felmérhetetlen).

Vagyis az utalószavas HKM itt egyszerű birtokosként van jelen. Innen pedig a továbbiak egyszerűen vezethetők le. Mivel a birtokos N⁴ és/vagy a fejnek határozott névelője van, továbbá mert a birtokos nominális tagja az ilyenkor mindenképpen datívuszt követelő *az*, a birtokos datívuszban lesz. A HKM-nek

viszont a (34)-es általánosítás értelmében ki kell mozdulnia az egész NP jobbszélére, ahonnan azután tovább léphet.

Az elmondottakból úgy tűnik föl, mintha a HKM-eknek csak két típusa lehetne: utalószavas és lexikális fejes. Vajon nem beszélhetünk-e független HKM-ekről az alábbi esetekben?

- (83) a) Hogy ki a gyilkos, János tudta.
 b) János tudta, hogy ki a gyilkos.
 c) Hogy ki a gyilkos, most már nem érdekes.
 d) Most már nem érdekes, hogy ki a gyilkos.

Mivel ez a kérdés szoros kapcsolatban áll a beágyazott mondatok mozgathatóságának a problémáival, ezen a ponton csupán megadjuk, hogy az illusztrált mondatokat hova soroljuk, de a részletes érvelést a következő részben mellékeljük.

Az ige mögötti utalószó nélküli HKM-eket utalószavas HKM-eknek tartjuk, melyek mellett azonban az utalószó az személyes névmási formában van jelen, és ezek a személyes névmások (83b, d)-ben \emptyset alakúak. Az ige előtti utalószó nélküli HKM-ek valójában független alárendelések. Azt, hogy nem abszolút alárendelések a már ismert módon a felülvezérléssel tudjuk bizonyítani:

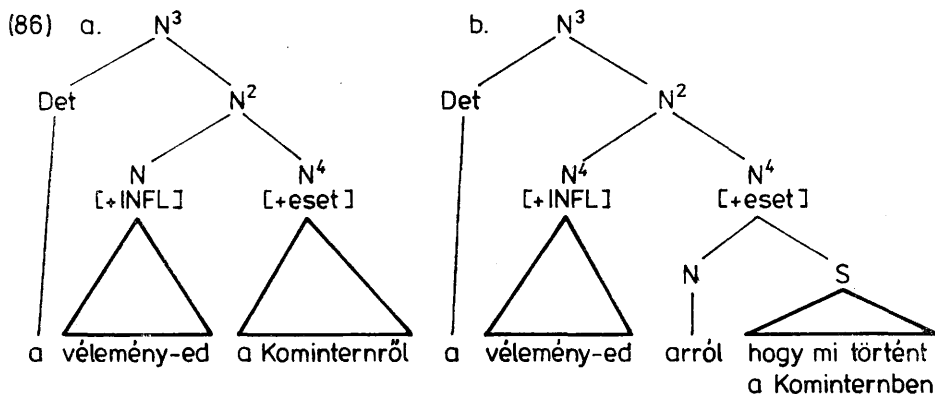
- (84) a) Hogy keresik (δt), János tudta.
 b) *Hogy keresik Jánost, tudta (δ).
 c) Hogy okos (δ), János tudta.
 d) *Hogy János okos, (δ) tudta.

Ha a HKM-ek abszolút alárendelések volnának, akkor a koreferenciának (84b, d) esetében is működnie kellene.

Végül a HKM-eknek még egy típusáról essék szó. Van amikor a lexikális fejként szereplő főnév esettel együttjáró NP bővítményt vehet föl maga mellett, vagyis ilyenre van alkategorizálva a lexikonban. Ezek a főnevek ugyanúgy bővíthetők utalószavas HKM-ekkel is:

- (85) a) Ismerem a véleményedet a Kominternről.
 b) Ismerem a véleményedet arról, hogy mi történt a Kominternben.

Ezeknek a kifejezéseknek tehát a szerkezete is hasonló lesz.

Mint általában az ilyen bővítmények (amelyeket a prepozíciós nyelvekben PP alatt vesznek fel), az esetragos NP-k is szabadon elmozoghatnak a fejtől, illetve a HKM még a saját utalószavától is. Nyilvánvaló, hogy ez a mondat-típus nem különbözik az utalószavas HKM-ektől, hiszen ahol esetragos NP lehet, ott lehet utalószavas HKM is.

Mielőtt összefoglalnánk az eddig mondottakat, még egy érdekes megfigyelésre szeretnénk felhívni a figyelmet, amely a vonatkozó és a *hogy* kötőszós mellékmondatok fejének mondatbeli elhelyezkedését érinti. Egy másik munkámban egy érvelés részeként szerepelt az alábbi mondatcsoport.¹⁸

- (87) a) Az a férfi, aki az ablaknál áll, tudja azt, hogy ki a gyilkos.
 b) *Az a férfi azt tudja, hogy ki a gyilkos, aki az ablaknál áll.
 c) *Az a férfi azt tudja, aki az ablaknál áll, hogy ki a gyilkos.
 d) Azt az a férfi tudja, hogy ki a gyilkos, aki az ablaknál áll.
 e) Azt az a férfi tudja, aki az ablaknál áll, hogy ki a gyilkos.

Látható, hogy maguknak az alárendelt mondatoknak az egymás közötti sorrendje lényegtelen; ami számít, az a beágyazott mondatok fejének a sorrendje. Az akkor megmagyarázatlanul hagyott jelenség okára most úgy próbálhatunk fényt deríteni, hogy figyelembe vesszük Jacqueline Guéron (1980) egyik megfigyelését, amely a *Complement Linkage* (kb. „Bővítménykapcsolás”) nevet viseli:

- (88) Az S-től jobbra álló PP-t (vagy vonatkozó mellékmondatot) jelöljük 'a Fókusz bővítmény'-ként.

Guéron (88) elve számunkra túl általános: a PP bővítmények (pl. „egy kísérlet a gének változásának megmagyarázására”) mondatvégi helyzetben nem követelik meg, hogy fejük Fókuszban legyen (vö. „János elvégzett egy kísérletet tegnap a gének változásának megmagyarázására.”), de a mondat jobbszélén lévő vonatkozó alárendelések sem feltétlenül igénylik, hogy fejük fókuszpozícióban legyen, vö. „Azt az embert JÁNOS ismeri, aki az ablaknál áll”.

Amikor azonban két (szükségszerűen különböző) beágyazott mondat kerül a főmondat jobbszélére, Guéron (88) elve működésbe lép, és kiköti, hogy a vonatkozó mondat fejének kell fókuszban lennie. Ez akkor is érvényes marad, ha a HKM-nek lexikális feje van, vagy ha a vonatkozó mondat utalószavas, mint azt az adott példán illusztráció nélkül is ellenőrizhetjük. Guéron általános kikötése természetesen nem magyarázza meg, hogy miért kell így lennie, s erre a kérdésre mi sem tudjuk a választ.

2.4. Az alárendelő mondatok csoportjai: Összefoglalás

Ebben a részben tehát a következő alárendelő (beágyazott) mondat típusokat különítettük el:

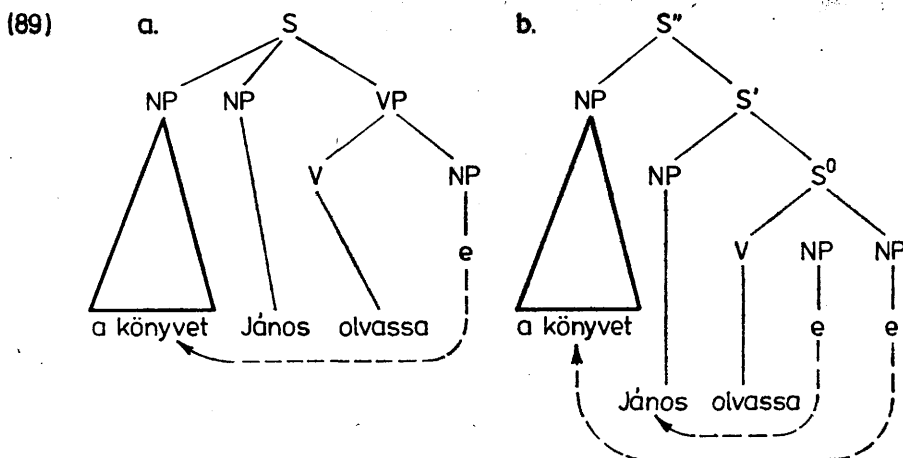
¹⁸ Abban az összefüggésben a (87) mondatok azt bizonyították, hogy a tagmondatok mozgathatója nem veszi figyelembe a magyar mondat feltételezett hierarchikus struktúráját (Kenesei 1984a).

1. **abszolút**: A főmondatnál balra a főmondatot is domináló S' csomópont alatt helyezkedik el. Ha a főmondaton belül (az ige előtt) vagy attól jobbra van, a főmondat S csomópontja dominálja.
2. **független**:
 - a) **vonatkozó**: Mindig egy maximális főkategória alatt van, amely kimerítően dominálja, vagyis nincsen mellette testvércsomópont.
 - b) **hogy kötőszós**: S csomópont alatt ige előtti helyzetben.
3. **függő**: kétszer két altípusa van szerkezetük szerint.
 - A) **vonatkozó**
 - a) **utalószavas**: a főkategória kimerítően dominálja az N⁴ kategóriájú az utalószót, valamint a beágyazott mondatot.
 - b) **lexikális fejes**: a beágyazott mondat N¹ testvércsomópontja.
 - B) **hogy kötőszós**
 - a) **utalószavas**: l. A) a) — de van \emptyset utalószavas változata is, ige mögött.
 - b) **lexikális fejes**: l. A) b).

3. A mondatbeli mozgatás általános és az alárendelésre vonatkozó sajátos problémái

3.1. Miért nincsen mozgatás az egyszerű mondatban?

A hetvenes évek vége óta több olyan javaslat látott napvilágot, amely a magyar szórendi jelenségek leírását általános mozgó szabályokkal kísérelte meg megmagyarázni. Ezeket az elképzeléseket itt nem ismertetjük részletesen, csupán annyit érdemes rögzíteni belőlük, hogy ha például a mondat tárgya bármilyen pozícióban az ige előtt található (feltéve, hogy a tárgy nem ige-módosító jellegű, pl. *a könyvet a János könyvet olvas* mondatban), akkor csakis mozgatással kerülhet előre.

Mindkét rendszerben az áthelyező transzformáció az ún. alfa-mozgatás esetébe tartozik, amely üres elemet („nyomot”) hagy az elmozdított összetevő eredeti pozíciójában, és szabadon választhatóan működik.

3.1.1. Az idiómák viselkedése

Az idiómákat, vagyis a lexikailag rögzült, de szintaktikailag felépített kifejezéseket igen nagy haszonnal forgatják a generatív grammatikában. Többek között fontos érvert alakítottak ki a segítségükkel éppen a mozgatás szükségességének bizonyítására, amelyet röviden bemutatunk.

Az alábbi kifejezésekben szereplő *heed* és *tabs* szavak egyike sem jelenhet meg önállóan, csakis a megadott (vagy esetleg még egy-két másik) ige tárgyaként:

- (90) a) John paid heed to my request. 'János figyelmet fordított a kérésemre'
 b) The police keep tabs on dangerous criminals. 'A rendőrség szemmel tartja a veszélyes bűnözőket.'

Mármost amikor egy ilyen idióma alkotórésze egy bonyolultabb szerkezetben vannak, még hozzá egymástól elszakítva, akkor sem lehet feltételezni, hogy ezeket külön-külön helyezték el a szabályok, hiszen *heed* vagy *tabs* címszó nincsen a lexikonban.

- (91) a) A lot of heed seems to have been paid to my request. 'Nagy figyelmet fordítottak a kérésemre.'
 b) Close tabs are likely to be believed to have been kept on these criminals. 'Valószínű, hogy úgy hiszik, hogy ezeket a bűnözőket alaposan szemmel tartják.'

Vagyis csak az történhetett (91a, b)-ben, hogy a *pay a lot of heed* és a *keep close tabs* idiómákból az NP-k az NP-mozgatás általános szabályai szerint kerültek a (leg)felső mondat alanyi pozíciójába. De ebből az is következik, hogy az idiómák részeit, ha erre egyébként a szabályok és/vagy a szerkezet lehetőséget adnak, szabadon lehet mozgatni mindazokra a helyekre, ahol a velük azonos kategóriájú összetevők előfordulhatnak.

Mármost a magyarban az idiómák kétféle szintaktikai szerkezetben helyezkednek el általában: az egyik a V' (amely VM-ből, azaz igemódosítóból, és V-ből áll), a másik pedig érdekes módon egy V-NP sorrendű lánc.

- (92) a) A fiú lépre ment.
 b) Ti meszet ettetek.
 c) A színész kötélnek állt.
- (93) a) Ez a vizsgáló kivágta a rezet.
 b) A csibészek elhúzták a csíkot.
 c) Néhány doktrinér nyelvész köti az ebet a karóhoz.

A két típus kombinálódhat is (pl. *fején találja a szöveget*), de minden esetben nyilvánvaló, hogy a mondatok jelentése nem kompozicionálisan, nem az egyes alkotóelemek összegződéséből alakul ki, mint rendszeren, hanem vannak olyan láncok e mondatokban, amelyek egyetlen tagolatlan szemantikai egységként járulnak hozzá a mondat jelentéséhez úgy, mintha önálló szók volnának.

Az angol példáján láthattuk, hogy ha egy nyelvben valóban vannak mozgató szabályok, akkor ezek az idiómák megfelelő részein is működhetnek anélkül, hogy az idiomatikus jelentés megváltozna. A magyarban azonban

a feltételezett mozgató szabályok az idiómák esetében nem őrzik meg azok sajátos jelentését, hanem „visszaállítják” a mondat szó szerinti, kompozícionális értelmét:

- (94) a) ?A rezet ez a vizsgáló vágta ki.
 b) ?A csíkot aztán a csibészek elhúzták.
 c) ?Az ebet csak néhány doktrinér nyelvész köti a karóhoz.

Mivel az elmozdított elem eredeti helyén maradó üres nyomnak biztosítania kellene az idiomatikus értelmezési lehetőséget, arra következtetésre kell jutnunk, hogy a szórend mozgatóval történő magyarázata kétséges.

3.1.2. A „gyenge” keresztezés¹⁹

A névmási anafora tekintetében a logikai jellegű kifejezések (kvantorok, kérdőszók stb.) másképp viselkednek, mint a határozott NP-k. Az utóbbiak a korábban tárgyalt Reinhart-féle (16) szabálynak engedelmeskednek, l. (95a); a kvantor-szerű kifejezéseknek (vagy azok nyomának) azonban végsősoron felül kell vezérelniük azt a névmást, amellyel koreferensen értelmezhetők, vö. (95b, c). Ilyenkor a névmás logikai változó gyanánt működik, ezért itt nem koreferenciáról, hanem — a logikából kölcsönzött terminussal — változó-kötésről beszélünk.

- (95) a) The claim that *he* was a fraud infuriated *John*. 'Az az állítás, hogy szélhámós volt, felháborította Jánost.'
 b) *Everyone* denied the claim that *he* was a fraud. 'Mindenki tagadta azt az állítást, hogy szélhámós volt.'
 c) *Who* denied the claim that *he* was a fraud? 'Ki tagadta azt az állítást, hogy szélhámós volt?'

Amennyiben a kvantor (vagy nyoma) nem vezérli felül a névmást, azt mint változót nem kötheti, tehát a névmás értelmezését nem kaphatja meg a mondaton belülről, referenciáját csakis valamely a mondaton kívüli entitás teremtheti meg.

- (96) a) *The claim that *he* was a fraud infuriated *everyone*.
 b) **Who*_i did the claim that *he* was fraud infuriate *e*_i?
 c) **Everyone who*_i the claim that *he* was a fraud infuriated *e*_i left.

A tárgyi NP helyén lévő nyom mind (96b)-ben, mind (96c)-ben megakadályozza, hogy a *he* névmást mint változót leköthessük, hiszen az angolban a tárgy nem vezérli felül az alanyt (de az alany felülvezérli a tárgyat). A (96a) mondat esetében pedig azt szokták feltételezni, hogy a kvantorok a szemantikai értelmezési (az „LF”) szinten kerülnek a szerkezet balszélére úgy, hogy az egész mondat benne lesz felülvezérlési tartományukban, és eredeti helyükön egy nyom képviseli őket változóként.

Akár elfogadjuk ezt a magyarázatot, akár nem, kétségtelen, hogy egyértelmű és eredményes eszköz a kvantor-változó viszonyok megragadására. Ha most megpróbáljuk az összemérhető magyar nyelvi adatokat értelmezni, érdekes konfliktust tapasztalhatunk az angol példákkal. A (97a) mondat,

¹⁹ Ez az érv bővebb formában Kenesei és Marác (1984)-ben található meg.

lévén, hogy határozott NP-t tartalmaz, a várakozásnak megfelelően megengedi a névmás és a *János* NP koreferenciáját. A (97b) mondatban az alárendelt mondatbeli névmás nem kötheti a *mindenki* kvantorhoz; itt a (89a, b)-ben bemutatott elképzelések helyes predikciót adnak, hiszen a kvantor LF-mozgatás utáni nyoma nem vezérli felül a névmást. De ha (89a, b) alapján írjuk le a magyar mondatokat, akkor nincsen magyarázatunk arra, hogy (97c)-ben miért kötheti a vonatkozó névmás az *ő* anaforikus névmást, vagyis miért lehetséges, hogy az elmozdított vonatkozó névmás nyoma (*ei*), noha nem vezérli felül a személyes névmást, mégis kötheti azt — szemben a (96c) angol példával.

- (97) a) Az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborította *Jánost*.
 b) *Az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborított *mindenkit*.
 c) Mindenki, *akit_i* az az állítás, hogy (*ő*) szélhámos, felháborított *ei*, element.

Nyilvánvaló, hogy (97b, c) egymás közti grammatikalitási kontrasztja, valamint közös szembenállásuk a párhuzamos (96a, c) angol példákkal arra mutat, hogy az *akit* vonatkozó névmás nem az *ei*-vel megjelölt pozícióból kerül a mondat elejére — ha egyáltalán valahonnan is oda kerül, és nem eredetileg is ott generálódik.

3.2. Lehet-e mozgatás az összetett mondatban?

3.2.1. A beágyazott mondatok mozgatásáról

Az összetett mondatban lényegében kétféle mozgatást tételeznek fel a vonatkozó irodalomban. Az egyik fajta a tagmondatok mozgatása, a másik az általában *hogy* kötőszós tagmondatból a (leg)felső mondatba való mozgatása valamelyik jelölt (topik-, vagy fókusz-) funkciójú elemnek („mondat-átszövődés”).

Ami a mondatok mozgatását illeti, már említettük, hogy véleményünk szerint a beágyazott mondatok mint S csomópontok balra nem mozoghatnak. Ha ezek egyáltalán mozognak, akkor csakis jobbra „extraponálhatók”. Most bemutatjuk azokat az érveket, illetve megfontolásokat, amelyek ezt a nézetünket támogatják.

Könnyen beláthatjuk, hogy ha a vonatkozó mellékmondatok előre-mozgatását megengedjük, akkor nemcsak (98a, b), hanem (98c) is elfogadható eredményt kellene, hogy adjon. Márpedig (99c) nem helyes mondat.

- (98) a) Azt, amit tegnap írtam, te olvastad el.
 b) Abban a házban, ahol kísértetek járnak, senki sem mer lakni.
 c) Azt a levelet, amelyet tegnap írtam, te olvastad el.
 (99) a) Amit tegnap írtam, (azt) te olvastad el.
 b) Ahol kísértetek járnak, (abban a házban) senki sem mer lakni.
 c) *Amelyet tegnap írtam, (azt a levelet) te olvastad el.

Mármost ha az *amely*-lyel képzett vonatkozó mellékmondatokat nem lehet előre helyezni, akkor semmilyen mondatot sem lehet, hiszen a mondatot előrehelyező szabály „nem tudhatja”, mi van az S csomópont alatt. Ez az érv tehát a HKM-ekre is ugyanolyan erővel vonatkozik.

Ha viszont a főmondat elején álló beágyazott mondat nem előrehelyezéssel kerül felszíni pozíciójába, akkor hogyan? Hadd emlékeztessünk először is arra, hogy az abszolút alárendelő mondatok (pl. a megengedő *bár*, *noha* stb. kötőszóval kezdődők) nemcsak főmondatkezdő helyzetben, hanem a főmondat egyik első eleme után is beékelődhetnek, l. (24). Ilyenkor ezeket a főmondat S csomópontja alatti S kategóriaként kezeltük. Ha pedig megengedjük, hogy a főmondat alatt (az ige előtt) lehessen alárendelt mondat, annak tartalmára nézve nyilván nem tehetünk semmiféle megszorítást. Egy ilyen mondat tehát éppúgy lehet megengedő, mint (független) vonatkozó, vagy *hogy* kötőszós. Ezek a beágyazott mondatok a szó szoros értelmében függetlenek, vagyis a főmondat egyéb összetevőivel szemben a mondatnak nem konstrukciós részei: közvetlenül nem kapnak tematikus szerepet, nincs (hiszen nem is lehet) esetük stb. A főmondat részévé csak úgy válhatnak, ha valamely anaforikus névmási elemen vagy szerkezeten keresztül integrálódnak a mondatba. Ilyen elem például a mutató névmási *az* is.

Úgy gondoljuk tehát, hogy egy ilyen független vonatkozó vagy HKM ahhoz hasonlóan viselkedik, mint ahogy a mondatéli topikra utaló amolyan értelmező NP-szerű kifejezések, pl.

- (100) a) Pétert, azt a szerencsétlen alakot, be ne engedjétek!
 b) A te házadban, abban a romhalmazban, nem is lehet lakni!

Vagyis, ha (99a, b)-ben benne vannak a zárójelbe tett kifejezések, akkor az alárendelt mondatok S alatt vannak, és a megfelelő mutató névmásos kifejezések egyrészt megteremtik a koreferenciát a mondatokkal, másrészt „képviselik” őket a mondat szerkezetében minden releváns szempontból. Ugyanez érvényes a HKM-ekre is, vö.:

- (101) a) Hogy ki a gyilkos, az ma már nem érdekes.
 b) Hogy ki a gyilkos, arra már nem vagyok kíváncsi.

Más a helyzet azonban akkor, ha a főmondatban nincsen olyan kifejezés, amely „hordozná” a beágyazott mondat szintaktikai-szemantikai funkcióit, pl.

- (102) a) Hogy ki a gyilkos, ma már nem érdekes.
 b) Hogy ki a gyilkos, csak Péter tudja.
 c) Amit tegnap írtam, te olvastad el.
 d) Ahol kísértetek járnak, senki sem mer lakni.

A független vonatkozó mondatokról már feltételeztük korábban is, hogy ezek lehetnek a megfelelő XP-től közvetlenül dominálva, l. (14). Vagyis a fenti (102c, d) esetében egy NP, illetve egy PP alatt találjuk őket.

A HKM-ekkel azonban másképp kell eljárunk. Először is tudjuk, hogy a magyar anaforikus utalás szabályai szerint az ige mögötti *az* névmás használata bizonyos esetekben tilos:

- (103) a) Lehet, *hogy győztem*, de nem vagyok biztos $\left\{ \begin{array}{l} *abban \\ benne \end{array} \right\}$.
 b) Lehet, *hogy győztem*, de a bíró még nem mondta $\left\{ \begin{array}{l} *azt. \\ \emptyset \end{array} \right\}$.

Ilyenkor az *az* névmást az δ személyes névmás megfelelő alakjával kell helyettesíteni, ez pedig alany- és tárgy esetben \emptyset .

A főmondatéli független HKM-ekre tehát kétféleképpen lehet utalni: az ige előtti *az* névmással, vagy az ige mögötti személyes névmással. A HKM-ek azonban soha sincsenek XP alatt egyedül, mint a független vonatkozók. Ezekről a megfontolásokról még a következő fejezetben is szó lesz.

Láthatjuk tehát, hogy egyrészt erősen támadható, másrészt nem is szükséges az a feltevés, hogy a beágyazott mondatok balra mozognak a főmondaton belül.

3.2.2. A mondatátszövődés tisztázatlan problémái

Az elfogadott elemzések szerint az alábbi mondatok a dőlt betűvel jelzett összetevőknek az alsó mondatból való elmozdításával jönnek létre:

- (104) a) *Ezzel a fiúval* biztos vagyok benne, hogy nem találkoztam.
b) *Kivel* mondtad, hogy találkoztál?

Az ezekkel a szerkezetekkel a legalaposabban foglalkozó É. Kiss Katalin szerint az áthelyezések a nyelvekben általánosan megfigyelt mondatperifériára való mozgatás (operátor-mozgatás) esetei. E művelet feltételei közül most kettőt veszünk szemügyre.

Az egyik, a közvetlen alárendeltség (*subjacency*), kiköti, hogy egy mozgatás két szomszédos állomása között legfeljebb csak egy határoló csomópont (*bounding node*) lehet. Minden S és NP csomópont határnak számít. Természetesen a mozgatás kezdő és végpontja között lehet több határ is, de ilyenkor a mozgatás több lépcsőben zajlik le és az egyes közbülső állomások között a fenti követelménynek teljesülnie kell.

Már É. Kiss is rámutatott olyan esetekre, amelyek a közvetlen alárendeltségi feltételt megsértik. A (105a) példában, melyet tőle idézünk (É. Kiss 1983), az *ők* az S és az NP csomópontokon át jut a főmondat elejére. A *Jánost* a (105b)-ben ugyanígy kerül előre.

- (105) a) *Ők* nincs [_{NP} olyan akadály, [_S amit *e* el ne háritanának.]]
b) *Jánost* van [_{NP} engedélyem, [_S hogy *e* meglátogassam.]]

És bár igaz, hogy csak kettő (vagy három) olyan ige van, amely ezt a mozgatást megengedi (*van, nincs* és esetleg a *lesz*), ez nem ad felmentést a magyarázat alól.

A fókusz emelésének a feltételei szigorúbbak a topikénál: kevesebb az áthelyezést megengedő úgynevezett híd-ige, a kérdőszók értelmezési lehetőségei meg vannak kötve, az alanyesetet általában át kell váltani stb. Ha nem is találkozunk a fókuszemelésnél a (105)-höz hasonló példákkal, mégis vannak adatok, amelyek a közvetlen alárendeltség feltételének megsértéséről tanúskodnak.

Ha csak egyetlen határ lehet a mozgatás két állomása között, akkor a több mondatnyi távolságról mozgatott összetevő, mint említettük, csak a köztes mondat(ok)on keresztül juthat a végpontra. Következésképpen a köztes mondatokban hídigéknek kell lenni és ezekben a mondatokban is elfogadhatónak kell bizonyulnia az emelt összetevőknek. Ez a feltétel más nyelvekben teljesül is. De, mint az alábbi példákból láthatjuk, a magyar fókuszemelés ennek nem mindig engedelmeskedik:

- (106) a) *Melyik fiút* mondtad, hogy előfordul, hogy *e* csal?
 b) **Melyik fiú* fordul elő, hogy *e* csal?
 (107) a) *Melyik autót* gondolod, hogy valószínű, hogy *e* megjavították?
 b) **Melyik autót* valószínű, hogy *e* megjavították?

Ha a kérdőszót tartalmazó kifejezés „egyből” a legfelső mondatba kerül, akkor közvetlen alárendeltségi feltételt sértjük meg. De nem lépkedhet végig a köztes mondaton se, hiszen a (b) mondatok nem jók, ezek nem tartalmaznak fókuszemelő hídigéket. Annyi bizonyos, hogy a legfelső mondatban fókuszemelő hídigének kell lenni, de a köztes mondat(ok)ban lehet olyan ige is, amely egyébként csak topikemelést tesz lehetővé.

Végül még egy érdekes ellentétre hívjuk fel a figyelmet, amely a kérdőszó mozgatásának általános és a magyarban feltételezhető értelmezése között áll fenn. A kérdőszó kvantornak számít, és amikor több ilyen logikai kifejezés van egy mondatban, ezek egymáshoz képest kijelölik hatókörüket. Ha a kvantorok az összetett mondat különböző tagmondataiban helyezkednek el, akkor annak van nagyobb hatóköre, amelyik felülvezérli a másikat vagy a többit. Ha azonban a kérdőszó egy felső mondatba helyeződik át, eredeti pozíciójából kell értelmezni, tehát hatóköre lehet kisebb is, mint egy másik kvantoré, amely a kérdőszó eredeti pozícióját felülvezérli, de amelyet a kérdőszó a mozgatás végállomásából felülvezérel. A (108a) mondatban a kérdőszó eredeti pozícióját *e*-vel jelöltük. Ha innen értelmeznénk, akkor nagyjából a (108b) mondatban tapasztalható hatóköri viszonyok működnének (108a)-ban is, vagyis (180a)-t tudnunk kellene úgy is értenünk, hogy mindenki úgy emlékezett, hogy más-más könyvet olvasott, és a várt válaszban páronként fel lehetne sorolni, hogy pl. Péter a „Háború és békét”, János az „Iskola a határon”-t, stb. De (108a)-ra csakis egyetlen könyv megnevezésével lehet válaszolni, míg (108b) megengedi a páronkénti felsorolást.

- (108) a) *Melyik könyvet* gondolod, hogy mindenki emlékezett, hogy *e* olvasta?
 b) Mindenki emlékszik, hogy melyik könyvet olvasta?

Ebből tehát az következik, hogy a magyarban a kérdőszó mozgatása és általában a fókuszemelés nem azonosítható e műveletek mintájával, az ún. konfigurációs nyelvek (pl. angol, francia) kérdőszómozgató transzformációjával.

A fenti megfigyelések nem teszik lehetetlenné a mondatátszövődésnek mozgatással történő magyarázatát, de a teljességre törekvő elemzésnek ezekről a jelenségekről is számot kell adnia.

4. Az alárendelő mondatok néhány további kérdése

4.1. A *hogy* kötőszós mellékmondat a főmondatban

A HKM-ekről eddig a következőket állapítottuk meg: a főmondatban általában XP-ként, utalószavakkal vagy lexikális fejükkel együtt fordulnak elő; megjelenhetnek független alárendelésben pusztán S-ként is az igétől balra, ott, ahol az abszolút alárendelések a főmondaton belül vannak, vagy ahol a független vonatkozók lehetnek, ha a főmondaton belül van anaforikus névmás; jobbra áthelyezhetők ugyanúgy, ahogy a függő vonatkozató mon-

datok. Nem említettük még egy jellegzetes tulajdonságukat: nem fordulhatnak elő fókuszhelyzetben — szemben a független vonatkozó mondatokkal, pl.

(109) a) *Hogy beteg, tudta meg János.

b) *Nem hogy tegnap érkezett, közölte a vendég.

A HKM-ek taglalását most ezzel a kérdéssel folytatjuk. A (109a, b)-re magyarázat lehet az, hogy bár a HKM egyetlen összetevőnek (S-nek) számít, ez nem összetevője a mondatnak, nincs tematikus szerepe és ezért értelmezhetetlenné válik. Ugyanakkor valószínűleg van még egy akadály e mondatok fókuszlásának az útjában. Ha ugyanis, mint már többször is utaltunk rá, csakis XP-k fókuszlathatók, akkor a HKM-ek (109a, b)-ben is csak XP-k lehetnének, de akkor utalószavukkal együtt kerülhettek oda. Ez az utalószó elvileg lehet \emptyset , azaz személyes névmás — de csakis az ige mögött, vö.:

(110) a) $\left\{ \begin{array}{l} *Rá, \\ Arra, \end{array} \right\}$, hogy holnap érkezik, nem számítottam.

b) $\left\{ \begin{array}{l} *Benne \\ Abban \end{array} \right\}$, hogy eljön, biztos vagyok.

Ha tehát a fókuszlott HKM-ek egy feltételezett NP-n belül vannak, akkor a (109a, b) mondatok azért rosszak, mert a HKM-ek utalószava ige előtt nem lehet (az itt egyébként tárgyeshetben szabályszerűen \emptyset alakú) személyes névmás. Azt a kérdést, hogy mutató névmási utalószavakkal együtt miért nem fókuszlathatók a HKM-eket, később fogjuk tárgyalni; ez ugyanis nemcsak a HKM-ek esetében tilos, hanem a függő vonatkozók is ugyanígy korlátozva vannak.

Semleges mondatokban a HKM az igtől függően kétféle szerkezetben található. Ha az ige nem összetett (komplex), azaz nem V' szerkezetként tartalmazza az utalószót, akkor a HKM és az utalószava egyetlen szerkezetet alkot.

(111) a) Péter látta (azt), hogy a koci felborult.

b) Meglepő volt (az), hogy a koci felborult.

c) A fiúk észrevették (azt), hogy a koci felborult.

Mivel ige mögötti helyzetben van, az utalószó általában lehet személyes névmás is, amely alany- és tárgyhelyzetben mindig \emptyset . Ha nem alany vagy tárgy, akkor általában ki kell tenni.

(112) a) Péter bízik $\left\{ \begin{array}{l} abban \\ benne \\ * \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

b) Tudomásunk van $\left\{ \begin{array}{l} arról \\ róla \\ * \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult

Egyes ige mellett azonban még a „ferde” esetű (*casus obliquus*) utalószó is elhagyható:

(113) a) Örülök $\left\{ \begin{array}{l} annak \\ neki \\ \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

b) Értesítettek $\left\{ \begin{array}{l} arról \\ róla \\ \emptyset \end{array} \right\}$, hogy a koci felborult.

Ezt a lehetőséget valószínűleg az igék lexikai jellemzése tartalmazza. A mutató névmási utalószó egyébként csak akkor váltható át személyes névmásira, ha a domináló kategória az ige vonzataként van jelen a mondatban:

- (114) a) El akarok jönni { azért }, hogy beszélhessek veled.
 b) Ez a két dolog különbözik egymástól { abban }, hogy elkészíté-
 sűkhöz más-más szerszámokat használtak

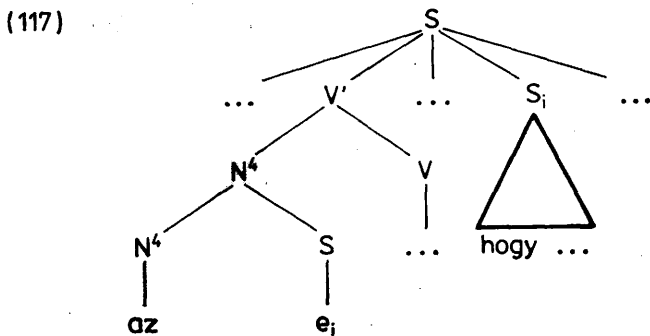
A másik szerkezetűtípus, amelyekben a HKM-ek előfordulhatnak, a mutató névmási utalószót az igemódosító (VM) alatt tartalmazza, maga a HKM pedig általában az igétől jobbra áll:

- (115) a) Péter [V' [VM azt] [V hitte,]] hogy a kocsifelborult.
 b) Péter azt kérdezte Jánostól, hogy felborult-e a kocsif.
 c) Péter arra gondolt, hogy a kocsifelborulhatott volna.

Ezek az utalószavak valóban az igekötőkkel és az egyéb VM-beli kifejezésekkel azonos módon viselkednek — mindössze annyi az eltérés, hogy ha ige mögé kerülnek, pl. tagadáskor, akkor az ismertetett módon \emptyset alakban is lehetnek.

- (116) a) Péter nem hitte, hogy a kocsifelborult.
 b) Péter JÁNOSTÓL kérdezte, hogy a kocsifelborult-e.
 c) Péter nem gondolt { arra }, hogy a kocsifelborulhatott volna.

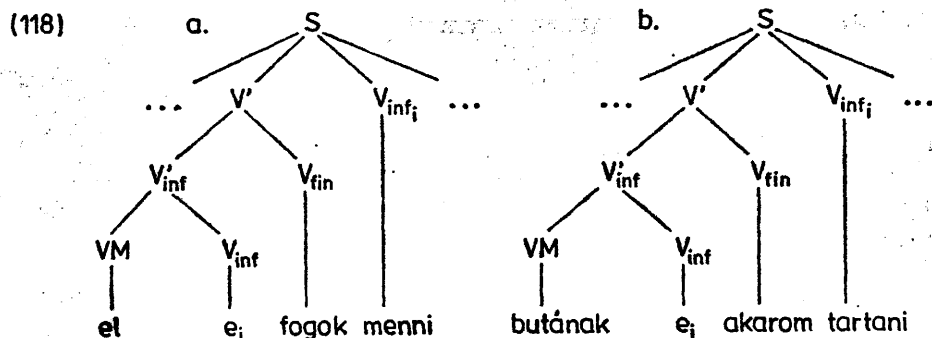
Első látásra több különböző módon is elemezhetjük a (115)-beli szerkezeteket. Ezek ismertetése helyett azonban inkább megadjuk azt, amelyik mellett eddigi vizsgálataink szólnak. Eszerint itt is egyetlen (megszakított) összetevőnként fogjuk fel az utalószót és a HKM-et és esetleg a (34)-es általánosítás gondoskodik arról, hogy a balraágazó V'-on belül ne lehessen egy jobbraágazó szerkezet. Tehát a (115) mondatokra javasolt szerkezet a következő:

ahol a V' alatti N' az Igemódosító.

A komplex igemódosítóknak ilyen kettéválását máshol is tapasztalhatjuk. Vannak olyan igék, amelyek igemódosítójukban infinitívuszt követelnek meg, pl. *úszni fogok*, *olvasni akarok*. Amikor az infinitívus maga is

összetett ige, pl. *el-megy, butának tart*, akkor ezek igei alkotórésze a semleges esetben a ragozott ige mögé kerül:

Figyeljük meg, hogy az utalószavas HKM-et vonzó igék is pontosan úgy viselkednek, mintha az utalószóval együtt alkotnának komplex igéket.

- (119) a) arra fogok gondolni, hogy ...
 b) azt akarom mondani, hogy ...

Az igemódosítóknak ez a viselkedése arra enged következtetni, hogy talán mégsem a (34) jobbraágazást tiltó elv működik ezekben az esetekben, hiszen a (118) szerkezetekben az infinitívusz fejét, magát az igét kellett a saját igemódosítója mellől elmozdítani. Visszaemlékezhetünk ugyanakkor, hogy a vonatkozó mellékmondatok melletti az utalószóról megállapítottuk, hogy meglehetősen ambivalens módon viselkedik abban a tekintetben, hogy lehet-e az NP fejének tartani. Az utalószó eme ambivalenciáját megtalálhatjuk a HKM-ek mellett is.

Lehetséges természetesen, hogy az igemódosítók mellőli infinitívuszmozgatást más szabályozza, mint az igemódosítóként működő utalószó mellőli HKM elmozdítását. Gondolhatunk például egy eléggé egyszerű fonológiai kikötésre is, mint amilyenről a következő részfejezetben esik szó.

4.2. Miért nincsenek mondatok a fókuszban?

Kezdjük azzal, hogy mondatok lehetnek a fókuszban, de ezeket egy XP-nek kell kimerítően dominálnia; ilyenek voltak a független vonatkozó mellékmondatok, l. pl. (14a, b). Ha azonban az XP alatt bármi más is van a mellékmondaton kívül, sem a vonatkozók, sem a HKM-ek nem lehetnek fókuszban.

- (120) a) *János AZT, AMIT MONDTÁL, felejtette el.
 b) *János AZT AZ EMBERT, AKIT TEGNAP LÁTTAM, lőtte le.
 c) *AZ, HOGY MEGÉRTETTED, volt fontos.
 d) *Nem AZT A FELTÉTELEZÉST, HOGY A NYELV MONDAT-HALMAZ, bizonyítottad be.

Mivel a fókuszban szereplő fenti kifejezéseket egyetlen összetevőknek tekintjük és arra nem hivatkozhatunk, hogy az S csomópont nem lehet fókuszban, lényegében véve kimerítettük az e jelenség leírására segítségül hívható szin-

taktikai eszközöket. Ezért feltételezzük, hogy e struktúrák agrammatikalitása más, nevezetesen fonológiai okokra vezethető vissza.

Kálmán és Kornai (1984) felteszik, hogy a magyarban létezik egy Irtószabály, amely az *f*-fel irtóhangsúlyra megjelölt fonológiai szó mögötti szavak hangsúlyát és szóhatárát eltörli, és azok beleolvadnak az *f*-es fonológiai szóba. A szabály hatása a következő *f*-es szóig tart.

$$(121) \quad [{}_f S\emptyset \check{S} S\emptyset] ([S\emptyset \check{S} S\emptyset])_1 \rightarrow [{}_f S\emptyset \check{S} S\emptyset (S\emptyset S S\emptyset)_1] / \text{---} \left\{ \begin{array}{l} [{}_f \\ \# \end{array} \right.$$

ahol * az akcentusjel, *S* szótagot jelöl, *S*∅ nulla, egy vagy több szótagot jelent, az (...)1 kifejezés azt, hogy a zárójelben álló egységből egy vagy több van, és a szögletes zárójelek a fonológiai szóhatárt jelölik.

Ahhoz, hogy fókuszos kifejezés létrejöheszen, a fókuszhangsúlyos összetevőnek mindenképpen egyetlen fonológiai szót kell alkotnia legalább a végesalakú igével. Másrészt valószínű, hogy a mondathatár nem eshet irtás alá, mivel magának az Irtószabálynak is a mondat a tartománya. Ha tehát az *f*-es fonológiai szó és a végesalakú ige közé egy mondat kerül az Irtószabály elakad, és az a követelmény, hogy az *f*-es kifejezés egyetlen fonológiai szót alkosson (legalább) az igével, nem teljesül.

Az igemódosítók is mindig egyetlen fonológiai szót alkotnak az igéjükkel. Ha viszont az utalószó és az ige közé egy HKM ékelődik be, akkor a mondathatár ismét lehetetlenné teszi, hogy a *V*' egyetlen fonológiai szó legyen.

Ezeket a megoldási javaslatokat korántsem találjuk makulátlanoknak – már csak azért sem, mert így újra meg kell vizsgálni a független vonatkozó mondatok fókuszolhatóságát. Ezeknek a mondatoknak a fókuszhangsúlya ugyanis irtja a főmondatban őket követő szavak hangsúlyát, pedig azoktól mondathatár választja el őket. Egy olyan módosítással kellene tehát élni, hogy csak a mondatkezdő határjel akadályozza az irtást, a mondatzáró nem.

Van ezenkívül egy nagyobb horderejű következménye is az imént mondottaknak. A ma érvényes felfogások szerint a szemantikai értelmezés (az ún. logikai forma komponensének a szabályai) a fonológiai interpretáció „előtti” szintaktikai felszíni szerkezeten (az *S*-struktúrán) működik. Ha azonban, mint láttuk, a logikai-szemantikai értelemben vett fókusz meghatározásához nem elégségesek a szintaktikai szerkezetek, hanem fonológiai szabályokra, elvekre is szükség van, akkor a grammatika szerkezetéről kialakított elképzelésünknek is meg kell változnia. Könnyen megeshet, hogy a logikai forma alapja (inputja) nem az *S*-struktúra, hanem a prozódiai szabályok által már értelmezett *S*-struktúra lesz. És bár ez ellentmond az eddigi *gyakorlatnak* az újabb generatív grammatikában, az irodalomból kihüvelyezhető *elvi* akadályai úgy látjuk, nincsenek.

4.3. Mikor lehet törölni a *hogy*-ot?

A *hogy* mondatbevezetőnek (Complementizer) két törlési feltétele lehet: egy kívülről és egy belülről irányított. Az előbbit a mondat végesalakú igéje szabályozza úgy, hogy lexikai jellemzésében meg van adva, hogy a mondatbevezető törölhető-e vagy nem. A törlésnek van még két ún. lokális feltétele is: a HKM-nek közvetlenül az ige mellett, azaz mögötte kell állnia és utalószavának az ige VM-jében kell lennie. Az alábbi esetekben tehát jól formált

a *hogy* törlése, a HKM és/vagy az utalószó minden más helyzetében viszont a *hogy* nem törölhető.

- (122) a) János tegnap azt hitte, (hogy) időben érkezett.
 b) Péter azt mondta, (hogy) eljön.
 (123) a) *János azt hitte tegnap, időben érkezett.
 b) *János azt tegnap hitte, időben érkezett.
 c) *János tegnap hitte azt, időben érkezett.

Érdekes közvetett bizonyítékot kapunk a \emptyset alakú személyes névmási utalószó jelenlétére az olyan példákból, melyekben a *hogy*-törlést egyébként megengedő ige melletti HKM-ből nem lehet elhagyni a *hogy*-ot, mivel a tagadószó „hátravetette” az utalószót.

- (124) a) János nem hitte $\left\{ \begin{array}{l} \text{azt} \\ \emptyset \end{array} \right\}$, *(hogy) időben érkezett.
 b) Péter nem mondta $\left\{ \begin{array}{l} \text{azt} \\ \emptyset \end{array} \right\}$, *(hogy) eljön.

Ha az ige mögött rögtön a HKM következne, akkor ugyanúgy, mint a (122a)-ban, meg kellene engedni a *hogy* törlését. Ez azonban nyelvtanilag rossz szerkezetet eredményez, ezért feltehetjük, hogy „van valami” az ige és a HKM között, és ez éppen a \emptyset formájú utalószó. Egyébként ugyanezzel a jelenséggel kerülünk szembe, ha az utalószó egy fókuszos kifejezés miatt „kerül hátra”.

- (125) a) Csak János hitte \emptyset , *(hogy) időben érkezett.
 b) PÉTER mondta \emptyset , *(hogy) eljön.

A *hogy* törlésének a HKM-en belülről irányított feltétele akkor elégül ki, ha a HKM kérdő mondat. Ilyenkor, még ha a külső feltételek nincsenek is meg, a *hogy* szabadon törölhető.

- (126) a) Sikerült kideríteni, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) János beteg.} \\ \text{(hogy) János miért beteg.} \end{array} \right\}$
 b) Nem érdekes, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) János beteg.} \\ \text{(hogy) János miért beteg.} \end{array} \right\}$
 c) Nem tudtam, $\left\{ \begin{array}{l} \text{*(hogy) elkészült a megoldással.} \\ \text{(hogy) elkészült-e a megoldással.} \end{array} \right\}$

A grammatika általános elveivel összhangban úgy képzeljük, hogy a kérdő *versus* kijelentő mondatot jelölő kétértékű szintaktikai megkülönböztető jegy része a mondatbevezető (Comp) kategóriának, és egy egyszerű törlési szabály működik, ha a HKM kérdőmondat.

4.4. Van-e VP a magyarban?

Többen támogatták már egy olyan elemzést, amely szerint van egyfajta igei csoport a magyarban, bár ezt érvekkel nem támasztották alá.²⁰ Ebben a dolgozatban a mondat szerkezetét „laposnak” tekintettem és ezt a gyenge

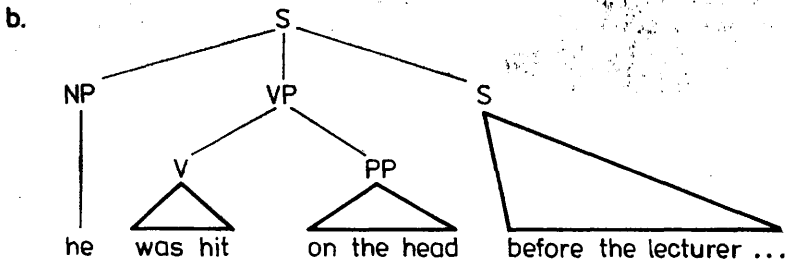
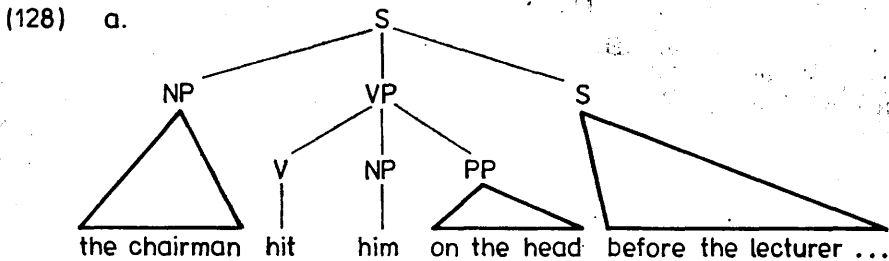
²⁰ Például Horvath (1981), Kálmán és mtsai (1985).

keresztelés jelenségeivel, mint általános bizonyítékkal támogattam meg. Létezik azonban egy sajátos érv is, amely az abszolút alárendelések viselkedésére és a felülvezérlés és koreferencia összefüggéseire épül.

Fogadjuk el először is, hogy az angolban van VP — ezt egyébként sem szokták kétségbe vonni. Az alábbi mondatpár koreferenciaviszonyait ezek után a VP és a fent említett összefüggések magyarázzák.

- (127) a) The chairman hit *him* on the head before *the lecturer* had a chance to say anything.
 b) **He* was hit on the head before *the lecturer* had a chance to say anything.

A dőlt betűs NP-k közötti koreferencia csak akkor jöhet létre, ha a névmás nem vezérli felül a nem névmási NP-t. Mivel pedig a mondatok a (128)-ban megadott szerkezettel rendelkeznek, (127b)-ben nem lehet koreferencia, de (127a)-ban igen, hiszen a névmási NP fölött más kategóriájú csomópont (VP) van, s így az nem vezérli felül a *the lecturer* NP-t.

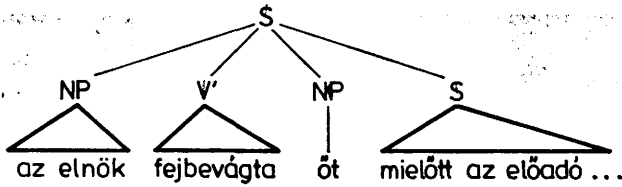

Ezzel szemben a magyarban akár az alany, akár a tárgy helyén van a főmondatbeli névmás, a koreferencia elakad:

- (129) a) *Az elnök fejbevágta (*őt*), mielőtt *az elbádó* megszólalhatott volna.
 b) *(*Ő*) fejbevágta az elnököt, mielőtt *az elbádó* megszólalt volna.

Ha a magyarban is lenne VP, akkor a (16) Reinhart-szabály értelmében elvárhatnánk, hogy (129a)-ban, csakúgy mint az angol (127a) példában, a névmás koreferens lehessen az alárendelt mondatban lévő nem névmási NP-vel. Mivel nem az, vagy azt kell mondanunk, hogy a magyar kivétel a világ nyelvei között, vagy pedig azt, hogy nincsen benne VP, és a tárgyi NP „egy szinten” van az alannyal. Ha az utóbbi mellett döntünk, akkor (129a) szerkezete (130) lesz.

(130)

Ebben a szerkezetben a névmás valóban felülvezérli a nem névmási NP-t, s így a koreferens értelmezés nem jöhet létre.

5. Összefoglalás

Ebben a dolgozatban az alárendelő mondatok fontosabb szerkezeti kérdéseit próbáltuk meg tisztázni, és felvázoltuk osztályozásuk egy lehetséges rendszerét is. E tevékenységünkben lényegében három módszerre támaszkodtunk. Először is a szerkezeti összetartozást az egyetlen összetevőt befogadó Fókusz-pozícióban, illetve a mondat különböző helyein való együttmaradás segítségével vizsgáltuk. A konstrukciók belső szerkezetét az egyszerűbb esetekben (kimondva vagy kimondatlanul) az egyes összetevők helyettesíthetősége alapján állapítottuk meg. Végül a mondaton belüli hierarchikus viszonyokat a felülvezérlés (c-command) és a (nem-)koreferens értelmezhetőség összefüggéseiből magyaráztuk. Ugyancsak a felülvezérlés határozza meg a változókötés elveit is, amelyeket a mozgatóssal kapcsolatos ellenérvünkben használtunk fel.

Bár ez a munka egy adott grammatikai keretben íródott, a felhasznált elvek az adott nyelvtantól függetlenek és általános érvényűek. Nyilvánvaló persze, hogy megoldási javaslataink számos esetben további bizonyításra várnak — pro vagy contra.

KENESEI ISTVÁN

Irodalom

- ACKERMAN, F. (Előkészületben) Predication and Government in Hungarian. Doktori disszertáció. University of California, Berkeley.
- ACKERMAN, F.—KOMLÓSY A. (1983), Néhány lépés a magyar szórend megértése felé. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- ANTAL L. (1977), Egy új magyar nyelvtan felé. Gondolat, Budapest.
- AOUN, J.—D. SPORTICHE (1983), On the Formal Theory of Government. *Linguistic Review* 2.
- BENCÉDY J., FÁBIÁN P., RÁCZ E., VELCSOV M. (1968), A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CHOMSKY, N. (1981), *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- É. KISS, K. (1981), Structural Relations in Hungarian, a 'Free' Word Order Language. *Linguistic Inquiry* 12: 185—213.
- É. KISS, K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EMONDS, J. (1976), *A Transformational Approach to English Syntax*. Academic Press, New York.
- GAÁL E. (1978), A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GUÉRON, J. (1980), On the Syntax and Semantics of PP Extraposition. *Linguistic Inquiry* 11: 637—678.

- HORVATH, J. (1981), *Aspects of Hungarian Syntax and the Theory of Grammar*. Doktori disszertáció. UCLA, Los Angeles.
- HUNYADI L. (1981), *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*. Kandidátusi disszertáció. Debrecen.
- JACKENDOFF, R. (1977), *X-Syntax: A Study of Phrase Structure*. MIT Press, Cambridge.
- KÁLMÁN L., PRÓSZÉKY G., NÁDASDY Á., KÁLMÁN C. GY. (1986), *Topic, Focus, and Verb Types in Hungarian Infinitive Constructions*. In: W. Abraham és S. de Mey (Szerk.) *Topic, Focus, and Configurationality*. J. Benjamins, Amsterdam.
- KENESSEI I. (1980), *Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat?* In: Imre Samu (szerk.), *A magyar nyelv grammatikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KENESSEI, I. (1984a), *Word Order in Hungarian Complex Sentences*. *Linguistic Inquiry* 15: 328—342.
- KENESSEI, I. (1984b), *On What Really Figures in a Non-Configurational Language*. *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 24: 28—54.
- KENESSEI I. (Megjelenés alatt) *Logikus-e a magyar szörend?* ANyT 17.
- KENESSEI, I.—MARÁCZ, L. (1984), *To Move or Not to Move: Is That a Question?* Kézirat. Szeged—Groningen.
- KORNAI A. (1984), *A főnévi csoport belső szerkezete*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MARÁCZ, L. (1984), *The Grammar of the PP in Hungarian*. MA. disszertáció. Groningeni Állami Egyetem.
- MOLNÁR I. (1977), *A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR, I. (1982), *Existential Relations in 'hogy'-Sentences in Hungarian*. In: Kiefer, F. (szerk.), *Hungarian Linguistics*. J. Benjamins, Amsterdam.
- POSTAL, P. (1969), *On So-Called Pronouns in English*. In: D. Reibel—S. Schane (szerk.), *Modern Studies in English*. Prentice-Hall, New Jersey.
- RADICS K. (1977), *A vonatkozó mellékmondatokról*. In: Rácz E. és Szathmári I. (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- REINHART, T. (1983), *Anaphora and Semantic Interpretation*. Croom Helm, London.
- ROSS, J. R. (1967), *On the Cyclic Nature of English Pronominalization*. In: *To Honor Roman Jakobson*. Mouton, Hága.
- SZABOLCSI A. (1981), *The Possessive Construction in Hungarian*. ALH 31: 261—289.
- SZABOLCSI A. (1983), *The Possessor That Ran Away From Home*. *Linguistic Review*.
- SZABOLCSI A. (1984), *A birtokos szerkezet*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- TOMPA J. (szerk.) (1962), *A mai magyar nyelv rendszere II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Subordinate Clauses in Hungarian: Structures, Problems, Arguments, and Counterarguments

by ISTVÁN KENESSEI

As a 'background study' for the corresponding chapter in a new grammar of Hungarian in preparation at the Institute of Linguistics of the Academy, the article discusses tensed subordinate clauses in the framework current research, notably in Government—Binding Theory. The arguments are based on X-bar syntax, c-command relations with respect to pronominal anaphora and variable binding, and Case theory, among others. Various differences are demonstrated between configurational languages, such as English, and Hungarian, a non-configurational language. Conditions on the movement of clauses and the deletion of complementizers are outlined, and a general scheme of classification for embedded sentences is proposed.

A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának kezdetei

„A tudományok . . . fejlődésükben nem is egyebek, mint a kor eszméinek összpontosított és erélyes kifejezései s így egyszersmind a korai tévedéseik is, melyeket igazában csak egy későbbi kor fedezhet föl.”

GYULAI PÁL

„. . . a' helyes műnyelv nagyon alkalmas eszköz a tudomány előadására.”

HUNFALVI PÁL*

I. Bevezetés

Régóta foglalkoztatnak a magyar szókincs rétegződésének, a rétegnyelveknek, szaknyelveknek a kérdései. Közel negyven évvel ezelőtt jelent meg Lazicius Gyula irányításával kidolgozott első munkám: Döbrököz szókészletének rétegződése (Budapest 1947). A Régi magyar esküminták című írásonban ugyancsak a köznyelvi és a szaknyelvi jelleg vizsgálata volt a céloom (MNY. 57(1961): 279—295). Az első dolgozatomban felvetett társadalmi rétegződés nyelvi tükröződésének az újbóli megvizsgálásához tértem vissza „A falu nyelvének átrétegződése” című dolgozatomban (ÁNYT 8(1972): 133—147), amelyben szülőfalum 25 éves társadalmi fejlődésének a nyelvi vetületét vizsgáltam. A Köznyelv, szaknyelv címen megjelent dolgozatom (MNY. 79(1983): 21—28), a szaknyelv, ezen belül is főleg a terminológia jellemző vonásainak a földéítését tűzte ki célul. Ugyanezzel a témakörrel foglalkoztam A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban című előadásomban (Nyelvpedagógiai írások 5(1983): 266—282). Kandidátusi disszertációm A magyar jogi terminológia kialakulása (Budapest 1964) címet viseli. Érdeklődésem a hatvanas évek közepétől a tudománytörténet, az elmélet-történet felé fordult. Amikor azonban a közelmúltban a kezem ügyébe került Balázs János Sylvester János és kora (Budapest 1958) című „lenyűgöző anyagismeretről és rendkívül meggyőző érvelési rendszerről tanúskodó” (Kovács 1983: 21) tankönyve és a szerző hasonló erényekkel jellemezhető, kéziratban olvasható kandidátusi disszertációja: A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei

* Itt kívánom megjegyezni, hogy dolgozatomban a nyelvi adatokat — de az idézeteket is — nem paleográfiailag hí, de mégcsak nem is betűhív írásmóddal közlöm az alábbiak miatt: írásom nem helyesírás-történeti indíttatású, Kniezsa István és Fábíán Pál e téren kifejtett munkásságának eredményei után túl sok újat nem tudnék mondani. Másodsorban azért nem ragaszkodtam a betűhív közlésmóddhoz, mivel Berrár Jolán és Károly Sándor szerkesztette Régi magyar glosszáríum című — valóban hézagpótló — kiadvány, amely a 17. század elejéig közzétett szótárak, szójegyzékek, glosszák anyagát tartalmazza ábécé-rendbe szerkesztve, a megjelenési időpontot is figyelembe véve, „betű szerint hí közlésmódon” áll a kutatók rendelkezésére, így ha valaki kíváncsi az általam mai írásmóddal közölt adatra, az e kiadványban pontosan és könnyen utánanézhethet ennek. Itt szeretném őszinte hálámát kifejezni a szerkesztőpárosnak: igen nagy haszonnal forgattam kiadványukat, főleg az egyes nyelvi adatok megjelenési idejének a sorrendje volt számomra igen hasznos: sok felesleges utánjárástól mentett meg. Azok a régi magyar nyelvemlékek, amelyek időrendben nem fértek bele a Glosszáríum kereteibe, úgyszintén hozzáférhetőek betűhív kiadások vagy fényképmásolatok révén.

(1956), a két mű — főleg az utóbbinak a nyelvtani terminológiával foglalkozó része — igen nagy olvasmányélményt jelentett számomra. Ez adta meg az alapvető indítékot arra, hogy — a terminológia iránti érdeklődésemet most már tudománytörténeti keretekbe ágyazva — hozzáfogjak a magyar nyelv-tudományi terminológia kialakulásának és fejlődésének a vizsgálatához.

A vizsgálódást a szaknyelvekről és a terminológiáról ezidáig írtak kritikai áttekintésével kezdtem. Ennek keretein belül természetesen azt is felülvizsgáltam, hogy jómagam milyen értelemben beszéltem, írtam a szaknyelvekről és a terminológiáról.

A tudománytörténet többé-kevésbé egyértelműen elfogadott tételei közé tartozik az a megállapítás, hogy „a tudományok fejlődésének, vagy visszafejlődésének kitapintható társadalmi okai vannak” (Kovács 1983: 22). Ennek a mai tudásunk fényénél trivialitásnak tűnő megállapításnak a zseniális megsejtője volt Gyulai Pálnak a mottóban idézett, közel 130 évvel ezelőtt a Pesti Naplóban megjelent írása. A tudományok fejlődésének társadalmi determináltsága minden kor tudományának a művelőit arra ösztönzi, hogy kimunkálják tudományuk *l e g a l a p v e t ő b b k a t e g ó r i á i t*, és a kategóriák nyelvi kifejezéseinek az összességét, rendszerét (terminológia) megalkossák. Ennek az igen határozott vonásokkal megrajzolható társadalmi szükséglet kielégítését munkálkodó tudományos magatartásnak, a felmerülő igények kielégítését célzó munkálkodásnak elengedhetetlen követelménye volt a *sza-k-mai nyelv*nek és e nyelv meghatározó összetevőjének, a *terminológiai elemek*nek a kimunkálására irányított erőfeszítés.

Hunfalvy Pálnak az ugyancsak a mottóban idézett szavai, amelyek az első önálló magyar nyelv-tudományi folyóirat, a Magyar Nyelvészet legelső kötetében jelentek meg (376), egyértelműen amellet tanúskodnak, hogy a múlt század magyar nyelvészeinek a legjobbjai felismerték a szaknyelvi, terminológiai munkálatok fontosságát. Hunfalvy programadó szavainak a nyomán sokrétű munkásság bontakozott ki a *nyelvészeti szaknyelv*, a *nyelvi terminológia* megeremtése érdekében. Ezekben a kezdeti írásokban meglepően sokrétű és sokszínű terminológiai rendszer körvonalai bontakoztak ki. Ezekben a munkálatokban még a *műnyelv*, *szaknyelv* és a *terminológia* szinonímaként szerepelnek (MNY. 19: 77), tehát nem tettek különbséget a szaknyelv és a terminológiai elemek között.

Még a közelmúltban is meglehetősen vegyes töltettel szerepeltek az említett terminusok. Amilyen hiba volt a *szaknyelv* és a *terminológia* közötti különbség elmosása, legalább olyan mértékű hiba a *terminológia* és a *szakszavak*, *műszavak*, *terminus technicusok* közti különbségtevé. Akármennyire is vitathatatlan tény, hogy a terminus technicusok összessége a szaknyelveknek meghatározottabb összetevőit alkotják, teljesen függetlenül attól, hogy *szakszavak*nak, *műszavak*nak vagy *terminus technicusok*nak nevezzük őket, közöttük lényegbeli különbségről nem lehet beszélni. Ezeknek az összessége adja az adott tudományág *terminológiáját*, *terminológiai rendszerét*. Az egyes szaknyelvek terminológiai rendszerén túl az adott szaknyelvnek vannak olyan megkövesült formulái, szerkesztésbeli eljárásai, szóhasználati különbségei is, amelyek nem ismeretlenek a köznyelvben sem, de statisztikai előfordulásuk alapján a szaknyelvek jellemzőivé válhatnak (a nominális szerkesztési mód előnyben részesítése, bizonyos formulák, mint amilyen a pénzügyi—kereskedelmi szaknyelvből vett levelezési forma: „*ekkor és ekkor kelt nagybecsű levelére válaszolva . . .*” stb. stb.).

Vannak továbbá olyan szerzők is, akik különbséget tesznek a *terminológia* és a *nómenklatúra* között. Az előbbit a *tudományágak terminus technicusainak*, az utóbbit a *tudományszakokénak* tartják. Ha a *tudományágakba* beletartoznak a *tudományszakok* is, akkor nem lehet elvileg különbséget tenni azok szaknyelvi kifejezései között: mind a kettő *terminológia*.

Korábbi írásaimban, de főleg az 1964-ben megjelent, a magyar jogi terminológiával foglalkozó könyvemben magam sem tettem különbséget a *jogi szaknyelv* és a *jogi terminológia* között, amikor ezt írtam: „a magyar jogi terminológia tehát a jognak mint társadalmi felépítménynek a »nyelve«, »kifejező eszköze«” (i. m. 5).

Ha tehát kritikai felülvizsgálatom eredményeként különbséget teszek a *szaknyelv* és *terminológiája* között, és mivel a *terminológiát* tartom a szaknyelv legfontosabb részének, és a terminológiai rendszer elemeit, a *szakszó*, a *műszó*, *terminus technicus* kifejezések szinonímáinak tartom, a későbbiek egységes értékelése céljából feltétlenül szükséges a *terminológia* meghatározása. Erre tettem kísérletet „A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban” című előadásomban: „Az egyes tudományágak terminológiája mindazon szavak és kifejezések összessége, amelyek az adott tudományág legáltalánosabb jellemző vonásait, folyamatait megközelítő pontossággal tükröző fogalmak megnevezésére szolgálnak, viszonylag zárt rendszert alkotnak, és adott nyelvi helyzetben környezetfelidező hatással rendelkeznek” (i. m. 269). Ezt a definíciót megismételtem a *Köznyelv, szaknyelv* című írásomban.

Említettem előadásomban, illetőleg írásomban részletesen kifejtettem definíciókísérletem minden fontos megállapításának a lényegét („megközelítő pontosság”-jelleg, a terminológiai adekvátság, a terminológiai elaszticitás, az egymást váltó elméletek terminológiai vetületének a szerves összetartozása, a tudományos fogalmak átértékelése, új fogalmak bevezetése és mindezek terminológiai vetülete, az „itt és most” követelményeinek a szem előtt tartása, a terminológiai elemek viszonylag zárt rendszere, a köznyelv és a szaknyelv viszonya, egymásra gyakorolt hatásuk stb.). Ezek a félreérthetőség elkerülése végett — véleményem szerint — fontos részinterpretációi definíciókísérletemnek, éppen ezért utaltam rájuk, de részletes kifejtésüknek a megismétlésétől ezen a helyen eltekintek.

2. Módszertani megjegyzés

Ezt a kissé hosszúra nyúlt bevezetést — főleg annak a második felét — a továbbiak elméleti alapvetésének, a kutató munkában kiindulási pontnak szántam. Ez természetesen nem azt jelenti — és ezt mindjárt itt szeretném nagyon határozottan leszögezni —, hogy a mai ismereteim alapján megfogalmazott kritériumokat, követelményeket a több évszázaddal ezelőtti állapotokra extraponáljam, mivel ezzel durván megsérteném a tudománytörténet egyik alapvető princípiumát: minden jelenséget az adott kor „tudományos atmoszférájának” a kereteibe ágyazva kell értékelni. Azt a feladatot azonban mindenképpen kijelöli, hogy a „tudományos atmoszféra” kialakulásának előmozdító és hátráltató tényezőit szorgos figyelemmel vallatóra kell fogni (az adott tudományág nemzetközi helyzete, a korszak hazai társadalmi fejlettsége, a kor tudományosságával szemben támasztott követelmények, a tudományág fejlődésének kitapinthatóan érzékelhető szakaszai, a fejlődési szakaszok legmarkánsabb képviselői stb.).

3. Korszakolás

Az elmondottak figyelembevételével — mai ismereteim alapján — a hazai nyelvtudományi terminológia kialakulását az alábbi főbb szakaszokra osztom:

a) A kezdetek: a magyar írásbeliség kezdetétől az első tudatos grammatikaíró, Sylvester János munkásságáig terjedő korszak. E korszak nyelvemlékeit abból a célból vizsgálom, hogy a szótározott köznyelvi adatok milyen mértékben készítettek elő az egyik vagy másik köznyelvi elem terminus technicus-szá válási lehetőségét (szótárak, szójegyzékek és glosszák adatai).

b) Sylvester János munkássága (Rudimenta, Grammatica Hungaro Latina, Újtestamentum-fordítása).

c) A 17. század elejétől a reformkorszakig terjedő időszak (a nagy két- vagy többnyelvű szótárak anyaga, kiemelkedő teoretikusok, úgymint Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Comenius Amos János, Pápai Páriz Ferenc, Sándor István, Márton József, Gyarmathy Sámuel, Kalmár György, Versegly Ferenc munkássága).

d) A reformkor nyelvészeti törekvései, a nyelvészeti folyóiratok szerepe a nyelvészeti terminológia kialakításában, a nyelvújítás és a nyelvészeti terminológiai munkálatok föllendülése, a század nagy teoretikusainak és kiadványainak: Révai Miklósnak, Fogarasi Jánosnak, Hunfalvy Pálnak, Riedl Szendének. A magyar nyelv rendszerének a szerepe a nyelvészeti terminológia fejlesztésében.

e) A 19. század végétől a 20. század közepéig tartó korszak (Simonyi Zsigmond és iskolája, Színnyei József, Balassa József).

f) Saussure hazai hatásának terminológiai vetülete.

g) Saussure-től napjainkig.

A vázolt korszakolást eddigi ismereteim alapján kialakított hipotézisnek tartom, a részletesebb kutatások módosíthatják.

4. Az európai civilizációba való bekapcsolódás feltételei és követelményei

A honfoglaló magyarságnak a letelepedés, de főleg a kalandozások utáni korszakban életfeltételt jelentett az európai gazdasági és kulturális közösségbe való beilleszkedés. Témánk szempontjából a kulturális közösségbe való beilleszkedés a fontos. Mint ez köztudomású, ennek a beilleszkedésnek az egyik fontos feltétele volt az írásbeliség meghonosítása és elterjesztése. Az antik örökség talajából kinőtt, abból táplálkozó európai műveltség — érthető módon — elsősorban latin nyelvű műveltséget követelt, ezen belül is nyelvi pallérozottságot, stílust és irodalmi kifejező készséget, illetőleg ezek elsajátítását látta feladatának. A hazai deákosság ehhez a műveltséghez Priscianus, Cassiodorus és Boethius forgatása révén jutott el. Az említett szerzők közül különösen Priscianus „igényesebb deákosság”-át emeli ki Mezey László, amikor megállapítja, hogy Priscianus műve (Institutiones Grammaticae) „a grammatica és retorika értelmében vett hazai literatúrából nem is maradhatott ki — még a XVI. században sem” (Mezey 1979. 109). A hazai deákosság működése folytán kialakuló és erősödő latin nyelvű műveltség, maga a latin nyelv jelentős szerepet játszott irodalmi műveltségünk kialakításában és fejlesztésében. A latin tehát nem „idegen jövevény”-ként telepedett rá a magyar nyelvre,

ellenkezőleg, serkentőleg hatott az anyanyelv fejlesztésére is az anyanyelvi stílus és az irodalmi kifejező készség igenlésével, és joggal állapítja meg Mezey — említett írásában: „irodalmi műveltségünk alapszövetét a deákosságot tanító hajdani iskolákban szőtték” (i. m. 218).

Hazai Árpád-kori irodalmi termésünkben tehát nemcsak szép latin nyelvű versek születtek, hanem ebben a korban (1250) látott napvilágot „egész középkorunk legszebb magyar verse, a Mária-siralom is” (i. m. 219). A 13. század közepe tájt tehát a hazai deákosság a latin nyelvű irodalmi termékek mellett az anyanyelvűeket is magában foglalta. Ebben az összefüggésben a latin nyelv anyanyelvfejlesztő hatása elvitathatatlan: „középkorunk legszebb magyar verse, a Mária-siralom” nem minden előzmény nélkül, hanem hosszú előkészítő szakadatlan hatás szerves következménye.

A deákosság, literátusság, a latinitás — amely egyben az anyanyelv fejlesztésének is a záloga, eszköze lett — tehát nem véletlen epizódjai a hazai művelődéstörténetnek, hanem nagyon határozott körvonalakkal kirajzolódó társadalmi igény kielégítési szándéka teremtette meg őket.

A 11. századtól kezdve a különböző személyeknek, illetőleg intézményeknek adományozott birtokok magántulajdonosi státusát, hovatartozását igazolni kellett. Az igazolás alapvető eszköze az oklevél, amelynek szerzői a kezdet kezdetén általában a klérikusokból kerültek ki, majd az idők folyamán egy külön rend, a *notarorum ordo* alakult ki az ilyen jellegű feladatok elvégzésére. III. Béla, a magyar középkor 12. századának egyik legnagyobb uralkodója „a közhitelűség írásos formáit, a magánjogi írásbeliséget országában kötelezővé tette” (i. m. 132). Ez az intézkedés a hiteles helyek (káptalanok és királyi kolostorok) egész rendszerét hívta életre, ami a *notarorum ordo* további kibővítését eredményezte. A nagymértékű társadalmi igény következtében ez a foglalkozás hovatovább egyre inkább szekularizálódik. Ennek a folyamatnak terminológiai lecsapódása egyértelmű: „a klerikus elnevezés Magyarországon is lassan átvált a *literátus* elnevezésre és értelemre. A terminusváltozás egyben az értelmiség világivá alakulásának az útját is jelzi” (i. m. 135. Az én kiemlésem: K. F.).

A társadalmi igény fokozódása szükségessé tette az erre a feladatra alkalmas emberek intézményes kiképzését. A hazai iskoláztatás kezdetéről a Szent Gellért-legendából (a *Legenda Gerardi maior*) értesülünk. Gellért, a volt velencei bencés szerzetes, később csanádi püspök Mór pécsi püspök szerint „az ige hadvezére” (*dux verbi*), volt, aki Mór szerint „Magyarország legnagyobb klérikus”-ának számított.¹

Ha nem is lehet pontosan ellenőrizni a Gellért-legendában olvasható, Valter atya által grammaticára (értsd lecturára) és musicára tanított scholarisok létszámát, meglétük — ilyen vagy olyan létszámban — igen valószínű. A legendában említett stúdiumok közül a *grammatica (lectura)* a fontos, amely már a 11. században jelentkező írásbeliségi igény fontos dokumentuma kancell-

¹ „Quia a die in qua coepit verbum Dei disseminari in Ungaria, talis clericus non fuisset visus in eadem provincia” (*Legenda Gerardi maior* 6.7; Mezey i. m. 110). A legenda szerint a püspökséghez tartozó 30 ember fiait kezdték a püspökség székhelyén tanítani. A tanulók (*scholarisok*) iskolamestere (*ludimagister*; ez a terminus technicus 1598-ban már szótározva van: *ludimagister* 'oskolamester': Sz. 104) Valter atya volt, aki a *grammatica* és a *musica* tudományára oktatta a tanulókat (a legenda későbbi átdolgozásában *lecturára* és *cantára*; a *grammatica* tehát egyenlő a *lecturával*, azaz az írás és az olvasás, pontosabban a latin nyelv és irodalom ismeretével).

láriai, káptalani, vagy később ispáni írásbeliség, ami — mint erről már fentebb említést történt — III. Bélától kezdve igen határozottan fokozódott. Hogy a birtokadományok igazolására kiállított oklevelek latin nyelvűségébe anyanyelvi szórványok is bekerültek, az annak a következménye, hogy az új birtokosok elsöprő többsége nem tudott latinul, tehát a határokat megjelölő szavak magyar nyelvű írásba foglalásához ragaszkodott. A latin nyelvű oklevelek megjelenései egyben tehát a magyarnyelvűség szórványokban beszűrő dokumentumai is.

A Gellért-legendán kívül egy nemrégiben felfedezett dokumentum is az Árpád-kori iskoláztatás meglétéről tanúskodik. Egy esztergomi scholarisnak a 12. század első feléből származó jegyzetéről van szó, amely a levél-szerkesztésre (ars epistolandi) vonatkozó legfontosabb tudnivalókon kívül tartalmazott egy úgynevezett *computust* (a húsvét idejének pontos kiszámítása) is. A latin nyelvű szöveg verses formában (*computus*) könnyíti meg a memorizálást, amit „kiegészített az anyanyelvi magyarázat” (Mészáros 1961. 388). Mészáros határozottan állást foglal a kezdeti iskoláztatás korszakában is nagy szerepet játszó anyanyelv megléte mellett, amikor is a következőket állapítja meg: „a középkori iskolai gyakorlat szerint ugyanis a kezdeti ismeretek elsajátítása után a tanulók különféle szövegeket olvastak, elemeztek, fordítottak gyakorlasképpen. Nagy szerepet kapott ennek során az anyanyelv is, amelyet csak később a humanista iskola úzított el az iskolából” (i. m. 379). Mészáros határozott hangvételű megállapítását az egyszerű tény igazolja, hogy az egész európai iskoláztatási rendszerben ez az eljárás dívott: a latin nyelvű szövegek mélyebb megértését az anyanyelvű magyarázat segítette.²

A magyar középkori iskoláknak (az iskolarendszer csíráinak) a megléte az elmondottak alapján bizonyítottan tekinthető. Az iskolák feladatainak jobb ellátása céljából az elsajátítandó tananyagot tankönyvekbe foglalták. A középkori iskoláztatás legfőbb célja a latin nyelvnek szóban és írásban való elsajátítása. Ennek egyik feltétele volt tehát tankönyvek írása, íratása. „Hogy a latin nyelvet a tanulók minél jobban elsajátíthassák, tankönyvekre volt szükség” (Melich 1906. 3). Melich idézett dolgozatában a tankönyvek három típusát különbözteti meg: 1. abecedarium, 2. kérdés—felelet alapján a latin

² A szentgalleni Helericus említi meg *computus*ának előszavában — a *computust* természetesen latinul adta elő — hogy a latin szöveget anyanyelven is kimerítően megmagyarázta „rusticano sermone enucleatus edisserens” (Migne: *Patrologia Latina* 137.21; Mészáros i. m. 388). Turoczy-Trostler József már 1933-ban utal a középkori iskoláztatás keretein belül az anyanyelv meglétére, amikor megállapítja: „az egyház elemi fokon hivatalosan-félhivatalosan megengedi, a középfokon elnézni, felsőfokon túri, hogy az iskolai tanítás a lingua vernacula, vagy laica segítségével folyomadjék” (Turoczy-Trostler 1933. 27). Balázs János úgysszintén hangsúlyozza a középkori iskolák szerepét a magyar literátusok felkészítésében, illetőleg csatlakozik azoknak a véleményéhez, akik ezt korábban feltételezték. „A legújabb kutatások eredményei megerősíteni látszanak azoknak az álláspontját, akik a hazai iskolázásnak a középkori magyar deáktség szellemi felkészítésében nagyobb szerepet tulajdonítanak. Erre mutat az a nemrégiben közismertté vált középkori latin diákjegyzet, amely egy esztergomi kódexben található. . . ezt föltehetőleg az esztergomi káptalani iskolában használták a XIII. század folyamán” (Balázs 1980a. 293). Rotenburg János „magyar nyelvmester”-e (OMOLV 277—84) egy 1418-ban írt latin grammatikai tankönyvbe latin nyelvi pótlásokat írt. 1419—1421 körül Budára jött nyelvtanulás céljából, és a tankönyvben feljegyzett kb. 90 szót latin vagy német értelmezéssel (G 44). Íme ez is amellet szól, hogy latin nyelvű tankönyvek jobb megértés céljából elláttattak anyanyelvi jegyzetekkel, glosszákkal.

grammatica elemeinek az elsajátítása, 3. a latin grammatica és szókészlet elsajátítása (uo.). A 3. pontban felsoroltakat nevezi Melich *szójegyzékeknek nomenclatoroknak, nomenclaturáknak* (i. m. 3–4). Melich tehát a glosszák, nomilálok, nomenclaturák összességét tartja az első tankönyveknek.

A középkori iskolai stúdiumok között, a latin auctorok írásainak olvasása, elemzése és fordítása mellett, igen fontos helyet foglalt el a fogalmazás, az írásbeli szerkesztés, amely elsősorban a *levéllírást* jelentette (Mészáros i. m. 383; ez a témakör megvan a már említett esztergomi jegyzetben is).

A fentebb más vonatkozásban már említett társadalmi igény (okleveles bizonyítási eljárás) kielégítése megkerülhetetlen szükségességgel írta elő a „dic-tamen prosaicum” beiktatását, ami „elsősorban a prózai fogalmazással, a levéllírás elméletével foglalkozott, de körébe tartozott... a jogi és közigazgatási dolgokban elengedhetetlen ügyiratok készítésének tanítása is” (i. m. 384).

Ha az iskolákban az eredményes oktatás feltétele volt a tankönyvek megléte, még fokozottabb mértékben vált szükségessé olyan jellegű írások megszerkesztése, amelyek segítségével valaki valamilyen nyelvet meg akart tanulni. Ez is egyfajta társadalmi szükséglet diktálta feladat volt, és az ilyen jellegű feladat megoldásának a segítségét tűzte ki célul például Pesti Nomenclaturája is (1538), amelynek az összeszerkesztése kimondottan pedagógiai célzatú volt, azoknak szánta, „kik kívánnak o s k o l á b a j á r á s n é k ü l érteni és olvasni olaszul, franczuzusul, chehül, magyarul és németül, annak felette dejákulis, mert ez könyvbe minden igék, nevek, és beszédek melyek külemb módon meg mondhatnák, meg vannak” (A2 b).

Ugyancsak idegenek magyar nyelvtanulási szükségletének a kielégítésére készült írásnak tartja Mollay Károly a Besztercei Szójegyzéket (1395 körül), a Schlegli Szójegyzéket (1405 körül) és a Soproni Szójegyzéket (1435 körül) is. Nem iskolai oktatás céljaiból íródtak tehát, hanem idegen (német, cseh) nótáriusok, clericusok magyar tanulását voltak hivatottak segíteni (Mollay 1982. 137).

Az elmondottak Balázs János feltevése mellett érvelnek, amely szerint elképzelhető, hogy a hazai iskolákban a középkor óta voltak és hagyományozódtak latinból fordított nyelvészeti műszók is, csak ezidáig nem kerültek elő. Ilyeneknek tartja Balázs János a *köznév, tulajdonnév, ige, idő, nem, szám, személy* terminusokat (Balázs 1956. 300).

5. A szótárszerű töredékek és szótárok

Ebben a fejezetben elsősorban azt vizsgálom, hogy — a címnek megfelelően — a 16. század végéig megjelent és fennmaradt nyelvemlékek milyen időrendi sorrendben örökítették meg azokat — legtöbbször — köznyelvi szavakat és kifejezéseket, amelyek később nyelvészeti terminusokká váltak.

Eddigi ismereteim alapján kialakított határozott meggyőződésemm, hogy a terminológiai rendszer legéletravalóbb elemei a köznyelvi szókincséből kerültek ki sajátos jelentéstöltéssel (-szűküléssel vagy -bővüléssel).

Annak ellenére, hogy Sylvester Grammaticájának a megjelenését határkőnek tartom a terminológiai rendszer kialakulásában, szükséges és hasznos annak megvizsgálása, hogy a később terminológiai elemekké vált közsavak milyen jelentéstöltéssel, és -változással szerepeltek egészen a 16. század végéig megjelent kiadványokban. Nem is szólva e helyen bővebben arról, hogy — főleg a tankönyvszerű glosszákban — fennmaradt szavak és kifejezések

hányszor töltötték be terminus jellegű funkciókat éppen a latin nyelv jobb megértése céljából. Azért is érdemes tüzetesen végigtallózni a 16. század végéig megjelent nyelvemlékeket, mivel a tudatos terminusalkotók (Sylvester és az utána következők) egymástól csaknem teljesen elszigetelten láttak neki a grammatikairói munkának, legalábbis nehéz kimutatni az egymásra gyakorolt közvetlen hatásokat (erre később részletesen kitérek).

A szótárszerű töredékek, de a szótárak címanyagában is meglehetősen tarka terminológiai egyveleg bontakozik ki előttünk. Kezdetben — természetesen — a latin címek voltak a jellemzők, nagymértékű változatosságban: *dictionarium*, *abecedarium*, *libellus alphabeticus*, *vocabularium* vagy egyszerűen csak *vocabula*, *index vocabulorum*, *dictionaryolum*, *syllabus vocabulorum*, *catalogus onamasticus*, *liber memorialis*, *primitiva vocabula linguae*, *lexicon*, *lekszikon*. Kettős címek: *nomenclatura seu dictionarium*, *Thesaurus-vel dictionarium*.³

A szótár szó mint nyelvészeti terminus viszonylag későn jelent meg hazánkban. A 18. század közepéig ismeretlen. Mint ez köztudomású, szavunk tudatos nyelvújítási erőfeszítés eredménye. Először 1767-ben találkozunk vele: *szótár, szókat magyarázó könyv* formában (PPB *lexikon* ca.). A „szókat magyarázó könyv” nyilván a német *Wörterbuch* hatására került az újdonsült terminus magyarázata céljából a *szótár* után. Egy-két 1767 előtről származó terminus, illetőleg parafrázis: *vocabula* 'nevek' (M), *nomina* 'nevek' (uo.),⁴ *neveskönyv* 'dictionarium', de 'nomenclatura' is (Sz.), *neveknek össze számlálattya* 'nomenclatura' (MA), másutt viszont a nomenclator magyar megfelelője: *neven nevező* (PP), a nomenclatura viszont 'neveknek lajstromok, neveknek előszámlálások' (uo.). *Szótár* szavunk azonban még hosszú ideig nem lett teljes jogú tagja a magyar nyelvészeti terminológiai rendszernek. Márton József 1799—1800-ban megjelent munkájában a *lexikon* szinoním párjaként használja a *szókönyvet*: Új német—magyar lexikon vagyis szókönyv I. Az 1880-ban megjelent második rész (magyar—német) ugyanezt a terminust használja. Megismétlődik a terminus a későbbi kiadásokban is (1803, 1807, 1810—11). Ugyancsak Márton József 1816-ban megjelent munkája Három nyelvből készült oskolai *lexikon*; vagyis *szókönyv* . . . címet viseli, 1823-ban pedig csak *lexikon*: Német—magyar—deák *lexikon*. Ugyancsak a *szókönyv* szerepel az 1814-ben a szerző feltüntetése nélkül megjelent kiadványban: A németül tanuló magyar ifjúság számára készített magyar és német szókönyv (Nagy-szeben 1814). Malovetzky János 1827-ben megjelent munkájának a címében ugyancsak a *szókönyv* szerepel (Német—magyar . . . szókönyv). Fogarasi János 1833-ban megjelent munkájának címe: Diákmagyar műszókönyv . . . Pest, 1833; ugyanez a cím olvasható a második és a harmadik kiadásban is.

Szótár szavunk könyveimben 1834-ben jelenik meg: Philosophiai *műszótár* a Magyar Tudós Társaság által kibocsátva. A Társaság kiadványaiban a továbbiakban következetesen a *szótár* terminust használja: Magyar és

³ Itt jegyzem meg, hogy egyik-másik latin nyelvű megnevezés manapság is dívik. A Berrár Jolán és Károly Sándor szerkesztette, fentebb már említett munka a Régi magyar glosszárium címet viseli. Ebben a kiadványban szerepel a *nomenclatura* is és a *nominal* meg a *glossza* is. A szerzők a *nomenclaturát* fogalomkörök szerint rendezett szóanyagok tárának, a *nominalt* és a *glosszát* pedig abécérendben megszerkesztett kiadványnak tartják (i. m. 11, 37, 41).

⁴ A két említett latin terminus arról is tanúskodik, hogy a *név* szónak — ezt később részletesen tárgyalom — több jelentése volt. Ez a magyarázata annak, hogy a *nomenclatura* mellett a *vocabularium* is helyettesíthette szótározandó szavunkat.

német *zsebszótár* I. (német—magyar rész) 1835, a második kötet (magyar—német rész) 1838-ban ugyancsak a *szótár* terminust használja. A Társaság állásfoglalása nem szüntette meg a terminusunk körül tapasztalható bizonytalanságot. Még 1826-ban is találkozunk *mesterszókönyv* címmel (Verseghy Ferenc lexikon terminorum technicorum azaz: Tudományos *mesterszókönyv*. Buda 1826). 1851-ben *Zsebszókönyv* cím olvasható Tánicsics Mihálynál, illetőleg *szótárcza* 1868-ban, Lengyel Géza viszont 1869-ben *szógyűjteményt* használ ugyancsak könyvcímekben. Még századunkban is előfordult a *szótár* helyett *szójegyzék* ugyancsak kiadványcímekben: Lomschitz Károly: Német szójegyzék. Szombathely 1912 (Melich 1905. 127—28, Sági 1922. 5—25).

Napjainkban már egységesen használják a terminust. Ha más műsót használnak, akkor az egységes fogalmon belüli sajátosságos jelentéstöltetet kívánják hangsúlyozni (lásd pl. a korábban már említett *nomenclatura* terminust). Az pedig vitathatatlan evidencia, hogy századunkban ismét létjogosultságot nyertek a nyelvészeti és szakirodalomban a korábbi latin—görög terminusok. Ilyenekre gondolok mint *vocalis*, *consonans*, *diftongus*, *fonetika*, *fonológia*, *morfológia*, *syntaxis* és társaik. Ezeket a magyar nyelvészeti terminológiai rendszer szerves részének tartom, ha tehát e rendszer kialakulását vizsgáljuk, mindenképpen számolni kell velük. Természetesen továbbra is fő feladatunknak a magyar nyelvű terminológiai rendszer kialakulásának a vizsgálatát tartom.

6. Köznyelvi előzmények

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy a tudatos terminus technicus-alkotás korszakában milyen köznyelvi szavakból meríthettek a grammatika-írók. A kezdetektől a 16. század végéig írásban fennmaradt szavak közötti tallózás eredményeit abc-sorrendben adom meg, és csak a legelső előfordulást mutatom be.

- 1610: *ábécé* 'Alphabet' (a középlatin *abecedarius*, *abecedarium* átvétele)
(Marg. leg. 1; Mollai 1982. 170, 172)
1405: *ajak* 'labium' (Schl. 334)
1405: *alak* 'Puppe' (i. m. 2042)⁵
1560: *bélyeg* 'character, signum, figura' (Gy. 4552; a szót azért vettem föl, mert az egyik jelentése 'signum' később 'Zeichen' (G 109). Első előfordulását 'Brandmarke' jelentése miatt (1470) elhanyagoltam. L. még a *jel* szót.
1470: *betű* 'littera' (S II. 118)⁶
1520: *eset* 'casus' (GyöngyGl. 10)
1538: *fejezet* 'capitulum, rubrica' (P. B 1)
1405: *fog* 'dens' (Schl. 344; vö. *foghang*, *dentális*; sőt később: (1533) *a fognak belső részei* 'palatum' (M 688)
1533: *grmmatikatudó* 'grammatistes' (M 2348)⁷

⁵ Amint kitűnik, egészen más jelentésben szerepelt a 16. század második feléig a szó; amikor *terminus*-szá vált, a *forma* szinonimájaként szerepelt.

⁶ Későbbi jelentései: 'imago, signum, elementum, vox'.

⁷ Ugyanennél a szerzőnél a *grammaticus* 'ein Gelehrter, magyarázó', másutt az *agrammaticus*, *illiteratus* 'tudatlan, kevéstudó deák' (1560: Gy. 842), majd a *grammaticus* 'deák tudományú' (1600 körül: Br.).

1539: *hajtogatás* 'declinatio' (Sylvester Grammaticájában terminus technicus: Gr. 30)⁸

Hanglejtés szavunk a tárgyalt korszakban nem szerepel. Viszont megvan a *szónak nótáltatása* 'accentus': 1560 körül (Gy. 6), illetőleg *szónak felemelése* 'arsis, vocis elevacio' (uo.), illetőleg: (1585) *igének nótálása* 'tonus' (C 316).

1560 körül: *hasonlatosság* 'analogia, similis locucio' (Gy. 1377)

1560 körül: *hiábavaló éktelen beszéd* 'barbarolexis' (Gy. 2846)

1539: *hívó* 'vocativ' (terminus technicus Sylvester Grammaticájában Gr. 26)

1533: *idő* 'tempus' (M 61, 169; szavunk Sylvester Grammaticájában már terminus technicus: (1539) *idő* 'tempus' — Gr. 53, 72—73)

1405 körül: *iny* 'palatum' Schl. 350)⁹

1538: *írás* 'scriptura' (P. T 1)¹⁰

1585: *íz* 'articulus' (C 20)¹¹

1456 körül: *jel* 'signum' (S I. 135)¹²

1470: *jelen* 'praesens' (S II. 263)

1538: *jegy* (tulajdonképpen: *jelent*) 'significat' (P. f 1)¹³

1405: *jelentés* 'aparitor' (Schl. 2050)¹⁴

1549: *szóló* 'vocalis' (O 98)¹⁵

1539: *mássalhangzó* 'consonans' (Gr. 1: 7)¹⁶ (Sylvesternél terminus)

1527: *mennyiség* 'quantitas' (HS 5)

⁸ 1585-ben *lehajtás, meghajtás* 'declinatio' (C 76); korábbi előfordulásában, pl. 1490 körül csak az *ágak alá hajtogatván* 'demissis frondibus, ramis'-ként szerepel (SzalkGl. 115); l. még *szónak teröngetése* 'inflexio vocis' 1560 körül (Gy. 15).

⁹ Vö. 1550 körül: *torok vel iny* 'palatum, guttur' (K 1), 1577: *száj vel iny* 'palatum' (K 2), 1595: *iny* 'platum, der rachen' (V. 72).

¹⁰ Vö. 1577: *írás* 'stilus' (K 2), 1585: *írás, tudomány* 'literatura' (C 190), az *írásnak formája módja* 'stilus' (i. m. 300), 1590: *valakinek keze írása*: 'autographum, chirographum' (Sz. 192), *koporsó fölött való írás*: 'epitaphium' (i. m. 126), 1456 körül: *magyarázó írás*: 'glossa' (S. I. 210, 262; ez megismétlődik 1470-ben: i. m. II. 741).

¹¹ Vö. *magyaráz* 'articulare' (uo.), 1560 körül: *kéznek ízei vel cikkelyek* 'articuli' (Gy. 2108), 1590 körül: *cikkely* 'articulus' (K 2), *rész, cikkely* 'pars' (uo.), 1600 körül: *íz* 'articulus' (Br.), de: *ágazat* 'articulus' (DöbrK 128), a ThewrK 171-ik lapján viszont a *cikkely* 'beszéd, társalgás vagy írott szöveg kisebb szakasza, összefüggő része, törvény-cikk, bekezdés' jelentéssel szerepel (Mollay i. m. 215).

¹² Ugyanebben a munkában a *jegy* is 'signum' jelentéssel szerepel (i. m. 167). Bár az említett *jel* szó még messze nem terminus, hiszen jól tudjuk, hogy Saussure óta vált közkeletű terminussá. De érdemes itt felidézni Augustinus Aurelius jelfogalmát, amely szerint: „Signum est quod et se ipsum sensui et praeter se aliquid animo ostendit” (Patrologiae Cursus Completus XXXII. 1410).

¹³ Már *jelent* alakban: (1577) *jelenteni* 'indicare' (K II. 6), (1595) *jelenteni* 'declare, erklären' (V 26), *jelenteni* 'indicare, anzeigen' (uo.), *jelenteni* 'significare, zuwissen, thun' (i. m. 3). Ez sem terminus még a tárgyalt korszakban.

¹⁴ 1585: *megjelentés* 'significatio' (C 291), de: (1588) *szónak értelme* 'significatio vocis' (Fr. 58). NB. a TESz. szerint a *jelent* eredeti jelentése 'erscheinen', a 'significatio' jelentés a *jel* jelentéstani besugárzásának köszönheti létét.

¹⁵ Ugyanez megismétlődik 1595 körül (V 115). A *magánhangzó* a tárgyalt korszakban még nem bukkant föl, ugyanúgy, mint a *diphthongus* és a *consonans* magyar megfelelője sem. A két utóbbi Dévai Ortographiájában a latin eredeti terminussal szerepel, de mindkettőnek megadja parafrázisát. A *diphthongus*-ról pl. a következőket mondja: „oly betű, ki mind a két vocalisnak meg tartja erejét” (O 98), a *consonans*-ról pedig: „oly betű, kit ki nem mondhatni, hanem csak vocalissal” (uo.).

¹⁶ Vö. (1585) *consonans* 'egyező számú' nyilván: 'szavú' (C 61), *consono* 'együtt zöngök' (uo.).

1560 körül: *mód* 'modus' (Gy. 3942)

1585: *mutató* 'demonstrativus' (C 81)

1533: *nem* 'genus' (M 440)¹⁷

1538: *nyelv* 'die Zunge' (P E 4). Bár 1405-ben a *nyelv* már 'linguát' jelent (Schl. 352), aztán 'glossát', illetve 'glossust', amelyek mindenütt testrészt jelentettek (pl. *Buglossa* 'ökörnyelv' — S II. 9, *Cinoglossa* 'ebnyelv' — uo. stb.) Sylvester Grammaticájában a *nyelv* már egyértelműen 'linguát' jelent (Gr. I, 21). Dévai Ortographiájában *dedknyelv*, a *háromnyelvű* „trilingvis”, meg a *nyelv* már a latin *lingua* számára van lefoglalva (O 99, 319, 99), a *bilingvis* jelentése viszont 1560 körül: 'két nyelvű, hazug' (Gy. 128).

1380: *ok* 'ratio' (KönSjz. 26)¹⁸

1533: *szám* 'numerus' (M 2623)

1533: *számszavak* 'nomina numeralia cardinalia' (M 2622)

1405: *személy* 'persona' (Schl. 40)

1595 körül: *tagadás* 'negatio' (V 65)

1456 körül: *vádolja* 'accusat' (S I. 454)

1539: *vádoló* 'accusativus' (Gr. 26) ez már terminus technicus, ami sokáig fennmaradt. Ma már nem él terminus technicusként.

7. „Kezdetben vala az ige”

Nehezen lehetne kifejezőbb idézetet találni, mint a fejezetcímű választott újtestamentumi szövegrészt¹⁹ annak az érzékeltetésére, hogy *ige* szavunk milyen szerepet játszott a nyelvészeti terminológiai rendszer kialakulásában, milyen mértékű volt funkcionális megterheltsége, poliszémikus volta, milyen tényezők játszottak közre a szó szerteágazó jelentéstartalmának a kialakításában, és igen nagymértékű jelentésszűküléssel miért ez a szavunk vált az egyik legfontosabb *beszédrész* 'verbum finitum, verbum temporale; Zeitwort' anyanyelvi terminusává.

Annak ellenére, hogy szavunk az 1315 tájékán írt Gyulafehérvári Sorokban jelenik meg először: *igének tanoságában* (TESz.), az 1456 körül írt *Sermones Dominicales* a latin *verbum* megfelelőjeként nem ezt használja, hanem a *beszédet* (S I. 265).²⁰ A TESz. az *ige* alábbi jelentéseit szótározza: 'szó, Wort; isten szava, Wort Gottes'.²¹

¹⁷ Sylvester Grammaticájában (1539): *nem* 'genus' (Gr. 13, 72–73), tehát itt már terminus technicus, ugyanakkor Pesti 1538-ban megjelent Nomenclaturájában a *nem* 'generatio' (P Q 2). 1560 körül pedig 'fajta' (Gy 231).

¹⁸ Az 1520-ból való Gyöngyösi Glosszák-ban viszont a jelentés már: 'causa' (GyöngyGl. 61).

¹⁹ János evangéliumának a Prefációja: Káldi 1626. 984.

²⁰ Szeretném sürgősen leszögezni, hogy sem a *Sermones Dominicales*-ből idézett *verbum*, sem a még korábban följegyzett *ige* nem a mai értelemben használt *verbum finitum* (Zeitenwort) funkciójú *beszédrész*, ilyen jelentésű terminusként a tárgyalt korszak végéig nem találkozunk vele. Erre később részletesen kitérek.

²¹ Az utóbbit a Münchener Kódexben szereplő *ige* jelentéseként adja meg és megjegyzi hozzá, hogy ez a jelentés „az eredeti latin *verbum* 'isten szava' (tulajdonképpen 'ige') hatására keletkezett”. Ide csak annak a megjegyzése kívánczik — amint erre később részletesen kitérek —, hogy „az eredeti latin *verbum*”-nak nemcsak ez a jelentése, ugyanúgy mint az újlatin nyelvek egyikében és másikában is igen sokszínű jelentéstartalmával találkozunk. A *Sermones Dominicales*-ban szereplő *isten igéje* 'verbum Dei' szerkezet is tautologikus jellegű volna, ha a *verbum* nemcsak *igét*, hanem *isten igéjét* is jelentette volna a 15. század közepén följegyzett írásban (S. I. 341).

A TESz.-nek a szó etimológiájával foglalkozó részében olvasható megállapításait, pontosabban a Nagyszótár cédulaanyagának 1874-ből származó adatát, amely szerint az ige „természetfeletti erejű mondat, szólás, szó; Zauberswort”, továbbá: „a magyarba került ótörök szó... jelentése pedig 'szó, varázsszó' lehetett”, fontosnak tartom. Hogy a 14. század közepétől fennmaradt glosszák, nominálok szerzőinek a nyelvszemléletében milyen nagymértékű jelentésszóródással szerepelt *ige* szavunk, ennek illusztrálására néhány példát: a már említett 1456 körüli időből származó adaton túlmenően még 1470: *jeles beszédet, jeles igét* 'verbum sententiosum' (S II. 599), 1533: *ige* 'dictio, Ein wort, Verbum idem' (M 2546), *kis ige* 'parva dictio, Eyn wortlen, Verbulum idem' (i. m. 2547), *két ige* 'Oratio, Eyn red' (i. m. 2548), 1538: *az igékről* 'de verbis et orationibus, Von dem Wort und der Rede' (P C 1), *az igéről és az szólásról* 'de verbis et orationibus, Von dem wort und der rede' (i. m. X 3: Cap. 1), *ige* 'verbum, Das wort' (uo.), *sokféle hasznos igékről és beszédekről* 'De nominibus diversarum rerum utilium, von den namen' (i. m. e 1), 1549: *ige* 'vox' (O 98), *igécske* 'szócska' (pl. *az, ez*: i. m. 102), 1560: *tettes igék* 'Apparitura verba' (Gy. 1721), *rövid beszéd ige* 'Brevilogia' (i. m. 3276), 1585: *ige, szó, mondás, beszéd* 'verbum' (i. m. 326), *ige, szó, mondás, beszéd* 'vocabulary' (i. m. 334), *ige* 'vox' (i. m. 309), *az igének czikkelye* 'syllaba' (uo.), *igéknek nótálása* 'tonus' (i. m. 316), 1585 körül: *ige* 'dictio' (GörGl. 2), *egész ige* 'oratio' (uo.), 1590 körül: *ige* 'Dictio, verbum' (Sz. 193), *kis ige* 'Dictiuncula, verbullum' (uo.). Szavunk etimológiájához még egy derivátum és egy szerkezet megemlítését tartom fontosnak: 1456 körül: *megigézte avagy reasztotta* 'rügen, schelten' (S I. 329), 1550 körül: *varázsigével megbűvöl* 'bezaubern' (K; mind a két adat a TESz. *igéz* szócikkéből való).

A felvillantott nyelvi adatok — úgy gondolom — beszédesen bizonyítják *ige* szavunk poliszémikus megterheltségét. Egyaránt jelent *szót, beszédet, beszélést, mondást, betűt, szótagot, sőt névelőt meg névmást* is.

Fentebb már szó volt arról, hogy a latin *verbum* 'beszéd'-et is jelent (1456 körül: S I. 265). Egy 1538-as adatban az *ige* és a *beszéd* szinonimák: *igékről és beszédekről* 'De nominibus' (P. e. 1.), 1560 körül: *rövid beszéd* 'Afforismus: sermo brevis' (Gy. 729), *rövid beszéd ige* 'Brevilogia' (i. m. 3276), 1577: *korpázo beszéd* 'satura' (K 2), *beszéd* 'oratio' (uo.), *lassú beszéd* 'sermo' (uo.), 1590 körül: *bő beszéd* 'oratio' (Sz. 193), *rövidedőn való beszéd* 'oratiuncula' (uo.), *beszéd* 'fabula' (i. m. 194), 1595 körül: *beszéd* 'sermo: Red, sprach' (V 2: 97), 1600 körül: *igaz beszéd* 'analogia, allegoria' (Br.), *homályos beszéd* 'allegoria' (uo.), *ékes beszédű, jó nyelvű* 'benelinguatus', *éktelen beszéd* 'barbaris' (Gy. 2846); vö. *gorombául szólni* vel *gorombán cselekedni* 'barbarizare' (i. m. 2833), *éktelen gonosz beszéd* 'mala locutio' (i. m. 3434), *két beszédű* 'bilocus' (i. m. 3086), *csuf beszéd* 'pakocsa' (i. m. 344). Ugyancsak a Gyöngyösi Szótártörökében a *beszéd* a szó szinonimája: *prédikátornak tiszta beszéde: szava* 'canicius' (i. m. 3719).

Szavunk etimológiája egyértelmű: az ógyházi szláv *beszeda* 'beszélgetés, szó'. A magyarba 'beszéd, szó' jelentéssel jött (I. TESz. *beszéd* ca.).

Beszéd szavunk tehát a szlávból való átkerülése korszakában szinonimája volt a *szónak*. Ugyanúgy, mint az *ige* és a *beszéd*, a *szó* is meglehetősen sokrétű jelentéstartalommal vált a magyar szókincs elemévé, és e jelentéstartalom egyes aspektusai alapján sokatmondó egyezéseket mutat föl az *igével*. Érdemes tehát szavunknak a magyar szókincsbe való kerülését, korabeli jelentéseit és a velük kapcsolatos változásokat szemügyre venni. Az ugor

korból származó *szó* a törökből került az ugor alapnyelvbe. A török megfelelő szavak jelentései: 'szó, beszéd, mondás, történet, hír, üzenet, hírnév, dicsőség, újdonság, örömhír' (TESz. *szó* ca.). A rokonyelvekkel összevetett alakváltatainak az alábbi jelentéseit szótározza a TESz.: 'zajgó, szó, hang, felkiáltás, ima, dallam, jajszó, zokszó, énekszó'.

Nyelvünkben az első fennmaradt írásbeli adat az 1213-ból származó és 1550-es átíratban ránk maradt Váradi Regestrumban olvasható az alábbi jelentésekkel: 'hang, Stimme, Ton; kiáltás, Ruf'. Az Oklevél Szótár egy 1326-ból származó és 1331-es átíratban ránk maradt *szót* ugyanezzel a jelentéssel szótározza. 1300 körül 'beszéd, Rede; kijelentés, kérés, intelem, ígéret, vélemény stb.' a *szó* jelentése. 1350 körül: 'a nyelv legkisebb önálló értelmű egysége: Wort'. 1518 körüli időből származó PeerK-ben: 'beszélgetés, tárgyalás, vita; Gespräch, Unterredung, Wortwechsel, Debatte', Pesti Újtestamentumában (1536) 'szóhasználat, szófűzés, kiejtés; Wortgebrauch, Worfügung' jelentéssel szerepel (106. Az adatok a TESz.-ből valók).

Még néhány további adat a *szó* poliszémikus jellegének a kidomborítására: 1456 körül: *szóval* 'voce' (S I. 4), 1470: *szava* 'verba' (S II. 16), *szóval* 'voce' (i. m. 108), *szóti* 'verbum' (i. m. 286), 1490 körül: *szavait* 'carmina' (SzalkGl. 8), 1538: *szó* 'vox, stym' (P F 3), 1560 körül: *tiszta beszéde, szava* 'Canicius, clara... voce' (Gy. 3719), 1577: *beszéd, szó* 'oratio' (K 2), 1585: *idegen szavu, zordon szavu, darabos* 'barbari' (C 26), *idegönül, parasztul* 'barbare' (uo.), *szó* 'vox' (i. m. 334), *szó, beszéd* 'eloquium' (i. m. 102), *szólás* 'locutio' (i. m. 191), *kevélyen való szólás* 'superbiloquentia' (i. m. 306), 1595 körül: *szó, zöngés* 'Sonus, Ton, Klang' (V 19), *szó* 'Verbum, Wort' (i. m. 111), *szó* 'Vocabulum, Ein-nammen' (i. m. 115), *szó* 'Vox, Stim' (i. m. 116), *szó* 'Szlovo' (i. m. 121), 1600 körül: *szó* 'dictio' (Br.). Továbbképzett formája 1456 körül: *szózatya* 'sermo' (S I. 108), 1590 körül: *szózat* 'Sonux vox' (Sz. 110), *szózat* 'Vox' (i. m. 193). Összetételben 1538 körül: *különb különb szóbeszédekről* 'Nominibus et pronomibus' (P C 1), *különb különb szóbeszédekről és szójárásról* 'De nominibus et pronomibus comparatiuis' (i. m. Z. 4). Az első pillantásra meg lehet állapítani, hogy a *szó* legalább olyan mértékben poliszémikus, mint az *ige* és a *beszéd*. Itt a két alkalommal előforduló 'verbum' jelentésre kívánom felhívni a figyelmet.

Miről árulkodik az említett szavak rendkívül sokrétű jelentéstartalommal rendelkező jellege? Elsősorban arról, hogy minden egyes nyelvben nagyon fontos szerepet töltenek be ezek a szavak, illetőleg kifejezések: mindegyik a társadalmi kommunikáció folyamatának a verbális eszköze! Mint ilyenek, igen nagy hatással rendelkeznek vagy legalábbis rendelkezhetnek „...die Wirkung von Wörtern ist eine reale Macht” — írja G. Klaus Die Macht des Wortes c. alapvető monográfiájában (42). A hivatkozott könyvcím egyben a nyelvi jel (*ige, szó* jelentése pragmatikai aspektusának a fontosságáról is tanúskodik. Vagy gondoljunk csak a napjainkban is élő és ható szemantikus filozófia lényegére, amit egy kicsit tömörítve úgy lehetne megfogalmazni, hogy a nyelvi jel nem a jelet használó ember tudatában visszatükröződő objektív valóság „lenyomat”-a, tehát nem tükrözött valóság, és mint ilyen, az objektív valósággal szemben nem másodlagos, hanem a nyelvi jelnek „valóságteremtő” funkciót tulajdonítanak. Ha ez a nézet napjaink társadalmi ismerettömegének ellenére is egyes teoretikusok fejében megtalálható, milyen nagy mértékben abszolutizálódhatott „a szó hatalma” a világ megismerésének a hajnalát megelőző korok primitív hitvilágában. „A primitív néphit (babona, mitológia)

különböző fogalmi kelléktárában igen előkelő helyet foglal el a *ráolvasás* ('varázserejű szavak egymás után történő elszámlálása, elmondása') különféle formája, az *igéz, megigéz* terminusok misztikus erejébe, földöntúli hatalmába vetett hit gondolata" írtam — 16 évvel ezelőtt (Kovács 1960. 28).

A fejezet címének választott idézet („kezdetben vala az ige”), ugyan-csak az *ige, a szó, a szellem* elsődlegességéről tanúskodik. Hogy semmi félre-értés vagy belemagyarázás ne lehessen, idézem János evangéliumának egész prefációját, amely a következőképpen szól: „Kezdetben vala az ige, és az ige Istennél vala, és Isten vala az ige” (Káldi 1626. 984). Továbbá: „És az ige testté lón, és bennünk lakik” (uo.). Tekintettel arra, hogy Káldi a kanonizált Vulgátát fordította le, a mai Újszövetség három és fél évszázad távlatából majdnem szó szerint ugyanígy fordítja az adott szöveghelyet: „Kezdetben volt az Ige, ez az Ige Istennél volt, Isten volt az Ige” (Újszövetség 428).²²

Mint ez köztudomású, a világ összes bibliafordításának az őforrása görög, illetőleg latin nyelvű szöveg. Mindenképpen érdemes tehát az inkrimi-nált részt összevetni velük, de a nagyobb európai nyelvekre történő fordít-ásokat is hasznos ebből a szempontból vallatóra fogni.

Görög: „En arche en ho logos, kai ho logos en pros ton theon kai theos en ho logos” (Erasmus 1519. 188), „Kai ho logos sarx egeneto kai esklosen en hemin.” (uo.).

Latin: „In principio erat verbum, et verbum erat apud Deum, et Deus erat verbum” (Vulgata 184), továbbá: „Et verbum caro factum est, et habi-tavit in nobis” (uo.).

Angol: „In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God” (Bible 1074), továbbá: „And the Word was made flesh, and dwelt among us . . .” (i. m. 1075).

Francia: „Au commencement étoit la Parole, et la Parole étoit avec Dieu, et cette Parole étoit Dieu” (Ostervald 1724. 96), továbbá: „Et cette Parole a été faite chair, et a habité entre nous” (uo.).

Német: „Im Anfang war das Wort, und das Wort war bey Gott, und Gott war das Wort” (Luther 1522—1546. 327), továbbá: „Und das Wort ward Fleisch, und wonet unter uns” (uo.).

Orosz: „V načale bülo Slovo, i Slovo bülo u Boga, i Slovo bülo Bog” (Novúj zavet 215), továbbá: „I Slovo stalo plotyijn i obitalo s nami” (uo.).

A magyar *ige* szónak a különböző nyelvű bibliai idézetek tanúsága szerint a megfelelői: *logos, verbum, word, parole, Wort, slovo*. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a felsorolt terminusok jelentését, valamennyiben igen előkelő helyet foglal el a mai magyar *szó* jelentése. A görög *lego* > *logos* alábbi jelen-téseit olvashatjuk Frisknél: 'das Berechnen, Rechenschaft, Berechnung,

²² Az idézett evangéliumi szövegrész már 1466-ban az első újszövetségi fordítás-torzóban, az úgynevezett Huszita Bibliában is csaknem szó szerint így hangzik: „Kez-detben vala az ige és az ige vala istennél és isten vala az ige” (Nyíri 1971. 332.), továbbá: „és az ige lőtt testté és lakozik mübennünk” (i. m. 333). Sylvester Újtestamentumának idevágó részében az *ige* helyett annak szinonim párja, a *beszéd* olvasható: „Kezdetben vala az beszid, és az beszid az istennél vala és az isten vala az beszid” (Sylvester 1541. 126). Még Károli bibliafordításának idevágó része érdemel említést: „Kezdetben vala amaz ige, és az ige vala az istennél és az az ige isten vala” (Károli 1590. János ev. I. 1), „és amaz Ige testté lőtt, és lakozott mi közöttünk. . .” (i. m. I. 14); Károliért idéztem, hogy már itt utaljak a forrására, Erasmus bilingvis (görög és latin nyelvű) biblijára, amelyben mind a két idézett helyen a *verbum* helyett *Sermo ille* szerepel. Annyi az eddig elmondot-takból is megállapítható, hogy a *verbum, a sermo, az ige* meg a *beszid* szinonimák.

Ansehen, Grund, Vernunft, das Sprechen, Rede, Wort, Erzählung, Schrift' (Frisk 1970. *logos* ca.). De feltétlenül meg kell szívlelnünk mindazt, amit a Dictionnaire encyclopédique mond a *logos*ról: „... (gr. *logos* raison et verbe) Philos: Entité divine personifiant la raison, la source des idées dans la philosophie antique, et considérée, partic. par les stoiciens, comme créateur qui pénètre toutes choses. Un des aspects de la divinité, dans la philosophie néoplatonicienne. Theol. Le verbe de Dieu, seconde personne de la Trinité” (Mortier 1953. 3287). Nem lehet félreértés! A *logos* maga a Teremtő, aki minden dolgok létrehozója, az istenség egyik aspektusa, az Isten szava, a Szentháromság második személye! Ezzel a súlyos ideológiai teherrettel, szemantikai poggyással indult el a szó európai vándorútjára.

A latin *verbum* 'Wort, Verbum' szót az etimológusok a *logos* tükörfordításának tartják: „Bed. Lw. nach *logos*” (Walde—Hofmann 1938. *verbum* c.a) A szó etimológiája közismert, azt itt nem részletezem, csupán a szóval etimologikus kapcsolatban lévő más nyelvű szavak és kifejezések jelentéseire mutatok rá: 'Redner, Wort, Rede, Gebot, Wille, Ordnung, Gesetz, Eid, Arzt, Zauberer, Hexenmeister, magische Formel zum Verhexen der Flintenkugeln, Schwung, Begeisterung, Ausdruckweise, Sprichwort, Scherz' (Meyer 1935 *verbum* ca.).²³ A mai 'verbum finitum' jelentés jelentésszűkülés eredménye. Az angol bibliafordításban a latin *verbum* megfelelője *word*. Ezt az angol szót úgyszintén a latin *verbumból* származtatják, és az eredeti jelentését egy 'kimondott dolog'-ban jelölik meg (Skeat 1901. *verb* ca.). Ha ez a szó a latin *verbum* tükörfordítása, akkor áttételesen a *logos*-szal is etimologikus kapcsolatban van, és mindazon jelentésárnyalatok fölvételére képes, amelyekről fentebb szó volt. A mai 'verbum finitum' ugyancsak jelentésszűkülés eredménye, egyébként ma egy külön szó van rá, ez pedig a *verb*.

A francia *verbe* szó ugyancsak a latin *verbum*-ra megy vissza, és jelentése: 'mot, parole' (Mortier 1953. *verb* ca.). Amint a francia nyelvű bibliai idézetből kitűnt, ott a latin *verbum* francia megfelelőjeként nem a *verb*, hanem a *parole* szerepel. Érdeemes megjegyezni továbbá, hogy mit mond még Mortier a *verb* szóról: „Dans la philosophie platonicienne. Dieu considéré comme contenant en soi les archétypes de toutes choses”, továbbá: „Second personne de la Trinité chrétienne, le Fils de Dieu: Et verbum... Le Verb s'est fait chair” (uo.).

A német *Verb* 'Verbum, Zeitwort' „Gelehrte Entlehnung nhd. Zeit aus lat. *verbum* 'Wort'.” (Duden. Band 7, 736.). A jóval később tudatosan létrehozott grammatikai műszó, a *Zeitwort* tehát ősrököntségben van a *Wort*-tal.²⁴

Kluge szintén a *verbum* német megfelelőjének a *Wort*, illetőleg a *Zeitwort* szavakat tartja, meg is jegyzi a *Zeitwort* után: „für lat *verbum* (*temporale*)” (Kluge 1975. *Wort* ca.). A „nagy Grimm” ugyancsak a szónak a *verbum*-mal való összevetése mellett foglal állást. Véleménye szerint a szónak két jelentése van, éppúgy mint a latin *verbum*-nak: „Wort bezeichnet einerseits eine zusammenhängende rede (I), anderseits ein lautgebilde bestimmter bedeutung als kleinste sinneinheit der rede” (Grimm 1913. 1473). A német *Wort* szót tehát egy összefoglaló fogalomnak tartja, mégpedig olyan fogalomnak, amely egyes

²³ Vö. *Vox* 'Laut, Ton, Schall, Stimme, Wort, Rede, Spruch' (Walde—Hofmann i. m. *vox* ca.).

²⁴ Itt jegyzem meg, hogy a Duden a *Zeitwort* szót nem is szótározza.

szavakból áll össze. Az alábbi jelentésaspektusokat említi meg: 'die aussage, der ausspruch, die rede und das reden', majd összeveti a latin *verbum*, *dictum*, *dictio*, *oratio* szavakkal (uo.).²⁵

A mai oroszban a magyar *igének* a megfelelője a *glagol*, amelynek a jelentése, grammatikai funkciója: 'verbum' (Vasmer 1953. *glagol* ca.). Ezen a helyen Vasmer megjegyzi azt is, hogy a szónak 'Wort, Rede' jelentése is van, amit főleg nem grammatikai írásokban használnak. A Biblia nyilván ebbe a kategóriába tartozik, és nem véletlenül került a latin *verbum*-nak megfelelően az orosz változatba a *slovo*. Vasmer is tudatos tükörfordításnak tartja a *glagol* szót: „Der grammatische Ausdruck ist eine Lehnübersetzung aus griech. *réma*, wie auch lat. *verbum*” (uo.).

A különböző nyelvű bibliaidézetek és az etimológiai tallóztatások eredményeit nem kívánom részletesen összefoglalni — az egyes részletek önmaguk helyett beszélnek —, csak arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért „vala kezdetben az ige”, és miért ez a szavunk vált a legfontosabb beszédrész terminus technicusává.

KOVÁCS FERENC

Irodalom

- BALÁZS J. (1956), A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei. I—II. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest.
- BALÁZS J. (1956a), A nemzeti nyelvek nyelvtani irodalmának kialakulása. A vlugáris nyelvek harca a latin ellen. Magyar Tudomány 7—12: 313—322.
- BALÁZS J. (1958), Sylvester János és kora. Budapest.
- BALÁZS J. (szerk. (1980), Nyelvrendszer és nyelvhasználat. Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok. Kézirat. Budapest.
- BALÁZS J. (1980a), A magyar deákság. Budapest.
- Bible, The Holy Bible ... a.d. 1611. Újra kiadva: London é. n.
- Biblia (1523), Biblia sacra utriusque Testamenti ... recognita et emandata. Nuremberga.
- DUDEN (1963), Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. In: Der große Duden. Band 7. Mannheim.
- ERASMUS, R. (1519), Novum Testamentum. . . Basileae.
- FR. (1588), FRANKOVICS G., Hasznos és Fölötte szükséges könyv. Monyorókerék.
- FRISK, H. (1970), Griechisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- G (1984), BERRÁR J.—KÁROLY S. (szerk.), Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest.
- Gr. 1539, Sylvester J., Grammatica Hungaro—Latina ... Újsziget.
- GRIMM (1913), GRIMM, J.—GRIMM, W., Deutsches Wörterbuch 14/2—7. Leipzig.
- HS (1527), HEIGENDORF—SYLVESTER, Rudimenta grammatices Donati. Cracoviae.
- KÁLDI GY. (1626), Szent biblia az egész kereszténységben bevött régi deák bötüből magyarra fordította a Jésus-alatt vitézkedő társaság-beli Nagy-Szombati Káldi György pap. Bécs.
- KÁROLY G. (1590), Szent Biblia. Magyar nyelvre fordítottatott Károlyi Gáspár által. Visol.
- KLAUS, G. (1964), Die Macht des Wortes. Berlin.
- KLUGE, FR. (1975), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin—New York.
- KOVÁCS F. (1960), Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Budapest.
- KOVÁCS F. (1983), Köznyelv, szaknyelv. MNy. 79: 21—28.
- LUTHER, M. (1522—1546), D. Martin Luthers Deutsche Bibel. 1929.⁶

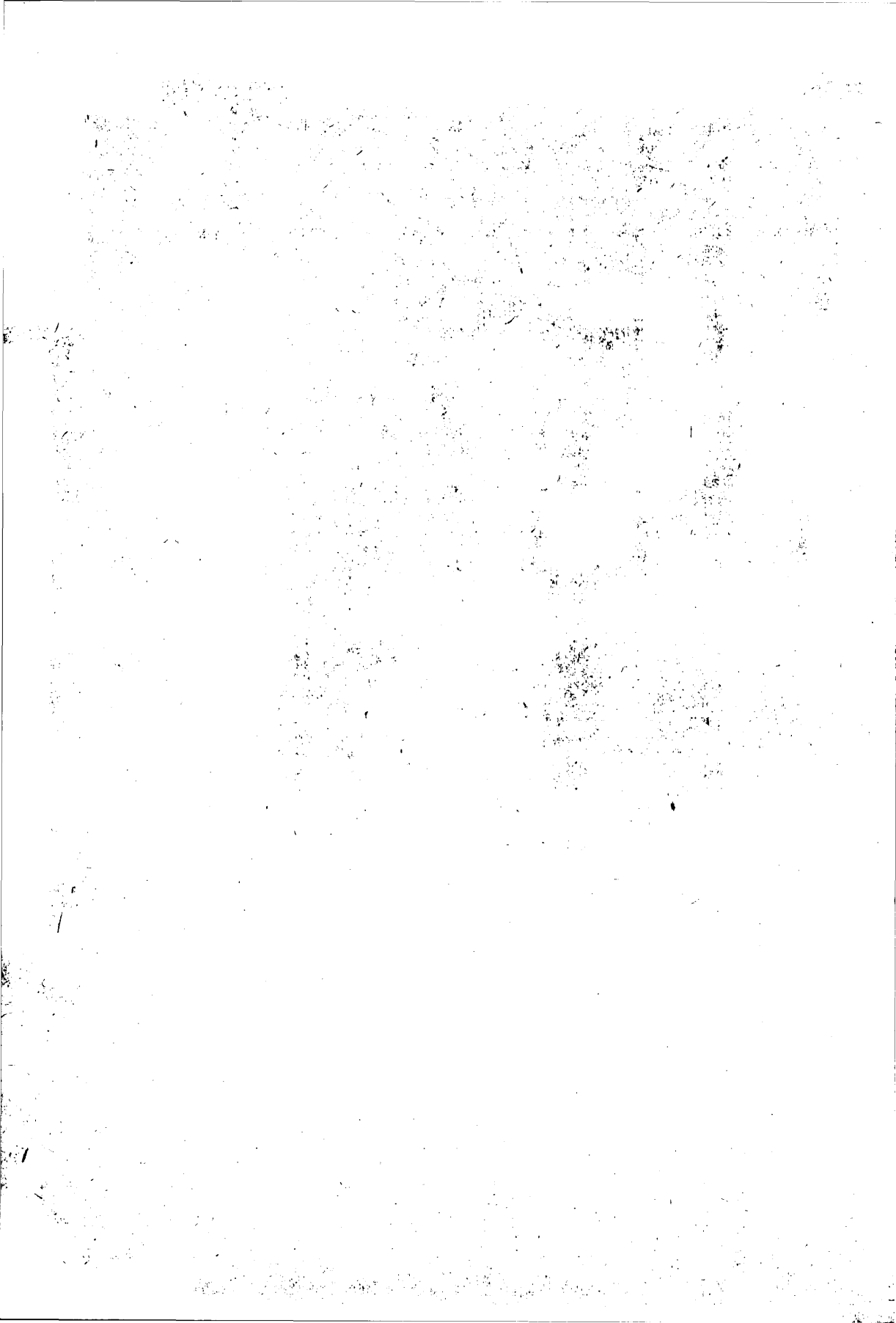
²⁵ Kluge jegyzi meg (1975. 878), hogy csak a 18. század második felében (1762) Gottsched használja a *Zeitwort* szót, jobbnak tartja, mint a *verbum*-ot. Adelung viszont 1782-ben átveszi ugyan, de később (1786) mint nem megfelelőt elveti; a *Zeitwort* szó 1796-tól nyer végleg polgárjogot a német szókinésben, mint grammatikai terminus technicus (uo.).

- MELICH J. (1905—1907), A magyar szótáriróadalom. NyK 35: 127—51, 283—331; 36: 24—57, 165—206, 288—308; 37: 22—51.
- MELICH J. (1906), Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. AkNy-Ert. 19/9: 3—105.
- MÉSZÁROS I. (1961), Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. Magyar Könyvszemle. 371—398.
- MEZEY L. (1979), Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest.
- MEYER (1935), MEYER—LÜBKE, Romanisches etymologisches Wörterbuch.³ Heidelberg.
- MOLLYAY K. (1982), Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest.
- MORTIER, R. (1953), Dictionnaire encyclopédique Quillet.⁷ Paris.
- NYIRI A. (1971), A Münchener Kódex 1466-ból. Budapest.
- Novúj zavet (1879), Novúj zavet goszpoda nasego Iszusza Chriszta i pszaltiri. Sanktpe-terburg.
- O (1549), DÉVAI M., Ortographia Ungarica . . . Krakko.
- OSTERVALD, J. F. (1724), La sainte Bible. . . Amsterdam—Rotterdam.
- PESTI G. (1536), Novum Testamentum. . . — Új Testamentum magyar nyelven. Vienne. Hasonmás kiadás az MTA által: Budapest 1895.
- SÁGI I. (1922), A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. Budapest.
- SKEAT, W. W. (1901), A Concise Etymological Dictionary of the English Language. Oxford.
- SYLVESTER (1541), J., Új Testamentum magyar nyelven . . . I—II. rész. Újsziget.
- TURÓCZI—TROSTLER J. (1933), A magyar nyelv felfedezése. Budapest.
- Újszövetség (1967), Újszövetségi Szentírás. A görög eredeti szövegből a fordítást a magyarázó jegyzetekkel készítette a Szent István Társulat Szentírás Bizottsága. Budapest.
- Vulgata (1913), Novum Jesu Christi Testamentum. Vulgatae editiones. Ratisbonae et Romae.
- VASMER, M. (1953), Russisches etimologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- WALDE—HOFMANN (1938), Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.

Die Anfänge der Herausbildung der ungarischen linguistischen Terminologie

von FERENC KOVÁCS

Der Autor behandelt, unter welchen gesellschaftlichen Verhältnissen der Bedarf der Schriftlichkeit in Ungarn aufgetreten ist und was für Anforderungen dieser gesellschaftliche Bedarf gegenüber dem anfänglichen ungarischen Schulungssystem gestellt hat. Die Produkte der ehemaligen Schriftlichkeit (Glossarien, Nominalen, Wörterbuchfragmente) sind untersucht worden, was für gemeinsprachliche Elemente sie enthalten, die später linguistische Termini Technici geworden sind. Es wurde eingehend behandelt: die Polysemie des ungarischen Wortes *ige* 'szó, főnév, szólás, beszéd, verbum (finitum)' als Lehnübersetzung des griechischen—lateinischen *logos, verbum*, als Equivalent des englischen *word, verb*, französischen *parol, verb*, deutschen *Verb, Wort, Zeitwort* und russischen *slovo, glagol*.

A baskír—magyar kérdés nyelvi vetületben

A magyar őstörténet a honfoglalással születik meg. A 9. század végén a Kárpát-medencében végleges hazát találó, majd mintegy száz év múltán államot alapító magyarság számára mindaz, ami a Kárpát-medencét megelőző tartózkodási helyeire vonatkozó emlékezés vagy ismeret volt, e pillanattal vált megőrzésre vagy kivetésre ítélt történetté. Sajnos az utóbbi, a kivetésre ítélt tudás jóval nagyobb volt, hiszen az európai feudalizmusba betagolódo magyarság felejteni akarta „pogány” múltját, s mindaz a kevés, ami Árpád-kori krónikáinkban fennmaradt a régi hagyományokból, jószerevével a krónikások akarata ellenére és igen esetlegesen menekült meg a feledéstől. A magyar őstörténet gondolati modelljei maguk is a nyugati középkor szülöttei, így maga az „őshaza” fogalom is. Minden népnek szüksége volt őshazára, s a magyar krónikák ezt az antikvitás és az európai középkor toposzai között találták meg, koronként más névvel illetve az őshazát, ahonnan a magyarok kijöttek. Egyik őshaza-elmélet a másikkal adta át helyét, sokszor párhuzamosan élt több őshaza-elmélet, de egyben mind megegyezett: akár Szkítia volt, akár Magna Hungaria, akár Jugria, a tényleges magyar őshazához vagy valamely létezett magyar őstörténeti hagyományhoz egyiknek sem volt köze. A magyarság, úgy tűnik, hogy az általános keleti származástudaton kívül minden mást elfelejtett az őshazáról, s őstörténetéről is a keresztény Európa kulturális és szemléleti keretein belül kezdett gondolkodni. Az üdítő friss tudást csak Julianusnak és domonkos társainak utazásai hozták meg a magyar tatárjárást megelőző években. Julianus útja s a keleti magyar töredékek azonban már a 14. században feledésbe merültek, de a keleti missziókkal kapcsolatos egy újabb őshaza elnevezés, mely a tatárjárás után a 13. század második felében került bele az Ákos mester által szerkesztett krónikába és Kézai Gestá-jába. A lényegében azonos szövegezésű rész Kézainál így hangzik: *Sciticum enim regnum comprehensione una cingitur, sed in regna tria dividitur principando, scilicet in Barsatiam, Denciam et Mogoriam.*¹ Szkítia a hagyományos őshaza fogalom, melybe három más őshaza elnevezést présel be a krónikaszerkesztő; *Dencia* és *Mogoria* nyilván az anonymusi *Dentumoger*-ből keletkezett „hasadással”, a harmadik terminus azonban, mely *Baskiriá*-ra utal különböző átírásokban, újkeletű. Honnan vehették Ákos mesterék az új értesülést? Nyilván csak a mongolkori nagy ferences utazóktól, Plano Carpinitól és

¹ SRH I, 146. Variáns: *Barsaciam*. A Budai Krónika és a Képes Krónika e helyét l. SRH I, 253; itt *Bascardiam*, *Bastardiam* név szerepel.

Rubruktól, akik a julianusi Magna Hungariát Baskíriával azonosították.² Nem itt a helye most, hogy ennek az azonosításnak a gyökereit vizsgáljuk, itt csak azt a tényt kell leszögeznünk, hogy Baskíria, mint magyar őshaza nem szerepel Julianusnál, következésképpen *Baskíriának* mint magyar őshazának a feltűnése a magyar krónikában sem nemzeti hagyományból, sem a magyar domonkosok híradásából nem eredhet, hanem nyugati eredetű.³ Ettől kezdve, tehát a 13. század második fele óta létezik Baskíria, mint az egykori magyar őshaza elnevezése az európai és magyar őstörténeti elméletekben. A *baskír* és *magyar* népnévnek legkülönbébb alternatív használata, sőt összekeverése azonban már mind a 9–10., mind a 13. századi mohamedán történelmi és földrajzi irodalomban ismert, az európai tudományosság viszont csak a 18. századtól kezdődően ismeri meg ezeket a magyar őstörténet szempontjából alapvető arab-perzsa műveket. Ettől fogva a 13. századi európai forráscsoport (Julianus, ferences utazók, magyar krónikák) és a mohamedán források egyre bővülő köre alapján alakulnak ki a legkülönbébb elméletek a baskír és magyar nép közti kapcsolatokat illetően, a teljes tagadástól a tökéletes azonosság gondolatáig bezárólag szinte minden lehetséges elmekombinációt kimerítve. E két forráscsoporthoz a múlt század fordulóján még egy járult: Pauler Gyula a 9–10. századi magyarság két, Bíborbanszületett Konstantin császár által feljegyzett törzsének, a *Gyarmat*-nak és *Jenő*-nek felfedezni vélte baskír megfelelőit a 18–19. századi baskír törzrendszer *Yurmati* és *Yänny* törzsneveiben, Jankó János pedig baskírföldi helyneveket a magyar nyelv alapján próbált magyarázni.⁴ Mindkét elképzelésnek utóbb terjedelmes irodalma alakult ki, s a magyar és baskír nyelv közti kölcsönhatások kérdése is felmerült a későbbiekben. A baskír–magyar kapcsolatoknak ezt az utóbbi, Pauler által elindított érvvonulatát némileg egyszerűsítve a baskír–magyar kérdés nyelvi aspektusának vagy vetületének nevezném, lévén, hogy az összes itt felvetett kérdés háttérében a nyelvi érintkezés problémája áll.

Áttekintvén a baskír–magyar kérdés kialakulásának folyamatát, azt hiszem ma sem fogalmazhatnánk meg találóbban e kérdés kutatásának a lényegét, mint Ligeti Lajos mintegy húsz évvel ezelőtt: „E három feltevés, valljuk meg, kevés ahhoz, hogy belőlük egyértelműen valóságot hámozhassunk ki, és sok ahhoz, hogy a feltevések lehetőségét fenntartás nélkül elháríthassuk

² Plano Carpininél: *Baschari, id est Hungariam magnam*; Rubruknál: *Pascatu, que est maior Hungaria* (A. van den Wyngaert, *Sinica Franciscana I. Quaracchi—Firenze 1929. 73, 181*).

³ Nem érthetek elvileg egyet Györffy György érvelésével (Napkelet felfedezése. Budapest 1965. 22–3), mely szerint, ha a Ricardus-jelentésben a magyar őshaza neve Magna Hungaria, Plano Carpininél meg Magna Hungaria azonos Baskíriával, Kézainál pedig a magyar őshaza egyik neve Baskíria, akkor világos, hogy e három különálló forráscsoport alapján Magna Hungaria egyenlő Baskíriával. Györffy érvelése logikailag kiváló ($A = B, B = C$, tehát $A = C$), de őstörténeti következtetésnek sematikus, ugyanis nem számol az egyes forráscsoportok forrásértékével és az egymásra hatások lehetőségével. A hallgatásból nehéz érvelni, s mivel a Magna Hungaria = Baskíria azonosítás csak a ferences utazóknál van meg, a magyar krónikairódalom is nagy valószínűséggel innen veheti, mint ahogyan Kézai nem egy mongolkori népnévét világosan nyugati forrásokból vette (ezekre l. Gombocz Z., A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. NyK 45 (1917): 152–77).

⁴ Pauler Gy., A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900. 126. n. 20; Jankó J., A magyar halászat eredete. Budapest 1900. 624.

magunktól.”⁵ Ez a „sem elfogadni, sem elutasítani” álláspontja a baskír—magyar probléma esetében az egyedül lehetséges álláspont jelenleg, mert bármilyen irányú merev, a kérdést lezárni akaró álláspont a kutatást megbénítaná. Természetesen mindenki szakmai műveltségének, adatismeretének és probléma-látásának fényében bizonyos álláspontot alakít ki magának, ezt azonban nem lehet a véglegesség címkéjével ellátni. A baskír—magyar kérdés minden aspektusának tárgyalása csak egy monográfia feladata lehetne, s a kérdés meg is érdemelne egy ilyet. Jelenleg leghasznosabbnak azt tartom, ha a kérdés egy-egy aspektusának alapos vizsgálatára és összegzésére vállalkozunk, anélkül, hogy a kérdés egészet véglegesen megoldanánk. Eddig ugyanis túl sok általánosítás, megrögzött, de sehol sem bizonyított nézet axiomaként való felhasználása volt nem egyszer a jellemző, s a bizonyítandónak bizonyítottként való felhasználása. A következőkben a baskír—magyar kérdés nyelvi aspektusát veszem vizsgálat alá a középkori mohamedán és európai baskír—magyar kérdéscsoporttól függetlenül. A kérdést így teszem fel: a baskír és a magyar nyelv között léteznek-e olyan típusú nyelvi kapcsolatok, amelyeket a kutatás az utóbbi nyolcvan évben feltett. Kérdésfeltevésem a nyelvi aspektust hármas csoportosításban fogja tárgyalni: I. A baskír fonémarendszer bizonyos saját-ságaiban felfedezhető-e magyar nyelvi hatás?, II. Van-e a baskír nyelvben magyar közötti kölcsönzés?, III. Baskíria földrajzi nevei közt van-e magyar eredetű név?

Mielőtt azonban a részletes tárgyalásba kezdenénk, még két megjegyzést kell tennünk a nyelvi kérdésről általában. A baskír—magyar kérdés nyelvi vetülete alapvető a baskír—magyar kérdés egésze szempontjából — mint ahogyan már Melich János és Mészáros Gyula is annak tekintette,⁶ — még pedig akár igenlő, akár tagadó álláspontra helyezkedünk majd vizsgálataink után. Két nép bármilyen tartósabb történeti érintkezésének ugyanis kimutatható nyomai vannak a nyelvben. Ha mármost a baskír nyelvben bármilyen közvetlen magyar hatás kimutatható, a baskír—magyar történeti és nyelvi érintkezés tagadhatatlan tény lenne. Ha viszont ilyen hatást nem tudunk a baskírban megragadni, ez még nem jelenti, hogy a baskír—magyar kérdést egyértelműen negatívra lezárhatjuk, mivel egyrészt valaminek a nemlétét nem bizonyíthatjuk, csak a létezését, másrészt pedig marad még a baskír—magyar kérdés másik két pillére, a mohamedán források baskír—magyar adatai és a ferences utazók adatai, melyeket így vagy úgy magyaroznunk kell. De feltéve — s ez másik megjegyzésem lényege — hogy ki is tudunk mutatni pár szót a baskírban, melyeknél valószínűsíthető a magyar eredet, ez esetben sem használhatnánk ezt bizonyítottként a 10. század előtti magyarság és a baskírok ősei közti érintkezésre, mivel ezek a magyar szavak a keleten maradt magyarok magyar nyelvéből is származhattak. Hogy a keleti, Volga vidéki magyarok és baskírok valóban érintkeztek, történeti adatunk van a 16. századból: egy 1539-es šack-i oklevélben együtt szerepelnek magyarok és baskírok Temnikov vidékén.⁷ Mivel a keleti magyarok nyelve teljességgel ismeretlen,

⁵ Ligeti L., *Gyarmat és Jenő. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Budapest 1963. 230.

⁶ Melich J., *A baskír—magyar rokonság.* Nyr. 30 (1901): 24; Mészáros, *Magna Ungaria* 101.

⁷ *Известия Тамбовской Ученой Архивной Комиссии* 1888. 30—1. Az idézett forrás-helyről részletesen I. I. Vásáry, *The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga Region.* *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975): 242—4.

népnevükön kívül eddig semmi adattal nem rendelkezünk nyelvükről, ennek a fonálnak a tovább követése lehetetlen. Véleményem szerint tehát magyar nyelvi elemek kimutatása a baskírban a 10. század előtti esetleges baskír—magyar kapcsolatokra nézvést igen csekély bizonyító erővel rendelkeznek.

I.

A baskír nyelvet bizonyos fonetikai sajátosságok jellemzik, melyek még a hozzá igen közel álló kazáni tatár nyelvtől is elválasztják. Ezek között a sajátosságok között a legjellemzőbbek az őstörök *s* és *z* hangok változásai. A baskírban a magánhangzó előtti szó- és rageleji *s*-hangot *h*-képviseleti, míg az intervokalikus és szótagvégi *s* hangnak egy interdentális *θ* felel meg. Az őstörök *z* hangnak minden helyzetben egy interdentális *ð* a megfelelője. Pár példán lássuk ezeket a megfeleléseket, a baskír alak mellett a kazáni tatár alakot idézve, mely a fenti hangok esetében az őstörök konsonantizmust örzi: bask. *haqal* 'szakál' ~ kaz. tat. *saqal*, bask. *höt* 'tej' ~ kaz. tat. *söt*, bask. *hul* 'bal' ~ kaz. tat. *sul*; bask. *kidük* 'darab, töredék' ~ kaz. tat. *kisäk*, bask. *qitqa* 'rövid' ~ kaz. tat. *qisqa*; bask. *qimid* 'kumis' ~ kaz. tat. *qimiz*, bask. *qidil* 'vörös' ~ kaz. tat. *qizil*, bask. *yaðma* 'feljegyzés; frott' ~ kaz. tat. *yazma*. Az *s* fonémának ez a nagymérvű átalakulása a baskírban egy új *s* fonéma létrejöttének az előidézője lehetett, ugyanis a *č* hang mindig *s*-szel van képviselve a mai baskírban, így pl. bask. *salgi* 'kasza' ~ kaz. tat. *čalgji*, bask. *bisaq* 'kés' ~ kaz. tat. *bičaq*, bask. *qilis* 'kard' ~ kaz. tat. *qilibč*. Ez a *č* > *s* változás a baskírban későbbi kell, hogy legyen mint az *s* > *h* változás, ugyanis a *č* > *s* változáson átment szavak *s*-e már nem alakult *h*-vá.⁸

A baskír nyelv ezen jellegzetes hangváltozásainak magyarázatára felmerülhet valamilyen finnugor, esetleg magyar subsztrátum hatásának a feltételezése, ugyanis a magyar nyelv finnugor elemeiben a baskírhoz hasonló hangváltozások zajlottak le. Így a fgr. szcéleji **s*-a magyarban egy feltehető **h*-fokon keresztül eltűnt, mint például az *epe*, *in*, *öl* 'fathom' szavakban.⁹ A fgr. **t*-nek a magyar fejleménye *-z*, mint például a *ház*, *kéz* és *víz* szavakban, s ez a *z* egy **ð*-ból fejlődhetett.¹⁰ Végül pedig a fgr. *č*-hangok bonyolult megfelelései között van egy, mely a baskír *č* > *s* hangváltozáshoz hasonló: a fgr. *-č*-vagy *-č*-hangnak a magyarban a *cs* és *s* megfelelően kívül van egy *sz* megfelelője is, mint például a *keszeg* és *ravasz* szavakban.¹¹ Mindezek a magyar hangváltozások és a baskír—magyar rokonság általános gondolata vethette fel, hogy nem magyar nyelvi hatásra jöttek-e létre az ismert baskír fonetikai változások. Hogy e gondolatot ki vetette fel a szakirodalomban, nem tudom megállapítani, Mészáros Gyula 1910-ben már cáfolja, hogy itt magyar hatást kellene feltételeznünk.¹² Az az érzésem, hogy a magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatásának a tézise olyan tézis, melyet nyíltan senki sem fogalmazott meg, de Mészárostól kezdve sokan cáfoltak. Arról lehet szó, hogy Mészáros, aki 1910-ben „Magna Ungaria” c. könyvében próbálta szétzúzni a Pauler Gyula

⁸ Serebrennikov, O pričinah 10.

⁹ Szinnyei, Nyelvhas. 26; Bárczi, Htört. 115, 122; Lakó, PFU Sources 51—3.

¹⁰ Lakó, PFU Sources 63—4.

¹¹ Lakó, PFU Sources 76.

¹² Mészáros, Magna Ungaria 108.

által kiterelvényesített baskír—magyar elméletet, és Mészáros után mások is, cáfolni próbálták a fenti tézist, mely ugyan nem fogalmazódott meg, de bárkinek eszébe juthatna a baskír—magyar rokonság támogatói közül, hogy meg ezt az érvcsoportot is bevegye bizonyító anyagába. Mészáros után elsősorban Räsänen és Serebrennikov foglalkozott ezzel a kérdéssel, mindkettő negatív eredményre jutva.¹³ Serebrennikov érvelése különösen meggyőző és megnyugtató. Nem tehetek ehelyütt most én sem mást, minthogy csatlakozzam Mészáros, Räsänen és különösen Serebrennikov „elrettentő” érveléséhez, és röviden cáfoljam annak lehetőségét, hogy a baskír fonetikai változások magyarázatára magyar nyelvi hatást tétélezzünk fel.

A magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatása ellen Serebrennikov mondta ki a legdöntőbb érvet: a magyar nyelv török jövevényszavai, melyeket a honfoglalást megelőző pár száz év alatt vett át, nem mutatják a finnugor eredetű szavakban lejátszódtott $s > h$ - és a többi fent tárgyalt változást, következésképpen a magyarságnak a törökséggel való érintkezése idején ezek a hangváltozások már lejajlottak.¹⁴ Ezt a gyakorlati érvelést egy elvvel toldhatjuk meg. Két nyelv hosszú ideig tartó, tartós érintkezése elsősorban lexikai átvételekben nyilvánul meg, bizonyos grammatikai elemek és hangtani jelenségek átvételére azonban még egy ennél is intenzívebb kapcsolat esetében kerülhet (de nem mindig szükségszerűen kerül) csak sor. Márpedig az eddigi kutatásokból és a saját későbbiekben kifejtett véleményemből annyit máris előlegezhetünk, hogy a baskír nyelvben még a baskír—magyar rokonság legvérmesebb híve sem tudott pár magyar szónál többet kimutatni. Ilyen körülmények között a magyar nyelv fonetikai hatását feltételezni a baskírra, azt hiszem, elméleti képtelenség. A baskír nyelv sajátos fonetikájának kialakulását elsősorban a baskírban magában kell keresnünk, s Serebrennikov legutóbbi cikkében ezt tette meggyőző módon. Hogy egy $s > h$ változást egy nyelv belső fejlődésével kell magyaráznunk, jól mutatja, hogy a baskíron és a magyaron kívül, s azoktól függetlenül, hasonló változás zajlott le a mongol nyelvek „baskír”-jában, a burjátban is, mint erre Mészárostól kezdve sokan utaltak. De akár egy másik török nyelvből, a türkménből is idézhetnénk, ahol a baskírhoz hasonlóan egy $s > \theta$ és $z > \delta$ változás zajlott le.¹⁵ A baskír nyelvjárások képe azt mutatja, hogy bizonyos baskír nyelvjárások bizonyos szavaiban a szóeleji s - megőrződött, másutt meg θ -szel van képviselve. Más nyelvjárásokban viszont a h általános érvényre jutott az s helyett, még olyan helyzetekben is, mikor az irodalmi nyelvben és annak alapjául szolgáló nyelvjárásokban θ van. Mindez azt mutatja, hogy a baskír $s > h$ - változás nem lehet túl régi a baskírban, de a fenti jelenségek egyben egy erős nyelvjárási keveredésről is tanúskodnak. Mindenesetre igazat adhatunk Serebrennikovnak, aki szerint az $s > h$ - változás elindítója az s interdentalizációja lehetett intervokális és szótagvégi helyzetben. Ez az $s > \theta$ változás jólismert fonetikai folyamat sok nyelvben. Az ily módon jelentősen megcsappant s fonémák magánhangzó előtti szóeleji helyzetben könnyen voltak változásnak kitéve: vagy z -vé zöngésedhettek, mint például a német nyelvben (*sagen* [za:gən]),

¹³ M. Räsänen, Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches? AOH 12 (1961): 73—8; Serebrennikov, K voprosu; Serebrennikov, O pričinah.

¹⁴ Serebrennikov, K voprosu 22.

¹⁵ PhTF I, 311.

vagy *h*-vá alakultak, mint a baskírban, a burjátban vagy a magyar nyelv finnugor eredetű szavaiban.¹⁶

A legjellemzőbb baskír hangváltozásra a nyelv belső fejlődése alapján adott fenti jó magyarázat után a magyar nyelv baskír fonetikára gyakorolt hatásának tézisért egyértelműen elvethetjük, s a baskír—magyar kérdés nyelvi vetületének legalább ezt a részét végleg levetjük a napirendről a jövőben. A "végleg" szó használata hitem szerint itt nem nagyképű és diktatorikus, hanem tényleg a kutatás állását mutatja: ez a kérdés megoldott. Ilyen eset úgysis ritka lesz a baskír—magyar kérdésben.

II.

A baskír nyelvben levő esetleges magyar közszoói kölcsönzések kérdéséről alig írtak, jóllehet, mint a bevezetésben említettem, kimutatásuk döntő lenne a baskír—magyar érintkezések kérdésének pozitív megítélése szempontjából. Az 1960-as évekig a kutatók kevés és nem túl bő baskír szótár alapján gondolhattak ennek a kérdésnek a vizsgálatára, nyelvjárási anyag pedig alig állt rendelkezésre. A baskír nyelvjárások 1967-ben és 1970-ben megjelent két kötete alapvető jelentőségű a baskír lexikográfiai és nyelvtörténeti kutatások számára. Eddig mindössze egy kísérletről tudok, mely a baskír nyelvben magyar lexikai elemeket próbál kimutatni, s ez a Miržanováé.¹⁷ A szerző az ennél a kérdésnél elengedhetetlenül fontos magyar és finnugor nyelvészeti ismeretekkel szemlátomást nem rendelkezik, így nem meglepő, hogy egyeztetései között egy helytállót sem találunk. Vegyük sorra a Miržanova által felvetett hat szót.*

¹⁶ Serebrennikov, O pričinah 14—5.

¹⁷ Miržanova, Finno-ug. él.

* A rövidítésjegyzék a magyar és finnugor nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéseket nem tartalmazza.

Ašmarin	H. И. Ашмарин, <i>Thesaurus linguae Tschuwaschorum I—XVII. Чебоксары 1928—1950.</i>
BHH	Başqort höylästäreneñ hüdlege. Öfö. I: 1967; II: 1970.
BRS	Башкирско—русский словарь. Москва 1958.
Budagov	Л. Будагов, <i>Сравнительный словарь турецко-татарских наречий I—II. Санктпетербург 1869, 1871.</i>
Clauson	Sir Gerard Clauson, <i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.</i>
DTS	Древнетюркский словарь. Ред. В. М. Наделяев et alii. Ленинград 1969.
Egorov	В. Г. Егоров, <i>Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары 1964.</i>
Fasmer	М. Фасмер, <i>Этимологический словарь русского языка I—IV. Москва 1964—1973.</i>
Karпов, Pam.	Г. Ф. Карпов, <i>Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и ногайскою ордами и Турцией I. Санктпетербург 1884.</i>
KiRS	Киргизско-русский словарь. Москва 1965.
KuRS	Кумыкско-русский словарь. Москва 1969.
Kuzeev, Bašk. šedž.	Р. Г. Кузеев, <i>Башкирские шежере. Уфа 1960.</i>
Magnickij, Imena	В. К. Магницкий, <i>Чувашские языческие имена. Казань 1905.</i>

1. Baskír déli nyj. (Bađıw) *läp* 'заячий след [nyúl lábnyoma]' (ВНН II, 164), *quyan läbe* 'зимняя заячья тропа [téli nyúlósvény]' (Miržanova, Finno-ug. él. 285). Ezt a *läp*, *läb* szót, mely a baskírban egy *lap*, *lab*-ból keletkezhetett, Miržanova a magyar *láb* szóval veti egybe. A két szó között jelentésánál nagy különbség van. A magyar szó bizonytalan eredetű; bár ósisége kétségtelen, biztos finnugor, esetleg uráli etimológiája nincsen (MSzFgrE II, 384). A baskír nyj. *läp* magyar *láb*-bal való kapcsolata jelenlegi ismereteink szerint bizonyíthatatlan.

2. Baskír keleti nyj. *lapaq*, *läpäk* (Kübäläk, Qıđıl), *lapaqay* (Qıđıl, Äy), *lapaldaş* (Salyot) 'täpäşäk [alacsony]' (ВНН I, 152); déli nyj. *lapaq* (Urta, Haqmar, Dim), *lapaş* (Böryän, Haqmar) 'низкорослый [alacsonynövésű]', *lapta* (Dim) 'широкий, низкий [széles, alacsony]' (ВНН II, 161–2).¹⁸ Ezt a baskír szócsoportot Miržanova a magyar *lapos*-sal veti egybe, magyar átvételtől azonban itt szó sem lehet. A magyar *lapos* szó töve, a *lap* uráli eredetű, mely majdnem minden uráli nyelvben megvan, eredeti vagy különböző képzett formákban (MSzFgrE II, 387–8). A *lap* 'alacsony' szó megvan a votjákban és a cseremiszen, a *lapäg*, *läpäk*, *lapeg* képzett alak pedig több votják nyelvjárásban szerepel.¹⁹ A *lap* szó akár a votjából, akár a cseremiszből átkerülhetett a csuvasba, ahol 'sík, lapos hely'-et jelent. A szónak különböző képzett formái

Mészáros, Magna Hungaria	Mészáros Gy., Magna Hungaria. A baskír–magyar kérdés. Budapest 1910.
Miržanova, Finno-ug. él.	С. Ф. Миржанова, Финно-угорские элементы в говорах башкирского языка. Археология и этнография Башкирии IV (Уфа 1971): 282–6.
Miržanova, Južnyj dialekt	С. Ф. Миржанова, Южный диалект башкирского языка. Москва 1979.
Miržanova, O drevnih	С. Ф. Миржанова, О древних этно-языковых связях башкир и венгров. Советская тюркология (1981/1: 37–48.
NRS	Ногайско-русский словарь. Москва 1963.
Paasonen	Н. Paasonen, Csuvas szójegyzék. Budapest 1908.
PhTF	Philologiae Turcae Fundamenta I. Aquis Matthiacis (Wiesbaden) 1959.
Radloff	W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV. St. Petersburg 1893–1911.
Sattarov, Antropotop.	Г. Ф. Саттаров, Татарстан АССРнн anthropotoponimnari. Kazan 1973.
Serebrennikov, K voprosu	В. А. Серебренников, К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Актуальные проблемы башкироведения (Уфа 1963): 1–23.
Serebrennikov, O pričinah	В. А. Серебренников, О причинах превращения начального <i>s</i> в <i>h</i> в башкирском языке. Советская тюркология 1973/2: 10–15.
Sevortjan	Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков I–III. Москва 1974–80.
ST	Словарь топонимов Башкирской АССР. Başqort ASSR-nn toponimdar hüđlege. Уфа 1980.
TRS	Татарско-русский словарь. Москва 1966.
TTDS	Tatar telenen dialektologik süzlege. Kazan 1969.

¹⁸ Miržanova, Finno-ug. él. 286 egy *lapad* alakot is idéz, de ez a szó, egy *läpad* mellékalakkal együtt csak 'huqır seben [apró légy, muslica]' jelentésben van meg a keleti, kübäläk-i nyelvjárásban (ВНН I, 152), tehát szavunkhoz nem kapcsolható.

¹⁹ Wichmann. FUF 7 (1907): 42.

is megtalálhatók a csuvasban.²⁰ A tatár nyelvjárási *lap jir* 'síkság, sík vidék' kifejezés *lap* szava közvetlenül, vagy csuvas közvetítéssel származik a cseremiszből. Az ugyancsak tatár nyelvjárási *lapšiq* 'puha, gyenge, ernyedtt, lappedt (izomról)' szó a csuvasból való átvétel, az uráli tatár nyelvjárásban ismert a *lapaq, läp-läpaq, läpäk, läpäšä* szó.²¹ Ezek után világos, hogy a baskír alakokat csak valamilyen környező finnugor nyelvből való átvételként magyarázhatjuk. Úgy tűnik, hogy a *lapaq, läpäk* alakok közvetlen átvételek a votjából,²² míg a többi formát baskír képzésként magyarázhatjuk. Mivel az *-aq, -äk* képző rendkívül gyakori a baskírban, egy *lapaq, läpäk* forma képzettnek látszik, s az elvont *lap* alapszót más formánsokkal is ellátják. De nem kizárt annak a lehetősége sem, hogy a baskírban ugyan nem adatolt, de a tatárban, csuvasban, cseremiszen és votjában meglevő *lap* alapszó is megvolt a baskírban, s ez esetben a *lapaq* formát is már baskír képzésként magyarázhatjuk. Akár így, akár úgy van, a baskír *lapaq* szó és családja végső soron a votjából származik, s magyar átvételre gondolni itt módszertanilag teljesen elhibázott. Az uráli tatár *lapaq* stb. alakok valószínűleg a baskírból való átvételek. Végül megjegyzem, hogy a baskír *lapaş* alak, mely a magyar *lapos*-sal annyira összeeseng, belső baskír képzés, egy denominális *-š* képzővel, mely eredetét tekintve független a magyar *-s* [o: -š] képzőtől, s melyet a későbbiekben, a baskír helynevek elemzése során még tárgyalni fogok.

3. Baskír nyj. *laštayiw, luštayiw* 'расцестья, быть медлительным неповоротливым [elterpeszkedni, késlekedőnek, lomhának lenni]' (Miržanova, Finno-ug. él. 286). Az adat nem szerepel a baskír tájjszótárban, de, ha Miržanova adata tényleg létezik is, a magyar *lusta* szóból való eredete bizonyíthatatlan, ugyanis maga a *lusta* szó is a magyarban ismeretlen eredetű (l. TESz. II, 800).

4. Baskír *šäp* 1. 'быстрый, беглый [gyors, röpké]' 2. 'хороший, замечательный [jó, jelentős]' (BRS 668). A baskír köznyelvi *šäp* szó megvan a kazáni tatárban és a csuvasban is, valószínűleg a baskír és a tatár alak a csuvasból származik. A baskír *šäp* szót tehát közvetlenül a magyar *szép*-ből származtatni lehetetlen. Más kérdés, hogy maga a magyar *szép* szó eredete tisztázatlan, finnugor etimológiája nem meggyőző (MSzFgrE III, 581–2), és egy csuvasos nyelvből való eredeztetése szintén bizonytalan, mivel a csuvas szónak sincs az eredete tisztázva.²³

5. Baskír *säwkä* 'гálка' [csóka] (BRS 497). A szó a kazáni tatár *čäwkä* és csuvas *čavka* szavakkal egyezik, s éppúgy hangutánzó szavak, mint a magyar

²⁰ Rédei—Róna-Tas. NyK 82 (1980): 127 szerint a csuvas *lap* a votjából jött. — Ašmarin VIII. a következő csuvas alakokat közli: *lap* (22), *lap-lapčäk* 'совершенно плоский, низкий [teljesen lapos, alacsony]' (23), *lapä* 'низменность; ложбина, лощина [síkság, bemélyedés, kis völgy]' (25), *lapčak* (34) és *lapčäk* 'плоский [lapos]', *lapčäk, lapčäška, lapčäka* (36), *lapša* (37), *lapšäka* (38), *läp* (110). — A csuvas, votják és cseremisiz szavak egymáshoz való viszonyára l. még Munkácsi. NyK 21 (1887–90): 122; Wichmann. MSFOu. 21 (1903): 149; Räsänen. MSFOu. 48 (1920): 249–50.

²¹ A *lap* és *lapšiq* szavakra l. TRS 349. — Kaz. tat. nyj. *lapaq, läp-läpaq, läpäk, läpäšä* (uráli tat. Permi ter.) 1. 'низкий, напр., о печеном хлебе [alacsony, pl. a sült kenyérről]', 2. 'мелкий — о посуде [kicsi — az edényről]' (TTDS 290, 294, 295).

²² Vö. Räsänen. MSFOu. 48 (1920): 249. — A baskír adatoknak a magyarral való közvetlen összekapcsolását ellenezte már Mészáros, Magna Hungaria 135 is, de a török és finnugor adatok közti pontos összefüggést nem tárta fel.

²³ A török eredeztetésre l. Róna-Tas A.. NytudÉrt. 58: 174.

csóka és még más nyelvek hasonló hangzású s 'csóka' jelentésű szavai (I. TESz. I, 547—8). A magyar és a baskír szó közvetlen kapcsolatáról szó sem lehet.

6. Baskír keleti nyj. *apa* (Qidil, Kübäläk) 1. 'ataydiñ agahı [apa fitestvére]', 2. 'ataydan olo keşegä möräjäğät itew hüde [az apánál idősebb ember megszólítási szava]', 3. (İdel başı) 'qaynı [férj apja]', 4. 'qart keşegä ololap, hörmätläp äyterw [idős ember tiszteleti megszólítása]' (BHH I, 22). A magyar *apa* szóhoz semmi köze nem lehet, ugyanis az *apa* szó, mint gyermeknyelvi eredetű rokonság jelölő terminus mind a török, mind a finnugor nyelvekben, és több más nyelvben is egymástól függetlenül alakult ki.

A Mirzanova által felvetett egyeztetések áttekintése mutatja, hogy a nyilvánvaló tévedéseket félretéve, két eset van (*lapaq, šäp*), ahol egyáltalán a magyar kölcsönzés, mint tudományos kérdés felmerülhet. E két esetben viszont nyilvánvaló, hogy a Volga-vidék török és finnugor nyelveinek bizonyult kölcsönhatása ad magyarázatot a baskír szóra, s a magyar kölcsönzés lehetősége ezek mérlegelése után szintén elesik. Következésképpen, úgy gondolom, hogy magyar eredetű szót a baskírban csak akkor mutathatunk ki, ha a tökéletes alaki és jelentésbeli megfelelésen túlmenőleg a magyar szó biztosan finnugor eredetű, s valamilyen kritérium alapján kizárható, hogy nem valamilyen obi ugor, permi vagy volgai finnugor nyelv a baskír számára a közvetlen átadó. Elvileg ilyen eset nem kizárt, a gyakorlatban eddig nem sikerült kimutatni. A végső szót, ha van ilyen egyáltalán a tudományban, a baskír nyelvjárások szókinésének alapos kutatása után mondhatjuk csak ki, ezek a kutatások pedig lényegében csak egy évtizedes múltra tekintenek vissza.

Ezek után felmerülhet, hogy ha magyar hatást vizsgálunk a baskírban, miért nem tehetnénk ezt vice versa is? A kérdés jogos, de ilyen irányú vizsgálatokat gyakorlati okokból nem lehet elvégezni, s ennek okai a magyar és baskír nyelv különböző történeti fejlődésében és e nyelvek adatoltságában vannak. A magyar nyelv a 9. században már több mint egy évezredes önálló múltra tekintett vissza, akár az i. e. első évezred elejére vagy közepére tesszük a magyar nyelv önállósodását, az ugor közösségből való kiválását. A magyar nyelv a 10—12. században sporadikusan, majd 1200-tól kezdve szövegemlékekkel is jól adatolt. A baskír nyelvvel közel sem ilyen egyértelmű a helyzet. A baskír nyelv mai formájában tipikus kipsak-török nyelv, melyet a kazáni tatárral együtt a volgai kipsak-török nyelvek csoportjába szokás sorolni. Bár közel áll a kazáni tatárhoz, bizonyos feltűnő fonetikai sajátosságok választják el tőle. A baskír nép, mint a legtöbb mai török nép, igen kevert etnikumú, sok török és finnugor elem összeolvadásából jött létre, s ez a nyelv sajátágaiban is tükröződik. Különösen fontos a baskír nyelvnek csuvasos török nyelvi rétege, és finnugor nyelvi szubsztrátuma. A baskír nyelvről, mint török nyelvről, először a 11. századi Kāşğarıtól van biztos adatunk, aki szerint a baskír nyelv a *yämäk*-ek nyelvéhez van közel,²⁴ a *yämäk*-ek pedig valamilyen kipsak típusú nyelven beszélhettek. A baskír nyelvről lényegében a 19. század előtt írott forrással nem rendelkezünk, mivel az írástudók a kazáni tatár irodalmi nyelvet használták, mely a hvárezmi török irodalmi nyelvnek egy tatárosított változata

²⁴ Kāşğarı a Rüm közelében levő török törzsek felsorolásában említi a baskírokat (بشقرت), előtte a *Päčänäk, Qıfıcaq, Oguz, Yämäk*, utána a *Basmıl, Qay, Yabaqu, Tatar, Qırqız* népnevek következnek (ed. Kilisli Rif'at, Istanbul 1333/1914—15 I, 28). Később említi, hogy *wa yaqrubu lisän Yamäk wa Başğirt min luğati hä'ulä'i* „a yämäk-ek és baskírok nyelve nagyjából ugyanaz” (ibid. 30).

volt. A baskír nyelvtörténet számára értékesíthető szórványos adat a 19. század előtt igen csekély számú. Amennyiben elvben feltesszük, hogy baskír—magyar érintkezés volt, ennek legkésőbb a 9. században be kellett fejeződnie, a 9. századi baskír nyelvről viszont a jelen forrásadottságok mellett semmit sem mondhatunk. Minden olyan kísérlet tehát, mely a honfoglalás előtti magyar nyelvben baskír hatást keres, módszertanilag csak helytelen lehet, s eleve kudarcra ítélt.

Úgy látszik, Miržanova legújabb cikkében²⁵ mindezeket az elvi megfontolásokat nem gondolta végig, ugyanis bámulatra méltó módon a baskír nyelv közvetlen hatását véli felfedezni a magyar nyelv pár tucat szavában. A szerző tárgyalásmódja teljesen módszertelen, s az általa felhozott egyezések részletes cáfolása e helyen fölösleges, hiszen a magyar nyelvtudományban kissé is járatos ember a TESz.-ből tájékozódhat a kutatás állásáról, az illető szóra vonatkozó nézetekről. Inkább csak illusztrációként mutatom be a Miržanova javasolta egyezéseket. Először a magyar nyelv turkizmusaira hivatkozik, melyek a baskír nyelv sajátosságaira utalnak (így *búza*, *húz*, *hajt*, *kantár*, *kilincs*, *korom*, *kút*, *kéve*, *köpeny*, *torma*), de megengedi, hogy „néhány magyar turkizmus a csuvas-bolgár típusú nyelvek sajátosságait árulja el.”²⁶ Leszámítva most a téveesen töröknek minősített szavakat (*húz*, *hajt*, *kilincs*) és a kétes török eredetűeket (*kéve*), a többi szóban sem fedezhető fel semmilyen baskír hatás. Valószínűleg arra gondol, hogy a magyar *torma*, *korom* szavak vokalizmusa egyezik a megfelelő baskír szavakéval (*torma*, *gorom*), csak hogy a baskír szó *o*-ja, akárcsak a Volga vidék többi nyelvében köztörök *u*-ra megy vissza, a magyar szavak *o*-ja pedig egy *u* > *o* nyiltabbaválás folyamán alakult ki. A látszólag egybeeső magyar és baskír adatok külön nyelvi fejlődés eredményei. A magyar *búza* megfelelőjeként a baskír *buda* szót adja meg, mely egy köztörök *boza* szó szabályos baskír megfelelője, s melynek sem alakilag, sem jelentésben nincs köze a magyar *búza*-hoz, melynek a baskír megfelelője *boyday*. Ilyen hibákat a tudományos nyelvhasználat kialakulása óta nem szokás elkövetni. Miržanova további egyeztetései: *áltatni*, *apa*, *agár*, *bögöly*, *gyékény*, *kaján*. Az *apa* és *kaján* nem török eredetű, az *áltatni* szónak pedig csak *ál* alapszava török eredetű, a *-tat* magyar igeképző, így a baskír *aldat*- 'becsap' igével közvetlenül nem vethető össze. Az *aldat*- ige szintén az *al* alapszóból képzett a *-da* igeképzővel, melyhez még a *-t*- műveltető képző járul. (Mellesleg szólva Miržanova a magyar és a baskír alakot kissé még összébb hozza, mikor a baskír alakot *altat*-nak tünteti fel, a magyart pedig *altatni*-nak; a magyarban meg ugyebár *altatni* és *áltatni* nem ugyanazt jelenti.) A fennmaradó három török eredetű magyar szóban, mondanunk sem kellene már, semmi baskír sajátosság nincs. Végezetül Miržanova még 19 baskír—magyar egyezést hoz fel, melyeknek szerinte „a múltban ugyanaz a jelentésbeli családjuk volt”.²⁷ Hogy ezen mit ért a szerző nem tudom megfejteni. A közölt eklektikus szójegyzék, mely finnugor, belső képzésű, török és ismeretlen eredetű magyar szavakat tartalmaz, a következő: *alap*, *csákány*, *darázs*, *gomba*, *hangya*, *hebeg*, *hetyke*, *hörpögni*, *hevit*, *iny*, *káka*, *kalap*, *láb*, *lepke*, *leves*, *lucskos*, *sár*, *süllő*, *szél*. Egy politikai sajtóértekezlet stílusában kifejezvéen véleményemet: no comment.

²⁵ Miržanova, O drevnih.

²⁶ Miržanova, O drevnih 45.

²⁷ Miržanova, O drevnih 45—7.

III.

A Baskírföld egyes helyneveinek a magyar nyelvből való származtatását, mint említettük, először Jankó János vetette fel 1900-ban. Jankó módszeresen egyeztetéseit Munkácsi Bernát, majd Mészáros Gyula rendre megcáfolta,²⁸ úgyhogy ezeknek ismételtesére helyüttl nincsen szükség. Hosszú ideig ez a kérdés le is került a napirendről, míg Rásonyi László először rövidetben egy török nyelvű cikkében, majd bővebben magyarul is, új egyeztetéseket javasolt.²⁹ Rásonyi egyeztetéseit Németh Gyula örömmel nyugtázta, mivel azok baskír—magyar elméletébe jól beleillettek, de úgy tűnik, a baskíriai szovjet tudományosság is kész tényként könyvelte el ezeket az egyeztetéseket.³⁰ Rásonyi egyeztetéseinek érdemi értékelése azonban nem történt meg, ezt kísérlem meg most a következőkben. Előljáróban meg kell jegyezmem, hogy sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk pár éve, mint előzőleg a baskír toponímia bármely kutatója, ugyanis 1980-ban jelent meg a Baskír SzSzK helyneveinek szótára Ufában.³¹ Ennek segítségével végre megismerhetjük a baskíriai hegynevek baskír hanglakját, ugyanis eddig minden kutatónak meg kellett elégednie a 18—20. századi cirill betűs orosz átírásokkal, melyek sok esetben tökéletlenül adták vissza az eredeti hangalakot. Majd látni fogjuk, hogy ebből nem egy hiba adódott a magyarázatok során.

Rásonyi László öt baskír helynevet magyarázott magyar alapon, s a következő magyar etimonokat tetelezte fel átadóként: *Kondoros*, *Békás*, *Ides* (*Édes*), *Ökörös(tó)* és *Magas*. A baskír megfelelések mind víznevek, de a *Magas* megfelelője hegynévként is előfordul. Ahhoz, hogy Rásonyi etimológiáinak érvényességét megállapítsuk, szükséges a baskír helyneveket az egész baskír helynévrendszer egészén belül megvizsgálni. Kiindulópontom a következő: a Rásonyi által javasolt helynevek állítólagos magyar megfelelői kivétel nélkül *-s* képzős melléknevek. Ez a tény kissé gyanúsnak tűnt nekem: miért csak *-s* melléknév képzős szavakat vettek át a baskírok a magyaroktól? Miután a baskír személy- és helyneveket alaposabban átnéztem, láttam, hogy igen sok, nyilvánvalóan török eredetű névben is szerepel egy *-š* képző, s ez indított arra, hogy ennek a baskír *-š* képzőnek az elterjedtségét, funkcióját megpróbáljam feltárni, s ezután térjek vissza a Rásonyi-féle helynevek magyarázatára.

A baskírban, akárcsak a török nyelvek többségében jól ismert a deverbális nomenképző *-š*; *-iš*, *-eš*, *-oš*, *-oš*.³² Viszont sem a baskír, sem a kazáni tatár nyelvtanokban nem találtam nyomát egy denominális *-š*; *-aš*, *-äš* képzőnek, pedig a baskír helynevek és nyelvjárások ismerete arról győzött meg, hogy egy

²⁸ Munkácsi B., Baskír helynevek. *Ethnographia* 13 (1902): 156—70; Mészáros, *Magna Hungaria* 139—40.

²⁹ L. Rásonyi, Baskurt ve Macar yurtlarındaki ortak coğrafi adlar üzerine. *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler* (Ankara 1964): 105—12; Rásonyi L., *Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön*. *MNy.* 72 (1976): 48—53.

³⁰ J. Németh, *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren*. *ALH* 16 (1966): 6. Rásonyira hivatkozik A. A. Камалов, *Данные гидронимии к проблеме этногенеза башкир*. *Археология и этнография Башкирии* (Уфа 1971): 287—90; Miržanova, *Finno-ug. el. és az ST*.

³¹ *ST*. E helyüttl mondok köszönetet Róna-Tas Andrásnak és Torma Józsefnek baráti segítségükért, hogy ezt a ritka kiadványt használatra rendelkezésemre bocsátották.

³² E képzőre l. T. M. Гарипов, *Башкирское именное словообразование*. Уфа 1958.

ilyen denominális *-š*; *-aš*, *-äš* létezik, csak nincs még rendszeren leírva.³³ Ezt a képzőt csak a baskír és tatár nyelvjárási anyag teljes bevonásával lehet részletesen leírni, azonban pár evidens példát már most is hozhatunk.

1. Bask. *sebeš* 'цыплёнок [csirke]' (BRS 465), bask. déli nyj. *sipey* (Töy, Urta), *sepey* (Dim, Urta), *sepeš* (Eyek-Haqmar) 'цыплёнок [csirke]' (BHH II, 209), *sebeš*, *sepey* (Dim, Urta), *sipey* (Bađiw, Böryän, Eyek), *sepeš* (Eyek-Haqmar) 'гусенок [kis liba]' (BHH II, 203) ~ kaz. tat. *čebi*, *čebeš* 'цыплёнок [csirke]' (TRS 633). — A szó hangutánzó, akárcsak a magyar *csibe*, a *-y* és *-š* képző.

2. Bask. keleti nyj. *ümeräs*, *ümeräš*, *üneräš* (Išelbaši), *üngersäk* (Q. qıps.) 'боғардақ [légcső]', *üner* 1. (Argayaš, Qıdıł) 'muyındın алғи [nyak elülső része]', 2. (Argayaš, Salyot) 'keyemden käwdähe [ruha derék]' (BHH I, 247), bask. déli nyj. *ümeräš*, *üneräš* (Urta), *ümeräs* (Böryän) 'трахея [légcső]', *üngersäk* (Yurmatı) 'бугор атланта', *ümäs* (Dim, Urta) 'перёдная часть шеи [a nyak elülső része]' (BHH II, 280), bask. ir. *üner* 'перёдная часть шеи [a nyak elülső része]', *ünäs* 'перёдная сторона шеи [a nyak elülső oldala]' (BRS 588) ~ kaz. tat. *ünäč* 'пищевод [nyelőcső]' (TRS 755), kaz. tat. nyj. *ümäč* (Mamađıš, ker. tat.) 'пищевод [nyelőcső]' (TTDS 558). E szócsalád alapszava a köztörök *ön* 'elülső rész', melyből *-käč* vagy *-äč* képzővel alakult az *öngäč/önäč* szó, melynek megfelelői a legtöbb kipcsak nyelvben és pár más török nyelvben is ismertek 'nyelőcső, légcső, nyak (elülső része)' jelentésben (ezekre l. Sevortjan I, 536). A baskír *ünäs*, *ümäs* és a tatár *ünäč*, *ümäč* ebbe a sorba tartozik. Az alapszónak a baskírban van egy *-r* képzős alakja is, s ehhez még az *-s* (<*-č*), az *-š* vagy a *-säk* képzők is járulhatnak.

3. Bask. déli nyj. *täpäš*, *täpäreš* (Qariđel), *täpärfın* (Urta), *täpäkän* (Inyär), *täpän* (Dim, Urta) 'низкорослый [alacsonynövésű]' (BHH II, 272), bask. ir. *täbänäk* 'ua.' ~ kaz. tat. nyj. *täbešäk* (uráli tat.), *täbäšäk* (alabuga-i ker. tat., uráli tat., Qamišli, orenburgi tat. és miser, noğaybäk, Ečken, Kr.-uf.), *täbäkäy*, *täbänčä* (ker. tat.) 'низкий, низкорослый [alacsony, alacsonynövésű]' (TTDS 436), kaz. tat. ir. *täbänäk* 'ua.' (TRS 565). A szócsalád alapszava a *täp*, *täb* vagy *täpä*, *täbä* hangfestő szó lehet, melynek azt hiszem semmi köze sincs a *tüb*, *tüb* 'gyöker, valaminek az alja' ismert török szóhoz. Az alapszó a legváltozatosabb denominális képzőkkel és képzőbokrokkal van ellátva: az egyszerű *-š* és *-n* képzővel, valamint az összetett *-kän*, *-käy*, *-näk*, *-näč*, *-räs*, *-rfin*, *-šäk* képzővel (csak a palatális alakokat jelöltem itt).

4. Bask. keleti nyj. *ätäkäs* (Mäyäs), *ötökäš* (Äy) 'ötökös, hiwiq [fagy]' (BHH I, 298), bask. déli nyj. *ätükäš* (Inyär) 'мороз [fagy]', *ätäkäs* (Inyär) 'дрожь (от холодной воды) [remegés (a hideg víztől)]' (BHH II, 325). E szavak formailag jól magyarázhatók, ugyanis az *ötök*, szóhoz járul az *-äš* ill. *-äs* képző, s az *ätükäš*, *ätäkäs* formák illabiális elhasonulással jöttek létre. Az alapszó magyarázata nem ilyen egyértelmű. Van ugyanis a baskírban egy *ötök* 'гарь [égés]' szó (kazáni tatár megfelelője *ötek*), amely az *öt*- 'éget, perzsel, meggyújt' igéből ered (az ige megfelelői *üt*-, *uyt*- formában sok török nyelvben megvannak), de ezzel jelentéstani nehézségek vannak. Ugyanakkor van egy

³³ Mirzanova említi egyedül, hogy a déli nyelvjárás középső alnyelvjárásában van egy *-aš*, *-äš* képző (Južnyj dialekt 120), de a felhozott öt példa közül kettő nem odavaló (*qulas*, *täpäš*), egy pedig (*suraš*) bizonytalan eredetű. A két jó példát (*ümeräs*, *ötökäš*) alább én is tárgyalom. Ugyanakkor, mint majd láthatjuk, a képző meglétét nem köthetjük egy alnyelvjáráshoz, elterjedtsége sokkal szélesebb.

őš- ige is a baskírban (többi török nyelvben *üšü-*) melynek jelentései 'didereg, fázik, megfagy', s ez viszont jelentéstanilag pontosan illik a tárgyalt szavakhoz. Feltevésem az, hogy egy **őšökäš*, **őšökäs* formából *š* > *t* elhasonulással jöttek létre az ismert formák, melyek alakilag immár az *öt-* ige származékainak tűntek. Ezen alakok jelentése visszahathatott az *öt-* szó jelentésére is, ugyanis van egy baskír déli nyelvjárási adat, mely szerint az *ötöw* ige a középső déli nyelvjárásban 'zúzmarásodik, fagy [побить заморозками]' és 'éget [сжечь]' jelentéssel is bír (ВНН II, 325).

5. Kaz. tat. *janaš* 'дүшечка, дүшенька, любимая, милочка [lelkecském, kedvesem, szívecském]' (TRS 757). A *jan* 'lélek' szóból van képezve, melynek szabályos baskír alakja *yän*. A *janaš*-nak baskír megfelelője nincsen.

6. Kaz. tat. *urinaš* 1. 'складчина' [kaláka], 2. 'посидёлки' [esti össze-jövetel, fonó] (TRS 593). Az *urün* 'hely' szóból van képezve.

Azt hiszem, hogy ez a pár példa is, melyeket majd jócskán lehet szaporítani,³⁴ meggyőzhetett minket, hogy a baskírban és kazáni tatárban, elsősorban a nyelvjárásokban, létezik egy denominális *-š*; *-aš*, *-äš* nomenképző, melynek kicsinyítő-kedveskedő funkciója van, tehát a képzett szó jelentését lényegében nem módosítja. Eredetét tekintve lehet, hogy ez az *-š* az egész törökségben ismert *-č*-nek (a baskírban *-s*-nek) a változataként született, de kétségtelenül a baskírban és tatárban önállóan létezik. Az a benyomásom, hogy több kipszak nyelvben (pl. kazak, karakalpak) és esetleg más török nyelvben is feltárható ez a képző, de ez a munka csak rendszeres morfológiai kutatásokból születhet meg.

A közsavak vizsgálata után rátérhetünk a tulajdonvevekre. Először a baskír személyneveket, majd a helyneveket vesszük szemügyre. Tulajdonképpen az egész itt tárgyalt névanyag a toponímia körébe tartozik, mivel az egészet a már említett baskír helynévszótárból veszem, de jónak láttam a biztos

³⁴ Nem akartam a főszöveget terhelni még három szóval, melyeknek idetartozása nem bizonyos. Ezek:

1. bask. keleti nyj. *kinderäš* (Äy) 1. 'yeten orloĝo [len mag]', 2. 'qılıs yep [takács-borda fonala]' (ВНН I, 103), bask. déli nyj. *kinderäš* (Dim) 'семя конопляное [kender-mag]', *kinder aš* (Nögöš, Urtá) (ВНН II, 105) ~ kaz. tat. nyj. *kinderäš* (miser nyj.-ok), *'inderaš* (kaszimovi) 1. 'kinder [kender]', 2. (Hvalin, Čistay) 'kinder orligi [kendermag]' (TTDS 246). A kumükben is van egy *kendiräš* 'kendermag' szó (KuRS 164). A baskír *kinder aš* alakban az *aš* 'étel, evés' szónak keleti baskír nyelvjárási 'igen [mag, kenyér]' jelentését kell látnunk, s ez felveti, hogy vagy itt rejlik a *kinderäš* szó eredete, vagy pedig a *kinder aš* forma csak népetimológia eredménye. Tehát a *kinderäš* szót vagy *kinder* + *-š* képzésből magyarázom, vagy egy *kinder aš* szerkezetből. Az első vélemény mellett szól, hogy a bevett alak a birtokos személyrag nélkül van, a második vélemény mellett az áll, hogy az *-aš* mindig veláris alakban csatlakozik egy palatális szóhoz.

2. bask. *käläš* 1. 'невеста, сговорённая девушка [menyasszony, eljegyzett lány]', 2. 'женá (о женщине, недавно вступившей в брак) [nő (olyan asszonyról, aki nemrég lépett házasságra)]' (BRS 304) ~ kaz. tat. *käläš* 1. 'ua.', 2. 'молодая женá, молодуха, молóдушка [fiatal asszony, menyecske]' (TRS 320). A baskírban és a tatárban megvan az egész törökségben általános *kilen* szó is ebben a jelentésben. A *käläš* talán a *kilen* szó *kil* alapszavának *käl* variánsából képzett az *-š* képzővel. A *kilen* és *käläš* szó teljes szemantikai egyezése valószínűsíti ezt a megoldást.

3. bask. déli nyj. *suraš* (Bašiw) 'развиллистая деревянная кочерга [szétágazó fa piszkavas]' (ВНН II, 218). A szó idetartozását Miržanova, Južnyj dialekt 120 vetette fel. Teljesen bizonytalan, mivel az alapszó — ha egyáltalán képzésről van szó — ismeretlen. A Miržanova által javasolt, *suraldı* 'свободное место между печью и стеной избы, где складываются дрова [a kemence és a szoba fala közti szabad hely, ahol a tűzfát tartják]' szóból elvont alapszó idevonása jelentéstani nehézségek miatt valószínűtlen.

személynévi eredetű helynévanyagot előre venni és külön tárgyalni. (A nevekre vonatkozó pontos földrajzi adatokat a baskír helynévszótár tartalmazza, mindazok közlése itt most a tárgyalás menetét nehezítené.) Többször előfordul, hogy az *-š* képző után még a jól ismert *-li*, *-le* ellátottságot jelölő képző megfelelő alakja is járul a személynévhez, melyet nyilván csak a személynévnek helynévként való használatakor tettek oda. Lássuk hát a személynévi eredetű helynévanyagot:

1. *Ataş* < *ata* 'atya' + *-š*. Egyéb származék: *Ata-ğuza*.

2. *Atnaş* < *atna* 'péntek' + *-š*. Egyéb származékok: *Adnay* < *adna* + *-y*, *Adnaqay* < *adna* + *-qay*, *Ađnalı* < *adna* < *-li*. Az alapul szolgáló *Adna* szn. gyakran szerepel összetett nevek első tagjaként: *Adna-bay*, *Adna-gilde*, *Adna-ğol*, *Adna-ğuja*. A tatárban *Atnaş*, *Adnaš*.³⁵ A *-t*- a baskír szóban nyilván tatár hatás.

3. *Babaš* < *baba* 1. 'nagyapa', 2. 'a körülmetélést végző ember' + *-š*.³⁶ A *Babay* név a *babay* 'nagyapa, ős, stb.' közsőből van, mely viszont a *baba -y* képzős alakja.

4. *Bigäš*, *Bikeš* < *bikü* 'úrnő, hölgy' + *-š*. Egyéb származék: *Bikäy*.

5. *Birdäš*, *Birdəšle* < *birde* 'adta' + *-š*. Az alapul szolgáló *Birde* szn. is adatolt. A tatárban *Birdəš*.³⁷

6. *Butaş* < *buta* 'tevecsikó' + *-š*.³⁸ Egyéb származék: *Butay*, *Aq-buta* 'fehér tevecsikó'.

7. *Kičkinäš*, *Kičkenäš* < **kičkinä* 'kicsi, apró'. Az alapszó nincs meg a baskírban, csak a tatárban (*kečkenä*),³⁹ ami arra utalhat, hogy tatár eredetű névről van szó. A *č* jelenléte a várható baskír *s* helyett szintén arra utal, hogy újabb tatár átvételről van szó. Az alapul szolgáló *Kičkinä*, *Kečkenä* szn. is adatolt a tatárból.⁴⁰ A baskír és tatár adatokban levő *i-k* a várható volgai kipesak *e* (*ə*) helyett orosz átírás következményei lehetnek.

8. *Qodaš* < *hoday* 'Isten' + *-š*. A perzsa eredetű *hoday* szónak van *qoday* változata is a déli nyelvjárásban (BHH II, 142), a *-y-t* pedig képzőnek érezheték, s így a *Babay* ~ *Babaš*, *Butay* ~ *Butaş* nevek mintájára a *Qoday* mellett *Qodaš* is keletkezett.⁴¹

³⁵ A baskír személynevekre I. T. Кусимова, Башкирские имена. Уфа 1982. 28–9, a tatár személynevekre Г. Ф. Саттаров, Татар исемнәре сүзлере. Казан 1981. 26, 37. E két személynévtárat csak cikkem megírása után kaptam meg, így adataikat rendszeresen nem idézhettem. Mondandóm lényegét a bennük található személynévi adatok úgysem változtatják meg, legfeljebb bizonyítási anyagomat növelik itt-ott.

³⁶ Mint személynév előfordul egy baskír genealógiában is (Kuzeev, Bašk. šedž. 286).

³⁷ A tatár nevet Sattarov, Antropotop. 45 tévesen a *Birde* + *Iš* 'társ, barát' szavak összetételéből magyarázza.

³⁸ A baskír helynévtár (ST 39) a helynevet tévesen az orosz *nomau* 'hamuzsír' szóból magyarázza. Leszámítva a származtatás hangtani és jelentéstani nehézségeit, az orosz *nomau* szó igen fiatal jövevényszó az oroszban a hollandból vagy a németből (Fasmer III, 343–4).

³⁹ TRS 249.

⁴⁰ 1491-ben Maĥmat-Amin kazáni kán küldötte az orosz nagyfejedelemhez a *Кичкина* nevet viseli (Karpov, Pamyatniki 131–2).

⁴¹ Sattarov, Antropotop. 115–6 magyarázatai a tatár *Qodaš* névre (1. vagy a *got* szóból, 2. vagy egy *Hodaybirde* típusú névből egy *Qod* elem elvonásával) nem jók. Nem teljesen kizárt viszont, hogy a *Qodaš*, *Qodaš* név a tatárban *qoda*, a baskírban *qoda* alakú 'сват' szóból származtatható, mint erre N. A. Baskarcov utalt az orosz *Кудашев* családnév magyarázata kapcsán (Русские фамилии тюркского происхождения. Москва 1979. 254).

9. *Qološ* < *gol* 'szolga, rab' + -š. A baskír sedzserékben is adatolt szn.⁴² Egyéb származékok: *Qolay* < *gol* + -ay, *Qoloqay* < *gol* + -qay. A *Qološ* és *Qoloqay* szavak második szótagbeli o-ja a-ból van, előreható labiális illeszkedés következtében, mely a baskír nyelvjárásokra különböző mértékben, de jellemző.

10. *Qotošlo*, *Qotoš* < *got* 'szerencse' + -š. Egyéb származékok: *Qotoy* < *got* + -y, *Qotlo* < *got* + -li (összetett személynevek első tagjaként gyakran, pl. *Qotlo-bulat*, *Qotlo-ğujja*, *Qotlo-yul*, *Qotlo-yar*). A második szótagbeli o-ra l. a *Qološ* névnél mondottakat. A *Qotlo* névnek -š képzős alakja szerepel egy baskír genealógiában mint *Qotloš*.⁴³

11. **Qujaš* < **quja* 'hodzsa, gazda' + -š. A baskír *ħuĵa* szónak **quja* változatát nem tudom adatolni a baskír nyelvjárásokból, de egészen bizonyos, hogy létezett, akárcsak a *ħoday* mellett a *qoday* alak (l. fentebb). A *Qujaš* név létét tatár adatok alapján igazolhatjuk: *Hozjaš* (orosz feljegyzés), és *Ĥuĵaš*.⁴⁴

12. *Mullaš*, *Muldaš* < *mulla*, **mulda* 'molla, mohamedán pap' + -š. Egyéb származékok: *Muldaq* < **mulda* + -q, *Muldaqay* < **mulda* + qay. Az alapul szolgáló *Mulla* szn. is ismert, baskír helynevekben is: *Mulla*, *Mulla-ğol*, *Mulla-nur*. A *mulla* közszónak a baskírban ugyan nem adatolt a **mulda* változata, de a kazakban és kirgizben jól ismert a *molda* ill. *moldo* változat, s egyes tatár nyelvjárásokban a *mulna* alakváltozat.⁴⁵

13. *Mirdaš* < *mirda* 'mirza, úr, előkelő' + -š. Az alapul szolgáló *Mirda* szn. is adatolt. Összetételekben is: *Mirda-ğol*, *Mirda-bay*. Egyéb származék: *Mirzay*.⁴⁶

14. *Suraš* < **sura* 'szolga' + -š. Az alapszó a baskírban nem adatolt, a tatárban jól ismert mint *ĉura*. Lehet ezért, hogy maga a név, egyéb származékokkal együtt a tatárból való átvétel. Egyéb származékok: *Suray* < **sura* + -y, *Suraqay* < **sura* + -qay. Összetételben: *Sura-ğol*. A tatárban a következő származékok élnek: *ĉuray*, *ĉuraš*, *ĉuraq*, *ĉuraqay*, összetett nevek második elemeként is gyakori: *Aq-ĉura*, *Qara-ĉura*, *Bay-ĉura*, *Bik-ĉura*, *Qol-ĉura* stb.⁴⁷ Igen sok származékban és összetételben megtalálható a 18–19. századi csuvas nevek között, ezek mind tatár eredetűek a csuvasban.⁴⁸

15. *Űtäš* < *ütä* 'teljesítsd [a kérést]' + -š. Felszólító módban álló igealakok használata a török névtanban jól ismert jelenség.⁴⁹ Egyéb származékok: *Űtäy* < *ütä* + -y, *Űtäk* < *ütä* + -k. Összetételben: *Űtäy-mulla*. A tatárban is jól ismert névcsoport: *Űtäy*, *Űtäš*, *Űtäğän*, *Űtämeš* stb., a tatár eredetű csuvas nevek közt is gyakori.⁵⁰

16. *Yänäš* < *yän* 'lélek' + -š. Az alapszó a perzsa *ĵän* szabályos baskír fejleménye. A *Yän* gyakran szerepel összetett személynevek első tagjaként: *Yän-kiďäk*, *Yän-yeget*, *Yän-ähmät*. Származékai: *Yänäy*, *Yänekäy*. Az első esetben felmerülhet, hogy esetleg a baskír *Yänäy* törzsnévről van szó. A

⁴² *Quluš*: Kuzeev, Bašk. šedž. 292.

⁴³ *Qotloš*: Kuzeev, Bašk. šedž. 292.

⁴⁴ A 15. század végén több tatár neve *Хозяин* (Karpov, Pamjatniki, Index 55–6), a *Хозя* szó egyéb származéka: *Хозяк* (ibid.). Sattarov, Antropotop. 119 a tatár *Ĥuĵaš* nevet tévesen a *Ĥuĵa* + *šah* összetételből magyarázza.

⁴⁵ Radloff IV, 2127; KiRS 530; Budagov II, 251.

⁴⁶ A baskír sedzserékben: *Mirzäš*, *Mirzay* szn. (Kuzeev, Bašk. šedž. 294).

⁴⁷ A tatár *ĉura* névre és származékaira l. Sattarov, Antropotop. 99.

⁴⁸ Magnickij, Imena 94.

⁴⁹ Erre l. L. Rásonyi, Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques.

AOH 15 (1962): 233–43.

⁵⁰ Magnickij, Imena 89.

Yänäs szót a baskír földrajzi szótár a mai baskír *yänäs* 'szomszédos' szóból származtatja, mely a *yan* 'oldal' szónak származéka.⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy a *Yänäy*, *Yänekäy* és *Yänäs* nevek, az eddigi bő analógiák alapján, inkább összetartozóak, semmint, hogy a sor egyes tagjait különféle módon magyarázzuk.

17. *Yärmäs* < *Yärmi* szn. + -š. A *Yärmi* szn. a *Yärmöhämmät* összetett szn. (*Yär* + *Möhämmät*) rövidülésével létrejött becenév, mint ahogyan a *Gabdulla*, *Abdulla* arab eredetű névből rövidült a *Gabdi*, *Abdi* név, melyhez aztán éppúgy képzők járulhattak, mint pl. *Abduš* (*Abdu* + -š).⁵² Egyéb származék: *Yärmäkäy*. A baskírban, tatárban egyaránt gyakori *Yärmäk* személynév is innen ered, s a magyar *gyermek* szónak, nem úgy mint Rásonyi gondolta, ehhez nincsen köze.⁵³

18. *Yomaš* < *yoma* 'péntek' + -š. A *Yoma* név összetételekben: *Yomağuja*, *Yoma-taw*. Származékai: *Yomadı*, *Yomağ*, *Yomağay*/*Yomoğay*. A *Yomaš* név szerepel baskír genealógiákban, s a nogáj is ismeri.⁵⁴

A baskír -š képzős, személynévi eredetű helynevek rövid áttekintése után rátérhetünk azon -š képzős helynevek tárgyalására, melyeknek alapszava olyan baskír közszó, mely az illető térszínforma nevét vagy valamilyen jellemző sajátosságának a megnevezését tartalmazza. Az itt tárgyalt pár példa számát is a további kutatások tetemesen megnövelhetik, de jelen céljainknak ez a mennyiség teljesen elegendő bizonyító erővel rendelkezik.

1. *Almaš* < *alma* 'alma' + -š. Ismert az *Almalı*, *Almalığ* helynév is, melyet ugyanígy 'almás'-nak fordíthatnánk magyarra.

2. *Awlaš* < *awıl* 'falú, település' + -š.

3. *Bağriš*, *Bağrištı*, *Bağraš* < *bağrı* 'pisztráng' + -š. Az alapszó előfordul a *Bağrı-kül* | *Bağır küle* tó nevében, a *Bağrı yılğahı* patak nevében, és valószínűleg a *Bağara* | *Bağra-taw* | *Bağrı tawı* hegy nevében. Egyéb származéka: *Bağırlı*, *Bağırdı*. Különböző hangalakokban a baskír nyelvjárások is jól ismerik a szót halfajták jelölésére: *bağra* (Qarıdel) 'форель [pisztráng]', (Dim) 'пескарь [fenékjáró küllő]' (ВНН II, 36), (Äy) 'bağrı [pisztráng]' (ВНН I, 31); *bağara* (Haqmar) 'пескарь'; *bağır* (Eyek-Haqmar) 'форель', (Haqmar) 'ep [süger]' (ВНН II, 36), (Kübäläk, Äy) 'bağrı [pisztráng]', (Kübäläk), ét baliğ [kutyahal?] (ВНН I, 31). A baskír helynévszótár felveti az egyik földrajzi név kapcsán, hogy az nem a *bağra* növénynévből ered-e.⁵⁵ Valóban, a baskír irodalmi nyelvben van egy *bağra* 'konkoly' jelentésű szó, s ennek is több nyelvjárási variánsa él: *bağra* (Bađıw) 1. 'волкобой [sisakvirág]' 2. 'сорняк [gaz]'; *bağra* (Bađıw) 'куколь [konkoly]'; *bağırtütäy* (Gäynä) 'полевой василек [mezei búzavirág]' (ВНН II, 36, 38). Annak ellenére, hogy formailag ez a magyarázat is lehetséges, nem tartom valószínűnek, mivel a legtöbb földrajzi név esetében víznévről van szó, s itt csak a hálnév jöhet számításba.

4. *Bärdaš*, *Bärdašle*/*Berdašle* < *bärde* 'pér (halfajta)' + -š. Egyéb származékok: *Bärdele*. Mivel minden esetben folyónévről van szó, az etimológia egyértelmű. A *Bädräš*, *Bädäreš* nevek idetartozása kétes.

⁵¹ ST 69.

⁵² Vö. Sattarov, Antropotop. 112.

⁵³ L. Rásonyi, Macarca „gyermek” kelimesi ve „Ermyak” adı. Reşid Rahmeti Arat için (Ankara 1966): 382–7.

⁵⁴ Kuzeev, Bašk. šedž. 298; NRS 489.

⁵⁵ ST 27.

5. *Bilgeš* < *bilge* 'jel, billog, tulajdonjegy' + *-š*. Egyéb származék: *Bilgelár*.

6. *Kideš*, *Kidáš* < *kide* 'rovás'. A szóra csak egy baskír nyelvjárási adat van (Köyörgäde: BHH II, 104). Összetételben: *Kidá-taş* 'rováskő, rovott kő', egyéb származéka: *Kidäk*.

7. *Küläš* < *kül* 'tó' + *-š*. Egy tónak a neve. Származéka: *Küläk*.

8. *Lapišti* < *lapı* 'rőzse, gally' + *-š* + *li*. Alapszava: *Lapı*, *Lapa*. A *Lapay* hegynév idetartozása kétséges.⁵⁶

9. *Odqonoš* < *odqon* 'vadhagyma' + *-š*. A nyelvjárásokban ismert szó az *odqon* (Dim, Urta) 'buy-buy hídlatli äce yıwa — 'лук линейный [csíkos vad-hagyma]' (BHH II, 241). Mint hegynév: *Odqon-taw*, származéka: *Odqonno* < *odqon* + *-li*. Az *Ödkäneš* idetartozása valószínű. Bár az *odqon* palatális változatát nem tudom adatolni a baskírból, a kazáni tatárban megvan *üksin* alakban.⁵⁷

10. *Šäräšle* < *šäre* 'télén a jég tetejére feljövő víz' + *-š* + *-li*. A *šäre* 'наледь' szót ismeri a baskír irodalmi nyelv és a nyelvjárások is, ahol a 'nyirkos, nedves' jelentése is megtalálható.⁵⁸ A *Šäre* önállóan is előfordul földrajzi névként, és a *Šäräy*, *Šäräk* származék formájában is. Kérdés, hogy ennek a *šäre* szónak etimológiailag köze van-e a baskír köznyelvi *šar* 'труднопроходимое болотистое место (покрытое густым тальником и камышом)' [nehézen járható mocsaras hely (füzfával és náddal sűrűn borítva)] szóhoz,⁵⁹ mely kétségtől annak a csuvasos *šar* szónak az átvétele, amely alakból a magyar *sár* szó is származtatható, s amely a mai csuvasban szabályosan *šur* alakban megvan. A *šäre* szónak van egyszótagú *šär* variánsa is a Dim-i baskír nyelvjárásban, és a tatár nyelvjárásokban,⁶⁰ az első szótagbeli a magánhangzó nyílt *ä*-vé válása pedig egészen általános a baskírban. A *šär*, *šäre* szónak a *šar*-ból szóhasadás útján való létrejöttét látszik igazolni az a tény is, hogy földrajzi nevekben a *Šarli* és a *Šärle* alak egyaránt szerepel (*Šarli-kül*, *Šärle-qul*). A *šar* közzónak illetve *šar* földrajzi névnek egyébként a szabályos baskír *had* 'mocsár, sár' és *Had* megfelelői is megtalálhatók.

11. *Talašti* < *tal* 'fűzfa' + *-š* + *-li*. Helynevekben, összetétel első tagjaként: *Tal-badı*, *Tal-qusqar*, *Tal-üdäk*. A *-li* képzős *talli* alak szerepel a következő helynevek első tagjaként: *Talli-hüda*, *Talli-kül*, *Talli-qul*; a *taldi* alakváltozat: *Taldi-üdäk*.

12. *Väräš*, *Väräšle* < **var* 'völgy, patak' + *-š* + *-li*. Az alapszó nem adatolt a baskírban, de jól ismert a csuvasban: *var* 'hosszúkás nyílás, hasadék

⁵⁶ A baskír helynévszótár (ST 100) szerint a *Lapay* egy nyj. *lapay* 'kis' szóból származtatható. Szótárakból nem mutatható ki.

⁵⁷ Kaz. tat. *üksin* 'дикий чеснок [vadhagyma] (Budagov I, 145). A veláris alak megvan már az ötörökben, egy ujur *usqun* formában (DTS 617; Clauson 245: az *osqun* olvasat itt nem jó).

⁵⁸ Bask. nyj. *šäre* (Qıđil, Äy) 1. 'qıš bođ östönä siqqan hiw [télén a jég tetejére kijövő víz]', 2. 'hiw, eweš, dımlı [vizes, nedves, nyirkos]', (Kübäläk) 'bišiy, qayraq, beläw [nem jól kistült, nyers [kenyérrel]], (Äy) 'odaq yatıp bodolğan kükäy [hosszú ideig állott megromlott tojás]' 2. 'hiwda serep, yoqarıp, üdäge qoyolop torgan utın [vízben elkorhadt, elvékonyodott, a belsejében szétmállott fa]' (BHH I, 282), (Urta) 'сыроı [nedves, nyers]'; *šärä*, *šär* (Dim) 'сыроı' (BHH II, 308). — A *šäre*, *šär* szó származékai a baskír nyelvjárásokban: *šärläw* (Dim, Urta) 'появление воды на льду [víz megjelenése a jégen]; *šäreläw* (Inyär) 1. 'мочить [áztat]', 2. 'сыреть [átnedvesedik]' (BHH II, 308). — A *šär* szó megvan a tatár nyelvjárásokban is: 1. (Böre, uráli tat., orenburgi miser) 'наледь, вода, выступившая на льду [a jégen feljövő víz]', 2. (Mamadıš) 'сырость [nedvesség]' (TTDS 522).

⁵⁹ BRS 655.

⁶⁰ L. az 58. jegyzetet.

a földben, völgy'.⁶¹ A fenti szavak tehát a baskír toponímia csuvasos nyelvi rétegébe tartoznak. A csuvas *var* szó őstörök **öz*-re megy vissza; az *öz* 'völgy' szó és származékai, az *özäk* és *özän* jól adatoltak a törökben.⁶² Az *özäk*-nek csuvas párja a *varak*, az *özän*-nek *vasan*.⁶³ Érdekes, hogy a *var* és *varak* szavakban a csuvas rotacizmus érvényesül, a *vasan* szó viszont a köztörök z-s formát tükrözi. Ez vagy ősi különfejlődés eredménye a csuvasban, tehát, hogy az *öz* és származékai esetében a rotacizmus nem valósult meg teljes következetességgel, vagy pedig a volgai kipszak formák, a tatár *üzän* 'folyó', baskír *üdän* 'ua.' hatására egy kontaminációs *vasan* forma keletkezett egy eredeti, szabályos **varan*-ból. Felmerülhet még, hogy a csuvas *var* 'völgy' szónak nem a köztörök *öz*, hanem a sok török nyelvből ismert *or* 'árok; halom, erődítmény' szó felel meg, különösen, ha tudjuk, hogy ennek az ősi nomenverbumnak igei alakja, az *or*- 'kiásni' megtalálható a csuvasban is *var*- formában.⁶⁴ A kérdést eldönteni igen nehéz: ha az *or* és *öz* szó megfelelői egyaránt megvoltak az őscsuvasban, mindkettőből kialakulhatott egy *var* forma. Mivel azonban az *özäk* és *özän* megfelelői mind megvannak a csuvasban, valószínűbbnek látszik, hogy alapszavuk, az *öz* is átvételre került. — A baskír *Väräs* forma palatális hangrendjét kétféleképpen magyarázhatjuk: 1. a csuvas *var* forma egy közbülső **vär* fokozattal alakult az **ör*-ből, s a baskír a csuvas *ä* > *a* változás előtti formát tükrözi; 2. a baskír a csuvas *var*-t vette át, s a tatárra és baskírra jellemző palatalizálódási folyamat következtében alakult ki a **Väräs*-ből a *Väräs* forma. Az utóbbi magyarázat a valószínűbb, mivel létezik *Var-yaz* helynév is a baskírban, tehát a veláris *var* formával. Az *Iwari*, *Iwaraš* nevek idetartozása kétes (a szókezdő *i*- és a harmadik szótagbeli *i* magyarázata nehéz).

Mindezek fényében térjünk most vissza a Rásonyi által felvetett öt baskír—magyar helynévi egyezésre.

1. A baskír *Qondoroš* pataknevet valóban egy köztörök *qunduz* 'hód' állatnév csuvasos alakjából származtathatjuk, mint Rásonyi gondolta. A szó mai csuvasos alakja *xäntär*. A 'hód' szabályos baskír, kipszakos formájában is ismert baskír víznevekben, így *Harı-qondod* 'sárga hód', *Qondod-kül*, *Qondodlo-kül* 'hódos tó'. A csuvasos *r*-es forma van még a kazáni tatár *Qondırli* falu nevében is.⁶⁵ A baskír *Qondoroš*-*š* eleme a fentebb kimutatott baskír névszóképző, s a szó jól illeszkedik a baskír helynevek rendszerébe. A magyar *Kondoros* helynévnek egy nem adatolt, **kondor* magyar közszóból való származtatása többszörösen bizonyíthatatlan. Először is a **kondor* közszó nem adatolt a magyarban. Másodszor, miért került volna átvételre ez a szó egy honfoglalás-kori, csuvasos jellegű török nyelvből, mikor a 'hód'-ra már létezett a *hód* szavunk, mely az ugor egység korában átvett török eredetű szava az ugor

⁶¹ Paasonen 198; Ašmarin V, 167.

⁶² Clauson 278 (2 *ö:z*), 285 (2 *özek*), 289 (*özen*: a 13. századi kipszak emlékektől kezdve); Sevortjan I, 510 (*özäk*), 510—2 (*özän*). A magyar *özön* szó különben ez utóbbi kipszak alaknak az átvétele (TESz. III, 48—9).

⁶³ A csuvas szavakra l. Egorov 47. Az orosz *оспаз* szó feltehetőleg a csuvasos *varak* szó átvétele (Fasmer III, 115—6).

⁶⁴ Az *or*-ra l. Sevortjan I, 466—8. Csuvas nyj. *var*- (Bajgulovo) 'рыть [ásni]' (Л. П. Сергеев, Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксары 1968. 14).

⁶⁵ *Qondırli*, orosz Кундуры: falu a Tatár ASzSzk Высокогорский район-jában (TRS 793). — Ez a helynév szerepel egy tatár kifejezésben is: *Qondırli godačası* 'своиченица из Кундуры (говорится об измененном человеке, требующем особого обхождения с ним)' (TRS 277).

nyelveknek. Harmadszor pedig, ha már ennyi nehézség után mégis feltételezzük, hogy megtörtént egy ilyen átvétel, akkor miért halt ki ez a szó, s csak egy-két névben maradt fenn. E sok nehézséggel szemben, azt hiszem, a TESz.-nek kell igazat adnunk (II, 548), mely a *Kondoros*, *Kondormart*, *Kondora*-féle személy- és helyneveket a szláv eredetű magyar *kondor* 'göndör, kunkorodó' közszóval hozza összefüggésbe. Mint víznév, a *Kondoros* pontos jelentéstani párja a *Tekeres* típusú magyar vízneveknek, mindkettő 'görbe, kanyargós' jelentésű.⁶⁶ Ha ezek után mégis, feltéve, de meg nem engedve, hogy a magyar *Kondoros* egy **kondor* 'hód' szónak lenne a származéka, a baskír *Qondoroš* az esetben sem lenne közvetlenül kapcsolatba hozható a magyar névvel, mert a baskír *Qondoroš* egy világosan körvonalazott baskír névadási rendszer keretében jól magyarázható.

2. A cirill feljegyzésű *Укырумы* baskír alakja az *Ükerekšte*. Az alapszó itt is egy csuvasos forma, az *üker* 'ökör', melynek szabályos baskír megfelelője az *üged*. Helynév formájában is szerepel, mint *Üged*, *Üged-tamaq*. Az *üged*-elemet tartalmazó helyneveknél, elsősorban a folyóneveknél, felmerülhet még, hogy nem hozhatók-e kapcsolatba az ótörökben és középtörökben általános ismert *ögüz* 'folyó' szóval.⁶⁷ E magyarázat nehézsége, hogy ez a közszó ismeretlen a baskírban és tatárban, s ha létezett volna is egykor, alakilag megkülönböztethetetlen lenne az *üged* 'ökör' szótól (egy *öküz* és *ögüz* alak egyaránt *üged*-zé alakul a baskírban). Egy csuvasos *üker* szóból magyarázható az *Ükärle* baskír helynév is. Az *Ükerekšte* alak -š és -te formánisa jól illeszthető a tárgyalt baskír helynevek rendszerébe. Ha az *Ükerekšte* és *Ükärle* baskír helyneveket a csuvasos **üker*, **ükär* alakból származtatjuk, ennek két nyelvi következménye van. A szó egy olyan csuvasos nyelvjárásból került át a baskírba, s olyan időben, amelyikben és amikor a *v*-előtét még nem jött létre (a mai csuvas alak *vákär*). Ez mindenképpen a mongol kor, a 12. század előtti időre utal. Másodsor pedig, a szóközépi -k- megmaradása nem általános a baskírban, nyelvjárási jelenség. Azt mondhatjuk hát végül, hogy az *Ükerekšte* tényleg "ököröstó", azaz ököritató tó neve a baskírban, de egy magyar *Ököröstó* alakhoz semmi köze sincsen.

3. A cirill betűkkel *Бекани*-nak feljegyzett patak nevét Rásonyi a magyar *Békás* névből magyarázta. Azt hiszem, hogy itt a *Bigäš*, *Bikeš* helyneveknek egy régebbi, tökéletlen cirill betűs lejegyzéséről van szó. Ezek alapszava a *bikä* 'ürnő, hölgy' szó, mely a baskírban és tatárban egyaránt ismert közszóként és személynévként. A *Bikäy* szn.-nek ugyanez az alapszava.

4. A *Mağaş*, *Moğaş* helynevet Rásonyi a magyar *magas* közszóból eredezteti. E név etimológiáját nem tudom adni, de bizonyára nem a magyarból magyarázható. A *Mağaş* helynévnek ugyanis megvan az alapszava, a *Mağa* is pataknévként, s ezenkívül a *Mağaş* név ismert mint karakalpak személynév.⁶⁸ Ha mindehhez hozzáadjuk, hogy a *Mağaş* név egész szerkezete és származékai (*Mağaşlı*, *Mağaştı*) jól illik a fentebb ismertetett jól értelmezhető baskír tulajdonnevek rendszerébe, bátran feladhatjuk a magyar eredeztetést. — A *Mäygäšle*, *Mäygäšte*, *Mägäšle*, *Miäkä* helynevek idetartozása kétséges.

⁶⁶ A *Tekeres*-re l. FNESz. 636.

⁶⁷ Az adatokat l. Clauson 119–20.

⁶⁸ A karakalpak személynévet l. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. Сост. Ю. Э. Брегель. Москва 1967. 170.

5. Az *Idáš* víznév etimológiája szintén nem világos, de szerkezete igen. Az *Idák* és *Idály* víznevek meglelte mutatja, hogy valamilyen képzett szóról van szó. Az *id* vagy *idä* alapszót nem tudom megfejteni. A baskír helynévszótár az *Idák* etimonjául az *idäk, üdäk* 'ложбина [üreg, mélyedés]' szót adja meg,⁶⁹ de a szót a baskírból nem tudom adatolni. Talán lehet, hogy az őstörök **öz* 'völgy' szó baskír **üd*, **id* különféle baskír származékaival állunk szemben (az *öz* szóra és származékaira l. fentebb a *Värüş* szó tárgyalásánál).

Az öt javasolt baskír—magyar helynév egyeztetés közül tehát két név a baskír nyelv csuvasos nyelvi rétegéből származik (*Qondoroš, Ükereste*), egy török alapon magyarázható (*Bikäš*), kettőnek az etimológiája nem tisztázott (*Mağaş, Idáš*), de mind az öt név, -*š* végződése révén jól beleillik a baskír személy- és helynevek rendszerébe.

Vizsgálódásaink végére érve, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a baskír—magyar kérdés nyelvi aspektusára vonatkozó hármas kérdésfeltevésünkre mindhárom esetben negatív válasz született: 1. A baskír fonémarendszer sajátosságai nem magyar nyelvi hatásra alakultak ki; 2. a baskír nyelvben nincsen magyar jövevénytörzs; 3. Baskíria földrajzi nevei közt magyar eredetű nem mutatható ki. Ez a kutatás helyzete ma, de elvileg nem kizárható, hogy a baskír dialektológiai és toponímiai kutatások jelentős előrehaladtával az utóbbi két kérdésre pozitív válasz születhet meg. Annyit azonban már most is elölegezhetünk, hogy ha magyar elemek előkerülnek a baskírban, ez mindössze pár szóra terjedne ki, tehát igen kisméretű hatásról tanúskodnak. De addig is, míg ilyen hatást nem tudunk kimutatni — és jelenleg nem tudunk — nyelvi egyezések a baskír—magyar történeti kapcsolatok bizonyítására nem használhatók fel.

VÁSÁRY ISTVÁN

The Linguistic Aspect of the „Bashkiro-Hungarian Complex”

by ISTVÁN VÁSÁRY

The connection of the data of the Muslim sources concerning the Bashkirs and Hungarians with those of the western travellers of the Mongol period (Julianus, Plano, Carpini, Rubruk) appeared in the 18th-century European scholarship, and since then the most diverse theories have come about concerning the possible historical links between the Bashkirs and Hungarians. The hypotheses range from the theory of the total identity of the two peoples to that of the total negation of any contacts between them. The present article does not aim at a definite solution of the whole complex which seems impossible at the moment. Instead, the author endeavours to scrutinize the linguistic aspect of the problem irrespectably of the evidence of the medieval Muslim and Western sources.

The questions are treated in a threefold grouping: I. Can any Hungarian effect be detected in certain peculiarities of the Bashkir sound system? II. Are there Hungarian lexical borrowings in Bashkir?, and III. Are there geographical names in Bashkír having Hungarian origin? All three questions have often been answered in a positive way, but the author of the present article comes to the conclusion that the present state of research does not allow any positive statement. All former attempts at a positive answer must be discarded. In principle, of course, it cannot be excluded that the advancement of Bashkir dialectological and toponymical research will enable us to give positive answers to the latter two questions. But till that time no linguistic evidence can be put forward in support of the alleged Bashkiro-Hungarian historical contacts.

⁶⁹ ST 54.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Kalevala és a mítoszok

Elsődlegesen történeti vagy mitológiai eposz-e a Kalevala? Ez a kérdés a Kalevala megjelenése óta foglalkoztatja az olvasókat és a kutatókat. Négy évtizeden át a választ magában az eposzban keresték, mígnem az 1870-es évek második felében tudománnyá vált a népköltészeti kutatás, mely első feladataként azt követelte a tudósoktól, hogy tegyék félre a Kalevalát, s helyette az eredeti runo-lejegyzések szövegében mélyedjenek el. A kérdés ekkor a következő formában vetődött fel: mutatnak-e a Kalevala alapanyagát képező népének-epizódok és -hősök olyan vonásokat, melyek révén összefüggésbe hozhatók az egyéb forrásokból megismert történeti tényekkel, avagy mindenekelőtt egy hajdani mitikus világnép vetületeinek kell-e tekinteni őket? Ez voltaképpen nem más, mint visszatérés a lönnroti korszakból a porthani korszakhoz (azaz az 1830-as évek szellemétől az 1700-as évek utolsó évtizedeihez). Hiszen Porthan volt az, aki annak idején felvázolta a népköltészet közreadásának és kutatásának szabályzatát, melyet aztán Lönnrot kénytelen volt megszegni, mivel eleget kellett tennie a társadalmi igénynek, többet kellett a nemzetnek átnyújtania, mint pusztán népének töredékes kollekcióját.

Az újdonsült folklorisztikának hamarosan hívévé vált a korszak kis létszámú kutatói gárdája, s módszertani elveit lassanként a folklór elemekkel dolgozó társtudományok is alkalmazni kezdték. A szakma a Kalevalát az epikus költészet címerévé nyilvánította, amelyre hivatkozni illett a nemzet- és kultúrpolitikai viták során s olykor a tudományos művek, cikkek címeiben is, amely azonban a népköltészeti kutatás területéről lassacskán az irodalomtörténet hatáskörébe csúszott át, s csak egy vagy legföljebb két szakember maradt, aki továbbra sem tett le róla, hogy az eposzi források kérdésével, Lönnrot munkamódszerével kapcsolatban vizsgálatnak vesse alá. Csakhogy ezeknek nem volt kivel kicserélniük gondolataikat, s a Kalevala-kutatás még inkább ki lett téve a sorvadás és az oligarchikus módszerek veszélyeinek. A helyzet később sem változott, amit csak sajnálhatunk, ha meggondoljuk, mekkora tekintélyre tett szert addigra a Kalevala művelődéstörténetünkben, s mekkora figyelmet kellett hazánk határain túl is. Maga Lönnrot, úgy tűnik, ingadozott a történeti és a mitológiai interpretáció között, mielőtt a Régi Kalevala címét így fogalmazta volna meg: „Kalevala avagy Régi Karjalai Énekek a finn nép hajdani történetéről.” Az alcímmel kétségtelenül a mű történetiségére akart utalni, volt a tarsolyában azonban egy másik címváltozat is: „Finn Mitológia régi énekekből összeállítva.” Felmerül a kérdés, hogy valóban ellentmondásról van-e szó. Lehet, hogy a „történelem” és a „mitológia” kategóriák Lönnrot és kortársai számára nem jelentették ugyanazt, amit századunk szakmai vitáinak résztvevői számára jelentenek.

A kutatás legkorábbi szakaszában az érdeklődés antikvarisztikus jellegű volt: a néphagyomány annyiban érdemelt figyelmet, amennyiben a segítségével a régi idők életmódjáról, mesterségeiről, a településtörténetről, az uralkodókról és a pogány vallásról remélt képet kapni a tudomány. A Svédországban és Finnországban folytatott népköltészeti gyűjtőmunka alapkönyve, a Johannes Bureus összeállította előterjesztés, melyet II. Gusztáv Adolf 1630 májusában írt alá, részletes előírásokat tartalmazott a régiség emlékeinek, köztük a népköltészeti alkotásoknak az összegyűjtésére vonatkozólag. Arra szólított föl, hogy tanulmányoztassék „mindenféle krónika és elbeszélés, ősi rege és ének a sárkányokról, törpékről és óriásokról, hasonlóképp mindenféle híres személyekről, régi kolostorokról, várakról, királyi lakhelyekről és városokról szóló történet, melyekből megtudhatni, mi volt hajdanán, valamint minden régi hősenek és varázsige, dallamával egyetemben”. Mindazonáltal e gyűjtési program nem a hagyomány iránti tiszta érdeklődésnek volt a jele, hanem a nemzettudat erősítése, a külfölddel való összehasonlításban elnyerhető tekintély iránti igény rejlett háttérben. Az előterjesztésben indoklásul a szerző hangot ad annak a szándékának, hogy igazolja, „eleink nem voltak barbárok”, „mi vagyunk a legrégebbi nép” és „nyelvünk a legősibb a nyelvek közül”, egyszersmind annak az aggodalmának, hogy ezt a dicsőséget a dánok még megkaparintják maguknak előlünk. II. Gusztáv Adolf memorandumuma reakció volt arra a felszólításra, melyet I. Keresztély dán király intézett 1622-ben Dánia és Norvégia püspökeihez, meghagyván, hogy szorgalmazzák a régi emlékek gyűjtését. Mikael Agricola 80 évvel korábban közreadott istenségfelsorolása is külföldi minták alapján készült, célja pedig az volt, hogy kiirtsa a pogányság meg a „pápiizmus” maradványait. Az igények és elvárások tehát, melyek a figyelmet a néphagyományra terelték, kezdettől fogva, később is, nem az e hagyományokat őrző és fenntartó közösség részéről, hanem annak körein kívül nyilvánultak meg. A népköltészetre vonatkozó felfogásokról szólva soha nem szabad elfeledkezni arról, hogy ezek többnyire nem maguknak a néphagyományt megteremtő és továbbvívó embereknek a felfogásai voltak. A hagyomány felfedezését rendszerint a hagyománynak egy másfajta célra való felhasználása, archívumokba, publikációkba való átutalása, művelődéspolitikai eszközként való alkalmazása követi. A Kalevala is egy ilyen hagyományáttétel eredménye. A vezetés vagy a kulturális elit, mely a néphagyomány felgyűjtését kezdeményezi, egyúttal garantálja, hogy az egy új közegben kerül felhasználásra, s ez az új közeg teljesen eltér attól a közegtől, amely a hagyományt a gyűjtés előtti időkben fenntartotta.

William A. Wilson amerikai professzor a kívülálló szemével boncolgatta a népköltészet és a nacionalizmus összefüggéseit a finn művelődéstörténetben. Művének befejező soraiban a népköltészetnek két megközelítési módját nevezi meg, az egyiket Juslenius képviselte a 18. század elején, a másikat Porthan. A tudományos óvatosság elvét valló Porthan szerint a népköltészetet a finn kultúra tükrenek, az emberi gondolkodás megismerésére szolgáló eszköznek kell tekinteni. Az ábrándos szellemű Juslenius hazafias írásai a nemzeti reménytelenség állapotából való kivezető útnak, a jövőbe vetett hit forrásának nevezik népünk hősi múltját, csak hogy a folklór tükre ekkor már nem a népet, sokkal inkább a tükör feltartójának és kortársainak politikai állásfoglalását adja vissza. Wilson szerint mindkét viszonyulási mód megmaradt napjainkig, és pedig, mint kijelenti, „amikor a finn folkloristák elsősorban tudósok voltak és csak másodsorban patrióták, amikor a néphagyományt pusztán az emberi gondolkodás megértésére, nem pedig befolyásolására használták, amikor

a nemzeti hagyománykincsre hivatkozva csak a nemzeti büszkeséget ébresztgették, anélkül, hogy a nemzet sorsának irányítását is kézbe akarták volna venni, — mindekkor a folklorisztika gazdagodott, s vele a nemzet is. Amikor azonban a tudományos tárgyilagosság határán túllépve, mindenekelett a haza szolgálatába állították munkásságukat, amikor egy nagyszabású, remek jövő vagy az osztályok nélküli kommunista társadalom képe lebegett előttük, és amikor a folklorikincset arra használták föl, hogy honfitársaik gondolkodását is ezeknek az álmoknak a medrébe tereljék, akkor mind a folklorisztika, mind pedig a nemzet rosszul járt.” Wilson fekete—fehér látásmódja éles határokat von, mindazonáltal nem árt odafigyelnünk a véleményére.

Ha megnézzük, hogy a történeti és a mitológiai folkloriszemlélet apály—dagály-szerű váltakozásai hogyan függenek össze a nemzeti öntudat válságfázisaival, azt tapasztaljuk, hogy a történeti felfogáshoz olyankor folyamodtak, amikor megnövekedett a nemzettudat erősítésének igénye. A 18. század pompázatos jusleniusi építménye az őt megillető helyre kerül a kritikus Porthan jóvoltából, aki gyanakvással fogadja a népköltészet történeti hiteléről szóló állításokat, s velük szemben céltudatosan hangoztatni kezdi a népköltészet kulturális és irodalmi-művészeti jelentőségét. Munkássága, csakúgy, mint munkatársaié és tanítványaié, a finn mitológia és néphit iránti erős érdeklődésről árulkodik. Az 1820-as években Elias Lönnrot lesz az — aki— többek között Reinhold von Becker sugalmazására — hozzálát, hogy a népi epikát és a történeti szemléletmódot közös nevezőre hozza, mintegy válasszképp azokra az elvárásokra, melyekkel az autonóm finn nagyhercegség nemzetémbresztői álltak elő. De ugyanezt követelte meg tőle maga a szerkesztői munka is, melynek során a Kalevala szerkezeti egészét kialakította a runóénekesek kommentárjainak, valamint a finnség eredetével kapcsolatos tudományos megállapításoknak a figyelembe vételével. Vezérfonalul mindvégig azok a részben szubjektív, részben tudósi elképzelések szolgáltak számára, melyeket azokról az időkről alakított ki magának, amikor a runókban ábrázolt események úgymond szerves részét alkották a korabeli finn társadalom hétköznapijainak. Ez az őskorról alkotott vízió alapján véve keresztény volt és euheremisztikus: az eposz gyűjtője úgy vélte, hogy a régi finnek hitében már fellelhetőek a monoteizmus jelei, még ha egyelőre tündérek és manók népesítenek is be erdőt—mezőt; igen gyakori jelenség, hogy az egyes történelmi személyiségek alakját övező tisztelet oda vezet, hogy az utókor isteni vonásokkal ruházza fel őket, amiként Väinämöinen és Ilmarinen esetében is történt. Időpontot és helyet keresvén, melyekhez vízióját köthetné, a runókban elmondott eseményeket Lönnrot végül kb. ezer évvel korábbra, a Fehér-tengertől délre helyezi, oda, ahonnan az egykorú tudományos nézetek szerint a finnek elődei elindultak Finnországba. Miközben ezt a kvázi-történelmi múltbéli látomást részint tudományos, részint költői eszközökkel kidolgozta, Lönnrot jobban beleélte magát a Kalevala világába, mintsem feltételeznénk. Mint tudós szükségesnek látta figyelembe venni a kutatásnak minden olyan eredményét, amely fényt deríthetett a finnség múltjára, mint költő pedig a népének megszólaltatásával akarta elbeszélni ennek a múltnak az eseményeit, mintha csak tanúként idézné meg a runóénekeseket, a múltból érkezett runóüzenetek első befogadóit. A kalevalai ősidőt történelmi korszaknak tekintette, a Kalevalát pedig bizonyítéknak arra, hogy ez a korszak létezett. Ily módon talán érthetővé válik az a meghökkentő tény, hogy Lönnrot a Kalevalát nemegyszer kútfőnek nevezi, mely a tudományos kutatás számára egy ősi társadalom életét világítja meg. Ebből is látszik, hogy a saját

hozzájárulását kevesebbnek, a Kalevala történelmi és etnográfiai forrásértékét pedig többnek tartotta, mint indokolt lett volna. Ezt pedig nem írhatjuk pusztán holmi szándékos feledékenység rovására, hiszen a Kalevala összeállításának módszeréről Lönnrot mindig nyíltan beszámolt.

Jóllehet Lönnrot Kalevala-interpretációját őstörténeti szempontból nem fogadta el mindenki — Snellman például kételkedett a helyességében, Jacob Grimm pedig mitológiai értelmezést javasolt helyette —, hamarosan mégis ez lett az uralkodó nézet, és többek közt az iskolai oktatásban is meghonosodott. Julius Krohn vetette meg az alapjait a folklorisztika tudományának, mely elsőként merészkedett innen új utakra, igaz, csak óvatosan, nehogy csorba essék a Kalevala és megteremtője tekintélyén. Jellemző, hogy mind Julius Krohn, mind fia, Kaarle Krohn, a kutatásnak ebben a stádiumában a fejlődésemeléltre és a természetmitológiai interpretációra támaszkodik. A nagy léptekben fejlődő történeti-földrajzi módszer segítségével a finnek nagyszabású, főként népmesékre összpontosuló nemzetközi összehasonlító kutatásba fogtak, s a finn folklorisztika rövidesen sokféle külföldi kapcsolatra tett szert. A szűklátókörű bezártság után nemzetközi perspektívák nyíltak meg előtte. Az összehasonlító folklór-kutatás eredményei hamar megmutatkoztak: egyre több saját eredetűnek vélt epikai téma, hagyományelem talált külföldi megfelelőre. A nép hagyományából végül is népek hagyománya lett: „kölcsonzés, kölcsonzés és harmadszor is kölcsonzés” — ez vált a kutatási program mindennapos jelszavává.

Az ígéretes fejlődésnek, amely az egyetemes folklórkinccsel egybevetve megalkothatta volna a finn népköltészet összképét, az I. világháború vetett véget. A már azt megelőzőleg föllépett nemzeti öntudat-válság lassanként a tudóstårsadalom békéjét is háborgatni kezdte. A sajtó 1910-ben írások sorával támadt a Krohn-iskola ellen, mely, úgymond kisebbíteni akarta a Kalevala értékét, és késő-középkori keresztény elemeket látott ott, ahol a hajdani szabad lelkiületű, vérzivataros hőskorról kellett volna megemlékeznie. A nemzeti öntudatnak újbóli tápra volt szüksége. Négy év elmúltával Kaarle Krohn kijelentte, hogy a finn népköltészetről alkotott nézeteiben döntő változás állt be: korábbi vélekedésével ellentétben, a népelemek a pogány kori társadalom és az attól tisztelt hősfügrák emlékét hordozzák. Korábbi elméleteinek javát ekképp megtalálván Krohn egy új történelmi paradigmára tért át, Jalmari Jaakkolával, a finn őstörténetkutatás legkiemelkedőbb tekintélyével lépve szövetségre. Krohn és Jaakkola teremtették meg a két háború közti időszak tudományos légkörét, amelyben a következő folklór-ista nemzedék — mindenek előtt Martti Haavio — nevelkedett, s amelyet a finn vikingkorban teremtett hősköltészet gondolat hatott át. A népköltészet propagandaeszközzé vált a „Nagy-Finnország”-eszmének is. A már említett William A. Wilsonnak legalábbis az a meggyőződése, hogy a függetlenség első évtizedeiben a kutatási területek megválasztását és az eredmények alkalmazását politikai céltatok befolyásolták. A tudósok soraiban mindazonáltal nem volt teljes az egység, a természetmondai értelmezésmód például elszánt támogatóra talált E. N. Setälä személyében.

Ilyen előzmények után a második világháborút követő helyzetről azt gondolhatnánk, hogy teljes csőd állt be a kutatásban, ehelyett azonban az elkerülhetetlen változás megkönnyebbülést keltett, s felszabadított a már terhessé vált tudományos tradíció alól. Megújhoztak a módszerek, a témakörök. Jellemző példája ennek a bennünket érdeklő szempontból Martti Haavio Väinämöinen című műve (1950). A korábbi nézeteket összegző első fejezet címe: „Isten vagy ember?”, s erre a kérdésre az olvasó olyan összetett, beható

hagyományismeretről tanúskodó választ kap, hogy a könyvet becsukván megérti az egysíkú „vagy-vagy”-kérdésfelvetés képtelenségét. A runók legalább két Väinämöinent ismernek, egy sámánt és egy kultúrhéroszt, melyeknek alakjai köré régi eredetű hiedelemrendszerek, nemzetközi mítoszok és legendák motívumai rétegződtek. Valóságos történelmi magot, példának okáért valamilyen többszáz évvel ezelőtt élt tudós- vagy sámánfélenek a létezését a runókból ma már nem lehet kimutatni, viszont meglehetősen csorbíthatatlanul tárul föl belőlük az olvasó előtt egy meghatározott kulturális korszak mitológikus világképe.

A Kalevala-évforduló küszöbén jelent meg Matti Klinge Hajdankorunk tengeri hatalmai (1983) című műve, mely ismét felszította a régi vitát. A szerzővel szembehelyezkedő Väinö Kaukonennek és Heikki Kirkinennek megjegyzéseivel már csak azért is könnyen egyetérthetünk, mert Klingének nincs semmilyen végiggondolt módszere, melyre a hagyományelemek analízisét alapozhatná. Kirkinen rámutat, hogy a II. világháború után felszínre tört mitológiai értelmezésmód kiszorította a történeti szemléletű értelmezési kísérleteket a kutatásból. Ezek szerint Klinge műve anakronizmusnak tekinthető, amelyet, a szerző saját bevallása szerint is, a Nyugat- és Kelet-Finnország közötti versengés hívtott életre, a harc, aminek az epikus hagyomány tulajdonjoga, s ezen keresztül a finn lélek és nemzeti identitástudat a tétje. Kirkinen maga is állást foglal ebben a harcban, amikor — gondosabban megválogatott eszközökkel — bizonyítani próbálja a Karjaláról kialakult kép helyességét, vagyis azt, hogy Karjala egy önálló, hatását Savo és Pohjanma egészére is kisugárzó, kultúrterület, melynek régies, nemegyszer Nyugat-Finnországban is fellelhető vonásai inkább ősfinn, mint középkori egyezésekre vezethetők vissza. Mindebből számunkra az a tény lehet tanulságos, hogy a történeti és a mitológiai interpretációk körüli vita megint szimptomatikus összetevőjévé válhatott annak a heveny állapotnak, amelyet, ha identitásválságnak nem is, de a nemzettudat átalakulásának mindenképpen nevezhetünk.

Tudománytörténeti áttekintésünk után arra a következtetésre juthatunk, hogy jelenleg a Kalevala és a régi runó-epika mitológiai interpretációjának korát éljük. Ez legelőször is azt jelenti, hogy Lönnrot dédelgetett elképzelése a Kalevaláról mint a finn őstörténetkutatás kútfejről vagy legalábbis mint irányadó forrásanyagról végleg összeomlott. A kísérletek, amelyek Väinämöinen, Ilmarinen, Lemminkeinen vagy Joukahainen alakját történelmi személyekhez vagy pusztán valamely pontosan meghatározott helyhez és időhöz akarják kötni, de még a feltételezések is arról, hogy ezek a személyek egyidejűleg, egyazon korban éltek volna, nem egyebek kedvtelésből ízött dilettáns próbálkozásoknál. Rétegződött felépítésük, továbbá az abban mutatkozó területenkénti eltérések miatt az alakok ilyen értelemben vett, történetileg elfogadható rekonstrukciója lehetetlenség. Történeti énekeinknek, miként az Elina halálának, a Károly hercegről szóló éneknek és talán még a Henrik püspök halálát elbeszélő éneknek, kétségkívül igen csekély a jelentősége epikus énekeink sorában, természetből merítő költészetünk nem került a történelmi tematika büvkörébe, s ezt a körülményt mitológikus jellegének vizsgálatakor érdemes tekintetbe vennünk. A Kalevala viszont elméletben még az epikus énekeknél is megbízhatóbb forrása válhatott volna, ha Lönnrot az eposz összeállításakor rendelkezett volna más őstörténeti adatokkal is, mint amelyeket a runókból kerített, s ha ezek az adatok ma is helytállóknak minősülhetnének. Azonban nem így áll a dolog, a Kalevalában megénekelt személyek és események történetisége egy érintésre a semmibe vész, s ezt a jelek szerint már Lönnrot számos kortársa is, köztük Snellman, mindjárt a mű elolvasása után felismerte.

A Kalevala néprajzi megbízhatóságának kérdése ennél már valamivel bonyolultabb. Vajon egy tájegységen vagy időszakon belül ténylegesen meglévő népi kultúrát tükröznek-e az eposzban szereplő szokások, viselkedésformák, szerszámok, szükségleti cikkek, járművek, fegyverek, stb.? Felesleges a példaanyagban elmélyednünk ahhoz, hogy megállapíthassuk, a Kalevalában felbukkanó eszközök és szokások, legalábbis részben, tényleg léteztek, más szóval az ábrázolt praxis nem, vagy legalábbis részben nem fiktív, költői. Mégis, ahhoz, hogy a Kalevala etnográfiai forrásértékét pozitívan ítéljük meg, két alapvető dolgot kell helyreigazítani. Az egyik Lönnrot munkamódszerére vonatkozik: a különböző énekmondóktól, különböző helyeken lejegyzett runókat Lönnrot anélkül kombinálta egymással, hogy közben valamely számúra ismerős kulturális modellt követett volna, ehelyett a megérzéseire meg arra a látomásra hagyatkozott, mely az ősi finn társadalomról lebegett a szeme előtt. Mindezek után a runók anyagának többé nem volt földrajzilag meghatározható származási helye, s nem kínálkoztak belőle egyértelmű időbeli fogódzók sem. Másképp szólva, Lönnrot azzal, hogy a runókat a saját elképzelésének megfelelő módon tördelte sorokká és szakaszokká, az eredeti lejegyzések potenciális hitelét tette tönkre. Cserébe egy újfajta hitelességet igyekezett megteremteni, melynek fedezetét a kalevalai élet folyásáról alkotott elgondolásai képezték. Az eredmény egy rongyszőnyeghez lett hasonlatos, melynek tarka-barka darabjai itt-ott emlékeztetnek egy létező népi kultúra egyik-másik elemére, de csakis darab mivoltukban, kicsit is teljesebb egészként sohasem. Ha tehát az eredeti runólejegyzések még tükrözték a népi műveltség reális vonásait, a Kalevalába mindez már nem mentődött át.

De vajon az eredeti runószövegek fényképszerű hűséggel tükrözték-e a népi kultúrát? A válasz némileg eltérhet az egyes műfajok, a varázskének, lakodalmi dalok, medvéeknek, lírai alkotások, valódi epikus alkotások stb. esetében, de mindenképpen több benne a fenntartás, mintsem gondolnánk. A szertartásdalok például magának az autentikus tevékenységnek voltak szerves részei, a népi líra alkotásai pedig alapvető, az emberi életben folytonosan ismétlődő érzelmi konstellációkat és problémákat ábrázolnak. Ettől függetlenül, a népköltészet, legyen szó akár szertartásdalokról, akár valódi epikus énekekről, soha nem volt a valóság fényképszerű másolata. Ez nem felelt volna meg sem funkciójának, sem természetének. Az ének valósága és az énekes valósága között mindig távolság van, melynek megállapításához nemcsak az énekes kultúrájának az ismerete szükségeltetik, hanem műfajanalitikai szempontú forráskritika is. Például a medve elejtése a valóságban tűzfegyverrel történt, az énekekben azonban mindig fjakról és lándzsákról esik szó. Valószínűleg épp az ilyesfajta észrevételek bátorították föl Lönnrotot arra, hogy kidolgozza egy hajdanvolt finn életforma fikcióját. A gyakorlat- és szokáselemek, melyekről a runók tudósították, többnyire csak bajosan illettek bele az őt körülvevő jelenbe, — akkor talán egy korábbi korszakba jobban beleillenenek: és ez igaz is lehetne éppen, de semmi esetre sem okvetlenül. Továbbá arra sem volt semmiféle biztosíték, hogy ezek az emlékezet megőrizte üzenetei egy valaha volt kornak egy töről fakadnak, azaz hogy ugyanannak a műveltségi szintnek vagy fázisnak a képét hordozzák.

Van még egy harmadik szint is, melyen történetiségről beszélhetünk, és pedig a társadalmi struktúrák és a rájuk épülő világkép szintje. Itt már nem fotografikus hűségről, hanem a runókban kifejeződő értékrendről és viszonyulási módokról van szó. Ezeknek, miközben az énekesek tudatában lecsapódtak,

óhatatlanul befolyásolniuk kellett azok valóságsszemléletét. Segítettek a valóság megismerésében, elemzésében és ábrázolásában, akkor is, amikor ellentmondtak a hétköznapok konkrét tapasztalatának, sőt akkor segítettek csak igazán. E ponton azonban a történelem és az etnográfia birodalmából a világkép tartományába, a mítoszok közvetlen közelébe lépünk át. A Kalevala esetében a runószövegek és a társadalmi valóság kapcsolatának kérdése ekképp hangzik: hogyan viszonyult Lönnrot a runókból elé rajzolódó társadalmi szerkezethez, illetve hogyan dolgozta föl azt eposzában? Mint az eddigiekben, most is Lönnrot rostáló műveleteivel van dolgunk.

Hogy helyes megközelítésben tárgyaljuk a történeti és a mitológiai értelmezés különbségének mibenlétét, az időszemléletből kell kiindulnunk. A történelmi idő lineáris, folyamatos és visszahozhatatlan, míg a mitológiai idő ciklikus, ismétlődő, és két idődimenziónak, a nagy őskornak és a jelennek az egybeeséséből születik. A vallástudományi definíciót idézve „a mítosz (gör. *mýthos* 'igaz szó, beszéd') 'istenekről szóló történet', azaz vallásos világszemléleten alapuló történet a nagy őskornak (a világ teremtésének, a döntő 'kezdeti pillanatnak') alapvető fontosságú eseményeiről és az istenek (szentek, kultúr-héroszok, klánalapítók stb.) példás cselekedeteiről. E cselekedetek révén keletkezett és nyerte el máig is ható rendjét a világ, a természet, a kultúra, valamint a szociális alakulat, amelyben élünk, a maga minden részjelenségével együtt. A mítosz ily módon a világrend alapokmánya, amelyre a viselkedésformák, szociális intézmények, morális szabályok és normarendszerek, valamint a vallási rítus hatóerejébe és a kultusz szentségébe vetett hit indoklásakor hivatkozunk. A mítosz valódi közege a rítus, a vallási szertartás. A mítosz rituális előadása a világrend védelmét szolgálja: a szent eseményminták utánzásával megakadályozzuk, hogy a világ darabjaira hulljék a káoszban.” A mítosz által elbeszélte események szentek és igazak a hívő, valamint az őt körülvevő közösség szemében”, más szavakkal a mítosz a társadalmilag elfogadott és már elsajátított világkép része. A történelem a mítosz szemszögéből nézve profán idő, melyet a mítosz voltaképp eltöröl, és a szent idővel helyettesít, ezért a mítoszt „szent történelemnek” is nevezhetjük. Mircea Eliade véleménye szerint az archaikus ember, akiből valami bennünk mindannyiunkban megtalálható, úgy próbálja meg elviselni a történelmi események áradatától ránehezülő nyomást, hogy átlép a mitológiai időbe, és csak azt tartja igaznak, csak annak a bekövetkezésében hisz, amire van példa és minta a nagy őskor eseményei között. Eliade szavait azzal egészíthetjük ki, hogy az ember ezekből az — egyebek között rítus révén aktualizálódó — ősi mintákból és ideákból meríti ismereteit és cselekvési stratégiáját egyaránt. Vagyis az archaikus ember viselkedése minden ízében prototípusos, őskori modellekre emlékeztet, s azokat hétköznapi eseményekkel köti össze. Ekképpen a profán hétköznapok mozzanatai átültetődnek a mítosz „nyelvére”, áttevődnek a mitológiai időbe, mely a profán idő helyébe lépett.

A mítoszok szívósabb természetűek, mint rituális kontextusaik, a gondolkodási mechanizmus maga pedig sokáig fennmaradhat a tényleges vallásos viselkedés keretein kívül is. A mítosz fogalma ebből a szempontból fontos kulcsot jelent az olvasónak mind a Kalevala, mind a mitológikus énekek megértéséhez. Nem egy történet, illetve a történetek nem egy részlete válik érthetőbbé, ha nem akarjuk őket a történelmi idő, a hétköznapi tapasztalás síkjára kényszeríteni, hanem kihalljuk belőlük a mítoszoknak a mitológiai időben cselekvő emberhez szóló szavát.

Annak a meghallgatási módszernek, amire itt gondolok, az az alapja, hogy az énekeket elfogadjuk olyannak, amilyenek. Az eredeti, hamisítatlan runókat például nem szükséges szövegkritikai szempontból elemezni vagy szövegváltozataikkal egybevetni, és távoli párhuzamokat sem kell keresni hozzájuk. Elég, ha abból indulunk ki, hogy ezek a maguk előadási kontextusaiban maradéktalanul érthetőek voltak, és egy élő világképbe tartoztak bele. Ha a szóban forgó kontextusról van elegendő adatunk, megértjük a runó üzenetét, nyelvi és kulturális hatásokra való tekintet nélkül. Egyúttal fontos, hogy ugyanannak a területnek vagy közösségnek más énekeit is megismerjük, mert így a világkép struktúraszerű elemeinek bukkanunk nyomára.

És a Kalevala? Közeledhetünk-e a Kalevalához is ezen a módon? Kétségtelenül igen. A Kalevala-mítoszok Lönnrot variánsai ugyan, de rajtuk keresztül is eljuthatunk a mítoszi alapszerkezethez — és ennyivel be is érhetjük. Az archaikus mítoszok hordozta üzenet utolér bennünket, akár a Kalevala, akár a népénekek eredetije közvetíti őket. A variánsok bősége hozzátartozik a mítosz életéhez: azzal, hogy befogadjuk a mítoszt, saját variánsunkat teremtjük meg. Egy bizonyos szerkezeti alapjelentés azonban, melyet talán verbálizálni sem vagyunk képesek, kultúráról kultúrára megmarad, s erre építjük a mítosz aktuális jelentését, saját jelentésvariánsunkat. Minthogy a mítoszok meghallgatása kölcsönhatásra alapul, melyben kívülünk a mítosz forrása, illetőleg átadója vesz részt, nincs semmi okunk arra, hogy elveszük Lönnrotnak mint a mítosz egyik közvetítőjének a közreműködését. Lönnrot változata ilyen értelemben ugyanolyan autentikus, mint Ontrei Malinené. Az emberi kommunikáció egyik alapvető formájáról van szó, melynek a mítosz és a mitológiai időszemlélet az eszköze.

Ehelyütt nincs alkalmunk arra, hogy a kalevalai mítoszokban elmélyedjünk, a művet forgatva könnyen felismerheti őket mindenki. A világ születése olyan alapmítosz, melyhez a finn eredetmondák számos más természeti és kulturális jelenség születését kapcsolják. A kezdetek teremtés drámáinak tipikus eredetmondái közül megtaláljuk a Kalevalában az erdők elvetését, az első árpa elvetését, a sör születését, a tűz születését, a vas születését és a zene születését. A teremtő isten mellett megjelenik a kultúrhérosz, Väinämöinen, vagy a héroszpár, Väinämöinen és Ilmarinen együttese. Kettejük részvétele az őskor eseményeiben későbbi tevékenységükre is kivétel a Szampóról és a pohjolai lánykérésről szóló runókban, melyeknek cselekménye mind az ő „kalandjaikat”, mind pedig az ezek hátterében zajló eseménysort tekintve bővében van mitológiai vonatkozásoknak. Ezen kívül Lönnrot nagy számban merített mitológémákat varázsigékből is. Jóllehet ezeknek elhelyezkedése a Kalevalában korántsem követi mindig a szájhagyomány útján fennmaradt népköltészet mintáit, a Kalevala közvetítette mitológiai világképbe szervesen beilleszkednek. Szerep jut még a világkép kialakításában egyes nagy rituális alakoskodásoknak, például a lakodalomnak és a medvetornak, valamint a lehető legkülönbözőbb összefüggésekbe szerteszórt imádságoknak is, melyek, bár nem sorolandók feltétlenül a mítoszok közé, tartalmaznak mítoszokra utaló elemeket, és elvileg ugyanazon a síkon, azaz a mitológiai időszemlélet körében mozognak.

Előadásomban a Kalevalának s a népénekeknek két különböző megközelítési módját vázoltam föl. Az egyik ezek közül a folklorisztika közelítése, mely a runó vagy a mítosz átadóját helyezi a vizsgálódás középpontjába. E megközelítés nézőpontjából a Kalevalát, amint csak a népi műveltséget tükröző forrás-

műként vizsgáljuk és etnográfiai pontosságot kérünk tőle számon, tétovázás nélkül szavahihetetlennek könyvelhetjük el. De elvben ugyanezt a kifogást tehetjük a runók eredetije ellen is, minthogy azok szintén nem felelnek meg az etnográfiai pontosság kritériumának. A való világ képét önmagában véve sem a Kalevala, sem pedig a runók nem közvetítik. Mégis, e népénekek ellenére részei az etnográfiai valóságnak, amelybe mindenekelőtt a folklorisztikai műfajelemzés és a hagyományökológia eszközeit igénybe véve tudjuk besorolni őket. A Kalevala maga viszont már nem tartozik bele a runóénekeseknek ebbe a világába, a Kalevala az írásbeli műveltség terméke, egy eposzköltő zseniális szintézise, amelybe a finn-karjalai népköltészettől független elemek is beszűrődtek, s amelynek létrehozatalát egyrészt a régre visszanyúló eposzi tradíció hatása, másrészt a célcsoportul választott finn értelmiség ízlésvilága befolyásolta.

A másik megközelítési mód alapja az a felfogás, amely a néphagyományt a társadalmi kommunikáció eszközeinek tekinti a mindenkori kultúrán belül, beleértve mindnyájunk saját, egyéni kultúráját is. Mindnyájan részesei lehetünk a folklór-folyamatnak, amely napjainkban inkább könyvek és elektromos kommunikációs eszközök segítségével, mintsem a szóbeli hagyományterjesztés útján zajlik. A mítoszokat ha akarnánk, sem tudnánk elhárítani, úgyszólván a nyakunkba zúdulnak. Köztük vannak a Kalevalába és, miért is ne, az eredeti népénekekbe foglalt mítoszok, és mi az archaikus ember módjára reagálunk rájuk: a jelenkorból, a lineárisan előrehaladó időből átlépünk az őskori események közé, a szent idő tartományába, s a jelenkori történekek időszerű jelentéstartalmát azoknak a modelleknek és szerkezeti jelentéseknek a felhasználásával fejtjük meg, amelyekre ott bukkantunk. Ebben a konstellációban nem csupán a mítoszok befogadói, hanem reprodukálói, sőt teremtői is vagyunk. A Kalevala és a népénekek mondanivalója ily módon a jelenkor függvényévé válik, a mi befogadóképességünk, problémáink, félelmeink és reményeink függvényévé. És nem szabad megfélemlenünk arról, hogy ezt a jelentéstulajdonítási folyamatot minduntalan azok a régi mítoszok teszik rendszerszerűvé, melyeknek jó része utat talált a Kalevalába is.

Az irodalomtudomány a mítosz terminusát szabadabban használja, mint a folklorisztika vagy a vallástudomány. Így beszélhetett például Väinö Kaukonen több összefüggésben Kalevala-mítoszlól, vagy a Lönnrot-mítoszlól. Úgy tűnik, ezen egyrészt azokat a fogalmakat érti, amelyeket Lönnrot Kaleva népének koráról alkotott magának, másrészt mintha a terminus vonatkozna az eposz létrejöttének mikéntjéről elterjedt nézetekre, azaz a műnek a romantikus axiómán avagy a homéroszi eposzelméleten nyugvó minősítésére is. Ez utóbbi értelmű használat a mítosz-terminus köznyelvi, gyakran reménytelenül pontatlan alkalmazásainak sorába tartozik, de a kalevalai nép őskorára vonatkozó hiedelmet némi fenntartással talán egybekapcsolhatjuk egy mitológemával, mégpedig az „aranykor” mítoszának körével. A romantika korának tudósai ebből a mítoszból dolgozták ki az eposzi műfaj keletkezéséről szóló elméletet, amely abból a gondolatból indul ki, hogy ama bizonyos rendkívüli hőskor nem létezhetett eposz nélkül. Ezt a gondolatot, melyet többek között Friedrich von Schlegel fogalmazott meg, Hegel beleépítette esztétikájába, nálunk pedig másokkal egyetemben Robert Tengström és Snellman használta föl, az előbbi a Kalevala védelmében, az utóbbi ellene. E mítosz láthatóan rányomta bélyegét a Kalevala és a népénekek történeti interpretációinak mindegyikére, Lönnrotétól kezdve az idős Kaarle Krohnén és Jalmari Jaakkoláén át a fiatal Martti

Haavióéig és Matti Klingééig. Az ő értelmezésükkel helyezkedik szembe a marxista Kalevala-szemlélet, amely szerint az eposz és a runók a feudalizmus előtti osztály nélküli társadalmat tükrözik, melynek alapegysége a közös tulajdonra épülő nemzeti vagy törzsi közösség volt. E felfogást többek között O. V. Kuusinen dolgozta ki, de a gondolatmenetet magát szinte bármelyik szovjet etnogenetikai tanulmányból kimutathatjuk. E két interpretáció, vagy, ha úgy tetszik, eredetmítosz versengése komoly következményekkel járt a folklorisztikára és a Kalevala-kutatásra nézve. A köztük levő különbség alapján véve abban rejlik, ahogyan az énekeket megalkotó társadalmat megítélik. Abban mindkét interpretáció képviselői egyetértenek, hogy a fejlődés pusztuláshoz vezetett: az aranykor társadalmát letűnt, ám a szájhagyomány továbbra is fenntartotta azt a tradíció-csatornát, amelyen át e letűnt társadalom egykori meglétéről érkezett üzenet. És ebbe az üzenetbe kapaszkodnak újra meg újra kutatók, művészek és politikusok még napjainkban is, hogy megpróbálják elmélyíteni és újraformálni a finn, illetve a karjalai öntudatot.

LAURI HONKO

Irodalom

- ELIADE, MIRCEA (1953), *Der Mythos der ewigen Wiederkehr*. Düsseldorf.
- HAAVIO, MARTTI (1950), *Väinämöinen*. Porvoo.
- HONKO, LAURI (1980), *Kansallisten juurien löytäminen. Suomen kulttuurihistoria II*. [A nemzeti gyökerek megtalálása. Finn művelődéstörténet II.] Porvoo.
- KAUKONEN, VÄINÖ (1979), *Lönnrot ja Kalevala*. [Lönnrot és a Kalevala. Magyarul: A Kalevala születése. Budapest 1983.] Pieksämäki.
- KAUKONEN, VÄINÖ (1983), *Mielikuvituksellista varhaishistoriaa 1–2*. [Képzeltbeli őstörténet 1–2.] Suomenmaa 2–3. 12.
- KIRKINEN, HEIKKI (1984), *Kalevalainen epiikka, historiaa vai myyttiä?* [kalevalai epika, történelem vagy mítosz?] *Kotiseutu 1*.
- KIRKINEN, HEIKKI (1984), *Intiasta Atlantille – kalevalaisen opiikan juuret*. [Indiától az Atlanti-óceánig – a kalevalai epika gyökerei.] *Kotiseutu 2*.
- KIRKINEN, HEIKKI (1984), *Soumi kohoaa idän ja lännen väliin*. [Finnország Kelet és Nyugat közé nő.] *Historiallinen Aikakauskirja 3*.
- KLINGE, MATTI (1983), *Muinaisuutemme merivallat*. [Hajdankorunk tengeri hatalmai.] Keuruu.
- KUUSINEN, O. V. (1949), *Johdanto teokseen Kalevalan runoutta. Valikoima karjalais-suomalaisen kansaneepoksen runoja*. [Bevezetés a Kalevala költészetébe. Válogatás a karjalai- finn nemzeti eposz runóiból.] *Petroskoi*.
- Myytti (1979), *Otavan Suuri Ensyklopedia 12*. [Mítosz. Az Otava Nagylexikona 12.] Keuruu.
- SARAJAS, ANNA-MARI (1956), *Suomen kansanrunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa*. [A finn népköltészet ismerete az 1500–1700-as évek irodalmában.] Helsinki.
- SARAJAS, ANNA-MARI (1984), *Snellman ja Kalevala. Lönnrotin aika, toim. P. Laaksonen*. [Snellman és a Kalevala. Lönnrot kora, szerk. P. Laaksonen.] *Kalevalaseuran vuosikirja 64*. Pieksämäki.
- WILSON, WILLIAM A. (1976), *Folklore and Nationalism in Modern Finland*. Bloomington London.

The Kalevala and the Myths

by LAURI HONKO

Historical or mythological epos is Kalevala primary? This question engaged the attention of readers and scientists since its publication already. First an overview of debates on this question is given by the author. Then the question of ethnographical authenticity is concerned. Two approaches of Kalevala and the folk-songs are outlined: 1) according to the folklore the deliverer of the runo or myth is put in the centre; 2) the basis of the second approach is the notion that popular tradition must be considered as means of social communication in the prevailing culture.

A Kalevala és a magyarok*

Lönnrot Illés népköltési gyűjtésében van egy Dal az énekmondásról, amelyben ez olvasható:

... „Hosszú vers rossz dalosra vall,
Hogyha rövid, úgy szép a dal;
Jobban a szívünkbe marad,
Hogyha hamar félbeszakad.
Lám a vízesés sem önti
Minden vizét egyszerre ki;
Ügyes dalos szintén ügyel:
Nem mond mindent egy szuszra el.”¹

* Elhangzott 1985. február 11-én a Kalevala 150. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülésen az MTA felolvasó termében. — A „Dal az énekmondásról” idézése nem afféle szónoki fogás. Valóban nem térhettem ki a Kalevala minden hazai vonatkozására (pl.: a Kalevala hatása és ennek megnyilvánulási formái klasszikus és kortárs íróink-költőink életművében), az előttem szóló Voigt Vilmos „A Kalevala — egy 19. századi nemzeti eposz” című előadásának tartalmát nem ismerve pedig szándékosan nem tértem ki a Kalevala értelmezésének (mitikus vagy történeti eposz-e, l. Lauri Honko előadását) hazai történetére. A Kalevala alapproblémáira a finn kutatók feleletei kezdenek fekete-fehéren kikristályosodni. A mi 19. századi kutatóinkat is meggondolkodtatta az a tény, hogy a Kalevala olyan eposz, amelynek összeállítója — ismert kortársuk, sőt, 1859-től akadémikus-társuk, aki munkamódszerét nyilvánosan fejtegette, akinek a forrásanyaga hozzáférhető (mutatvány belőle ma már magyarul is olvasható: Földisten lánykérőben. Finnugor mitológiai és történeti énekek. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta és a kötetet szerkesztette Bereczki Gábor. Fordította Tandori Dezső. Illusztrálta Czinke Ferenc. Európa, Budapest 1982. 426 l.; 5—116: Finnek, karjalaiak, izsórok). A bizonytalanokdás az eposz értelmezése körül, amely a finnek körében megfigyelhető (pl. Robert Tengström és J. V. Snellman értékeléseiben, l. Väinö Kaukonen, A Kalevala születése, 32. jegyzet 131 kk; Annamari Sarajas, 3. jegyzet), nálunk Szilády Áron megfogalmazásában így hangzik: „... Ki indulhat el jó lélekkel a Kalevalában mythosok hüvelyezésére, midőn egyetlen lépéséről sem tudja, vajon a mondavilág halvány csillaga fényénél, vagy az eposz alkotásra vállalkozott gyűjtő keze szőtte mécsbél pislogásánál tapogatózik-e?” (Rokonaink epikája. A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam IV. 1867—1868. 273—313; idézi Domokos Péter, 80. jegyzet i. m. 17). A Kalevala értelmezésének hazai történetét sajátosan befolyásolta az is, hogy a finn kutatók közül elsőként Julius Krohn (59. jegyzet i. m.) szinte azonnal tájékoztatta kutatási eredményeiről Hunfalvy Pált. 1884-ben például figyelmeztette, ne bízzék a nyomtatott Kalevalában (értsd: vissza az eredeti gyűjtésekhez! l. Yrjö Wichmann, 3. jegyzet i. m. 420). Hogy a Hunfalvy után következő nemzedékek hogyan fogadták meg ezt a tanácsot, az további, nem leíró, „leltározó”, hanem érdemi, elemző és oknyomozó kutatásra vár. Rövidítés: KSV — Kalevalaseuran vuosikirja. Helsinki 1921—.

¹ Képes Géza, Napfél és éjféli. Finnugor rokonaink népköltészete, Az eredeti szövegekből válogatta és fordította Képes Géza. Magyar Helikon, Budapest 1972. 519 l.; 388; ugyanitt 401—449: Részletek a Kalevalából.

Ennek a tanácsnak szellemében én sem fogom, nem is tudnám előszámlálni annak a példátlan útnak még a jelentősebb állomásait sem, amelyet mai ünnepségünk, s az ezzel megkezdődő országos ünnepségsorozat oka, tárgya, egy könyv, a Kalevala az elmúlt 150 esztendő alatt magyar földön bejárt.

A magyarországi Kalevala-kultusz csaknem egyidős magával a Kalevalával. 1842-ben a Regélő Pesti Divatlapban a következő hír jelent meg: „E nagyszerű költemény, Kale[r]vala, 32 énekben, az utolsó évtizedben a népköltés után leíraték s kiadatott egy szorgalmas gyűjtő, dr. Lönnrot Illés által.”² Az újság olvasói nem tudhatták, hogy 1841-ben a Finnországban tartózkodó Reguly Antal már fordított is belőle,³ viszont a jobb emlékeztetők fölismerhet-

² ? Erdélyi János, Finnország népköltészetéről. Regélő Pesti Divatlap. Új folyam I. év I. negyed. 1842. 183. old. „Kalervalva [c: Kalevala]”.

³ Weöres, Gyula, Kalevalan ensimmäinen unkarinnos. KSV 44 (1964): 306—316; 315. A. Molnár Ferenc, Reguly Antal egy finnországi levele. KLTE Könyvtárának Közleményei 92. Debrecen 1975 [1976]: 155—170, a Kalevaláról 158—159: „1835-ben a Tudós Társaság [a Finn Irodalmi Társaság] egy finn népköltési gyűjteményt adott ki. A szövegeket Finnország északi részén, az orosz határnál gyűjtötték, sokat pedig Oroszországban Arhangelszk környékén (a lakosok itt még többnyire a finnek leszármazottai). Mind mitologikus, epikus tartalmúak, s a tradíció és azon szokás által, hogy ünnepi alkalmakkor régi dalokat, költeményeket adtak elő, évszázadok óta, egészen a mai napig fennmaradtak. Bemutatják a régi finnek valóságát, és finomságuk, különös egyszerűségük és északi jellegük olyannyira figyelemreméltó, hogy méltán Homérosz mellé állíthatjuk őket. Sok elavult [159:] szót tartalmaznak és olyan szavakat, amelyeket csak ezeken az északi vidékeken használnak, s amelyeket ezért nehéz megérteni. Még egyetlen nyelvre sincsenek lefordítva, de hazamegyek, első teendőim egyike lesz, hogy ezeket magyar nyelvre átültessem. Terjedelmük 40 ív 2 kötetben.” [A kiemelések — Sz. E.; Az első kötet 1835 karácsonyára, a második 1836 márciusában jelent meg. Ugyanezt a levelet I. az eredeti németből finnré fordítva: Ferenc A. Molnár—Viljo Tervonen, Antal Reguly kirje Laukaasta v. 1840. Kotiseutu 1978/1—2: 38—41.] Tudomásom szerint ez Regulynak az egyetlen finnországi, tehát még szibériai útja előtti, és valószínűleg egész életéből az egyetlen „nyilatkozata” a Kalevaláról és szándékairól vele. Ezért nem tudni, miért véli F. K. Karjalainen (FUFA 8: 3) és Pápay József (Valvoja 1909), miként Weöres Gyula idézi őket (i. m. 315), valamint Y. H. Toivonen (Suomalais-ugrilaisesta kiellentutkimuksesta ja sen lähimmistä tehtävistä. Virkaanastujaisiستمelmä, pidetty Helsingin yliopiston juhlasalissa 9. V. 1934. — Vir. 1934: 379—391; 379: „... Kalevala sai unkarilaisen ylioppilaan Anton Regulyn muutamaa vuotta myöhemmin [Castrénhez képest] tekemään ehkä vielä jyrkemman muutoksen: kääntymään lainopin alalta suomalais-ugrilaisien kielten opiskeluun ja tutkimuksiin”), hogy Regulyt a Kalevala indította volna keleti kutatóútjára. Továbbá, A. I. Arwidsson is aligha a Kalevalával buzdította Regulyt „finnországi útjának megvalósításá[ra], valamint további utazásai[ra]” (Lakó György, A Kalevala mint a finn—magyar tudományos kapcsolatok forrása. NyIÖK 26(1969): 99—111; 102—103), ugyanis Arwidsson, miként J. V. Snellman is kezdte és a lelke mélyén talán sohasem, nem volt elragadtatva az eposztól, nem tekintette eredeti ösköltészetnek. Arwidsson egy 1839-ben írt levelében kijelentette, hogy a finneknek sosem volt Kalevalájuk, csak a Lönnrot-féle Kalevala létezik (Annamari Sarajas, Snellman ja Kalevala. KSV 64 (1984): 37—45; 40). L. még az 1930-as évekből: „Kalevalakuumeen hyökyaallot vievát hänet [Regulyt] Uralin vuoriston, missä hänen pyrkimyksensä on löytää kaikki suomalais-ugrilaiset heimot, oppia heidän kieltänsä ja kerätä heidän hengentuotteitansa” (Virányi Elemér, Heimooaste sukukansojen kirjallisuudessa. Fenno-Ugrica V. B. Tallinn 1936. 42—47; 44. L. Ugyanezt Turán 1935). — Reguly fent idézett levelében nem nevezi néven a Kalevalát. Fordításairól I. A. Molnár Ferenc, Reguly Antal Kalevala-fordítástörédeke. Könyv és könyvtár 9: 261—279. Debrecen 1973. Reguly a saját Kalevala-példányát nem vitte magával Pétervárra, minden könyvével együtt K. A. Gottlundnál hagyta, aki 1865-ben küldte el Pestre (Yrjö Wichmann, Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. Suomi 5/2. Helsinki 1923. 380—432; 389, 390; Ferenc A. Molnár, E. A. Ingmanin Kalevala-kappale Unkarin Tiedeakatemiaan kirjastossa. CQuiIFU VII. Turku 1981. 383—390; 387).

ték benne azt a könyvet, amelyről már 1836 januárjában így írtak a *Literaturai Lapok*ban: „a helsingforsi finlandi tudós társaság régi és új Finn énekek és Balladák gyűjteményét akarja kiadni”.⁴ Ekkorra ez már meg is történt: a Kalevala első része 1835 karácsonyára jelent meg, s mivel előszavát Lönnrot 1835. február 28-ra keltezte, ez a nap számít a Kalevala (születés)napjának.⁵ Innen számítódik tehát ez a 150 esztendő. A Kalevalának azonban két születésnapja van: 50 énekre kibővített, ún. Új Kalevalaként 1849-ben jelent meg. Hogy miért mégis az 1835-ös ún. Régi Kalevalát ünnepeljük, azt Kosztolányi Dezső a100 éves évforduló alkalmából így fogalmazta meg: „Finnország azóta van, amióta fölfedezték a Kalevalát, abból lelkedzett, abból ocsúdott új életre. Ha hódolni akarunk Suominak, testvéreink országának, mondjuk ezt: Dalból született.”⁶

150 év hosszú idő. 150 esztendőről számot adva óhatatlanul az a kérdés merül föl először: kinek, kiknek, és főleg minek köszönhető a Kalevala iránt már a kezdetektől fogva megnyilvánuló, és miként látni fogjuk, tartósnak bizonyuló érdeklődés. Ez a mi az 1830-as években még leginkább az a nép- és népköltészet felé fordulás, amely az európai romantika terméke, miként maga a Kalevala is,⁷ de amely a 40-es, 50-es években ennél már sokkalta több: az a kiéleződött helyzet (a reformkort, a forradalmat és a szabadságharcot megélt, a Bach-korszakban élő magyarság helyzete), amelyben, mint már annyiszor, az anyanyelv léte, jogállása, és nem utolsó sorban eredete, nyelvrokonságunk a nemzeti kérdés leglátványosabb része.

Az 1849 utáni elkeseredettség a nyelvészetben újabb finn (finnugor) ellenes kirohanásokban mutatkozott meg: azok ellen támadtak, akiknek, miként Tánicsics írta, „... érdekükben van azt mutogatni, hogy a magyar nemzet semmi egyéb, mint az északi jeges vidéken lakó bárgyú finn népnek nyomorú szakadéka”.⁸ A Kalevala tehát jókor jött: a hazai finnisták⁹ — egyébként nem kis létszámú táborában azon kevesek, akik ismerhették finn eredetiben vagy német fordításában,¹⁰ felismerték benne a jól használható fegyvert. A Kalevala bizonyítékául szolgálhat annak, hogy „a Suomi vagy Finn-féle népecskéknek kétes minőségű nyelvei”-n¹¹ is lehet világraszólót

⁴ *Literaturai Lapok* 1836. jan. 23. Hír: A finn irodalomról.

⁵ Eeva Mäkelä-Henriksson, Kalevalanpäivän vieton varhaisvaiheita. *KSV* 39 (1959): 93—110. Hannes Sihvo, Kalevalan päivä. *Juhlakirja. Suomalaiset merkkpäivät. KSV* 59(1979): 94—102. L. még magyarul Szíj Enikő, *Finnország. Ütikönyv. Panoráma*. Budapest 1979. 186—187.

⁶ Kosztolányi Dezső, Kalevala. *Pesti Hírlap* 1935. ápr. 25, 27, máj. 5. L. még Kosztolányi, *Lángelmék. A Nyugat kiadása é. n. Második kiadás* 101—116; 116.

⁷ Például Annamari Sarajas, 3. jegyzet i. m. 39 kk. Uo. Lauri Honko, *Lönnrot: Homeros vai Vergilius*. 31—36.

⁸ Tánicsics Tüskevári álnéven a *Kalauz c. hetilap* 1859. febr. 19-i számában, idézi Loványi Gyula, *A Magyar Nyelvészet. NyK* 59(1957): 3—34; 28—29.

⁹ Mekkora lehetett a hazai „finnisták” tábora? L. *AKÉrt.* 1840—41: 21 a Kis gyűlés 1841. febr. 8-i határozatában említett személyek: Jankovich. Schedius [Toldy], Jerney, Luczenbacher, Bloch [Ballagi]. Továbbá: Bugát Pál, majd Hunfalvy, Fábrián István. L. még *Reguly utazásai Toldy Ferentől*. In: *Reguly-Album. Történeti és szép-irodalmi tartalommal...* Kiadta a *Reguly-Társaság*. Pesten 1850.; különösképpen a *Reguly előzményei* című fejezet.

¹⁰ Anton Schiefneré 1852-ből.

¹¹ Az idézet későbbi, mint a vele jellemzett kor, de rövidebb és velősebb, mint a korabeli kijelentések (pl. Horvát Istvánéi). Bálint Gábortól — *A Tamul [tamil] nyelv a Turáni Nyelvek Sanscritja*. 1887. — idézi Kandra Kabos is, *Magyar mythologia*. Eger 1897. 532 l.; 466. old. 12. jegyzet, hasonlóképpen 467, 468, 469 old. is.

alkotni — egy eposzt! Naiv, népi-nemzeti eposzt, éppen olyant, amelyet úgy tiszteltek a „nagy” népek, és amilyenre úgy vágytak a romantika eposz-elméletét ismerő „kis” népek! Miként Hunfalvy Pál írta: „Az eposz a népek pszichológiájában eléggé nem becsülhető tünemény, mert azt mutatja meg, mire képes az illető népnek szelleme; az tehát a népszellem jelességének sokkal biztosabb fokmutatója, mint akármely egyéb. A nagy epika ritka kedvezmény, melyet csak kevés népnek juttat a végezet.”¹²

„... Hogy honfiainkkal a finnismus ügyét megkedveltessük”¹³ Hunfalvy Pál az 50-es évek elején „finnista offenzívát” szervezett. Hűségese társra talált — többek között — Fábíán István sopron-(ma: fertő)széplaki plébános személyében.¹⁴ „Tehát Ön egy finn nyelvtan készítésével s a Kalevala fordításával akarja, hogy megkezdjük e téren a munkát” — írta Hunfalvynak 1854-ben.¹⁵ Jó nyelvtanok, szótárak hiányában merészségnek tűnhet Fábíán elhatározása: „fel fogom tární a finn költészet bűvös kertjét”.¹⁶ A Kalevala mellett a Kanteletart is fordíttatta.¹⁷ Számos finn tárgyú cikkéért, ismertetéséért, a finn nyelv-

¹² Hunfalvynak a Lönnrot Illés fölött 1885. épr. 27-én tartott emlékbeszédéből idézi Gombos László, Hunfalvy Pál és a Kalevala. Az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyve. Összeállította Víkár Béla. Budapest 1943. 73—78; 76.

¹³ Fábíán István levele Hunfalvy Pálhoz 1858. március 14-én Sopron-Széplakról: „Én kezdet olta hittem, s hiszem, hogy a száraz philologizáláson kívül ez út és mód szükséges arra, hogy honfiainkkal a finnismus ügyét megkedveltessük.” Itt mondok köszönetet Viljo Tervonennek, hogy Fábíán Istvánnak 1853. aug. 12. és 1862. október 13. között Hunfalvy Pálhoz írt 22 levelét másolatban rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ Fábíán Istvánról l. Weöres Gyula, István Fabian alias Philofennus. KSV 39(1959): 131—143. Yrjö Wichmann (3. jegyzet i. m. 408) említi Hunfalvynak A. Ahlqvisthez 1871. július 30-án írt levelét, amelyben Hunfalvy tudatja, hogy „hánen ensimäinen oppilaansa ja seuraajansa suomen kielen alalla, suomen kieliopin kirjoittaja ja Kalevalan kääntäjä, Győrín kaniikki István Fábíán oli kuollut”. Fábíán István (1809—1871) életműve a témája Szirmay-Kalos Margit IV. éves finn szakos hallgatónak (ELTE 1985).

¹⁵ Fábíán István levele Hunfalvy Pálnak 1854. szept. 28. „... ha Ön jobbnak találná, hogy a Kalevalát én fordítsam, nem bánom ...” Fábíán aggodalmaskodhatott, hogy nem lenne-e jobb, ha a Kalevalát a finnül nála jobban tudó Podhorszky fordítaná. Podhorszky Lajos azonban nem tetszhetett Hunfalvynak, s hogy miért nem, azt sejt-hetjük az alábbi idézetből, amelyet Gyürky András idéz Podhorszkytól [Gyürky A.: P. L. (1815—1891) és a magyarság eredetére vonatkozó fölfedezései 1851/58-ban. Egy nyilatkozattal Zichy Jenő gróftól. Budapest 1896. 31 l.; 13]: „A jövevények, mint vadászok általjánában öserdőkben tünedezvén elő, szláv nyelven „Ugorok”-nak, a furesa csodás öltözékűek „Csudok”-nak, a vizeknél tanyázók „Votjákok”-nak, a csereházalók vagy kereskedők „Cseremiszek”-nek, a szájasok „Osztjákok”-nak, a szénszállítók „Vogulok”-nak, a magányosan táplálkozók „Szamojedek”-nek ... neveztetek el.”

¹⁶ Fábíán István levele Hunfalvynak 1858. márc. 14.

¹⁷ Fábíán István levele Hunfalvynak 1854. febr. 20-án Sopron-Széplakról: „Már fordítgatok a Kalevala s Kanteletárból. Amabból már a III-ik runát fordítom; az elsőt a 103-ik versen kezdve már lefordítám, s magyarítottam néhány éneket a Kanteletárból is, de több helyütt kétségem van, hogy az értelmet ki nem találtam.” 1861. okt. 25-én írt leveléből: „A Kullervo-ról szóló epizódot (XXXI—XXXVI runó) mely svéd nyelvre Castrén által fordítva külön is megjelent, küldöm ez úttal, nem a M. Nyelvészet számára ... A Kalevala fordítására én csupán időöltésből vállalkoztam [? — l. 13. jegyzet: 1858-ban másként — Sz. E.] A finnek tanulása alkalmával igen meggyöngyült szememet [valójában egy balesetnél sérült meg a szeme 1858. dec. 13-án, l. 1859. jún. 6-i levelét Hunfalvyhoz — Sz. E.] kellvén kímélnem, üres óráimban, miután a Kalevalából néhány versszakot emlékezetembe préseltem, a szabadba megyek, ott jártam-keltem közben magyarra fordítom, s íróasztalomhoz visszatérve leírogatom. Így fordítottam ez évi nyár folytában 20 runót. Ha Isten úgy akarja, mint én, e könnyű móddal egy két év alatt átfordítom az egész Kalevalát. ... Jól tudom azt enmagam is, hogy a műfordítás kívánalmainak épen nem felel meg, de én, mint az előszóban ki is jelentem nem ezt, hanem a hűséget tűztem feladatomul ...” [kiemelés — Sz. E.]

tanért és a fordításokért a finnek elismerése nem maradt el: Reguly és Bugát után a Finn Irodalmi Társaság tagjai közé választotta Fábián Istvánt is, aki elsőként használta írásai alatt a Philofennus álnevet.¹⁸

Fábián István fordításai, miként Hunfalvy 1850 és 1853 között készült fordítástöredékei is, egyenetlenek, bár nem minden költészet nélkül valók. Álljon itt példaként az első runo kéziratából a világ keletkezéséről szóló rész:

„A tojás alsó feléből
Lesz a föld alsó hajlata,
A tojás felső feléből
Az ég felső boltozatja,
Sárgájából a felső fél
Napul az égen fenn ragyog,
Fejéréből a felső fél
(Szelíd) holdul fényeskedik,
Mi tarkás vala a tojásban
Csillagokká lón az égen
Mi barnás vala a tojásban
Lég felhőjévé változott.

Az idők előbbre mennek
Az évek tovább haladnak
Az új nap ragyogásánál
Az új holdnak fénylésénél.”¹⁹

1861-ben jelent meg Hunfalvy három részre tervezett Finn Olvasókönyvének 580 (!) oldalas első kötete, a Finn Olvasmányok, hogy „nyelvgyakorló könyv legyen”, és hogy „némileg Finnországot, a finn történeteket és irodalmat, tehát a finn nép szellemi állapotját ismértető könyvünk legyen”.²⁰ Ebben vált hozzáférhetővé a Régi és az Új Kalevala, valamint a Kanteletar bevezetőjének terjedelmes részlete. Hunfalvy szenvedélyesen érvelt a „tulajdonképpen Finn nyelv” ismeretének összehasonlító nyelvészeti haszna mellett és megjegyezte: „S van neki [mármint a finn nyelvnek] magában is előnye a többek [a többi finnugor nyelv] felett, ti. eredeti mondáji és népköltészete, millyeneket a magyar nyelvben nem találunk, s talán egy rokon nyelvben sem fogunk többé találni.”²¹ Ez utóbbiban szerencsére tévedett.

¹⁸ Weöres Gyula, István Fabian alias Philofennus. KSV 39(1959): 131–143.

¹⁹ Az idézet Fábián István 1854. február 20-án Hunfalvynak küldött leveléből való. Másol, például Fábiánnak a Magyar Nyelvészetben (VI. Pest 1861. 182–197) megjelent Kalevala c. cikkében (valójában Kalevala-fordítások) a 187. oldalon másként; ezt idézi Hunfalvy Pál A vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományai. Pest 1864. 135, Kandra Kabos 11. jegyzet i. m. 26, Hunfalvy és Kandra K. idézete egymástól csak két helyen tér el: 1) az *iszapban*, 2) két sor a „lég felhőivé képződött” előtt Kandra Kabosnál hiányzik. — Bugát Pál Finn Irodalmi Társaságbeli tagságáról I. Viljo Tervonen: Bugát Pál, Herman Kellgren ja Erik Aleksanteri Ingman, suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden aloittajat 1840-luvulla. In: Urälisziikain tanulmányok. ELTE, Budapest 1983. 421–439; 424.

²⁰ [belső címlap, bal oldal:] Finn Olvasó-könyv. Készítette Hunfalvy Pál. Első kötet. Finn Olvasmányok. Pest 1861. [jobb oldal:] Finn Olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára. Szerkesztette Hunfalvy Pál. A Magyar Akadémia kiadása. Pest 1861. 580 l. — V–X. old.: Előbeszéd.

Így formálódott Hunfalvy végrendeletszerű, és a Kalevala széleskörű megismertetését illetően sorsdöntő hitvallása, amelyet Budenz Józseffel kezdve mind a mai napig követünk: „Magyarországon sehol gimnáziumban ne lehessen a magyar nyelv tanára az, aki nem szerzett magának kellő ismereteket a finn nyelvről és irodalomról” (1866).²² Itt és most ennek az idézetnek az utolsó szavát hangsúlyozzuk, mert a finn nyelvű finn irodalom akkoriban gyakorlatilag a finn népköltészetből, a Kalevalából, a Kanteletarból állt, no meg Aleksis Kivi formálódó életművéből. Aligha véletlen, hogy Budenz egyetemi előadásain a Kalevala mellett — a finnek nem kis megrökönyödésére — Kivinek a kalevalai témára írt, úgymond „gazdag”, de „hibás és nyelvjárási” nyelvzetű „Kullervo” drámáját is elemezte.²³ Kullervo története, „a Kalevala gyöngyvének legszibben csillogó gyöngyszeme”²⁴ ettől kezdve vált egyre ismertebbé, erről tartotta Kisfaludy Társaságbeli előadását Antti Jalava 1886-ban²⁵ (a „Kullervo énekei”-t l. alább).

A 60-as évektől számos finn fordult meg nálunk, szinte kivétel nélkül a tudomány emberei. A korabeli finn (svéd) sajtóban rendszerint közzétett utileveleikből ítélve, a tudomány kérdései mellett mindig szóba került a Kalevala is. A finn—magyar kapcsolatok valóban tudományos alapokra épültek.²⁶ A Kale-

²¹ 20. jegyzet i. m. V—VI. old., VII. old.

²² Hunfalvy Pál levele Yrjö Sakari Yrjö-Koskinenhez (1866): „Niin pitkälle pitää vielä minun elin-aikanani Unkarissa päästämään, ettei missään Unkarin lukiossa kukaan voi tulla unkarin kielen opettajaksi, ellei ole toimittanut itsellensä tarpeellista taitoa suomen kielessä ja kirjallisuudessa” (Yrjö Wichmann, 3. jegyzet i. m. 429, megjelent a Kirjallinen Kuukauslehtiben is 1866: 168). Hasonlóképpen nyilatkozott Budenz József is, l. A finn tanulmányok fontosságáról. NyK 24(1894): 343 [a szerkesztő, Simonyi Zsigmond adta közre Budenz József aláírással, irván: „Budenz Józsefnek egy egyetemi véleményes jelentésében fordult elő a nyolcvanas évek elején [kiem. — Sz. E.], mikor Szinnyei Józsefet képesítették a finn nyelv és irodalom előadására.”]

²³ Oskar Blomstedt levele Budenz Józsefnek 1870. márc. 10-én: „Minua on kum-mastuttanut, että olette valinneet Kiven 'Kullervon' luennoidenne pohjalliseksi. Vaikka teos muuten on sisältönsä puolesta sangen miellyttävä, on kieli siinä niinkuin kaikissakin Kiven teoksissa virheellistä ja murrevoittoista, vaikka sen ohella hyvin rikasta. Se on mainitun nerollisen kirjailian teoksille hyvin haitallista, että hän niin vähän pitää huolta kielen puhtaudesta.” (Aulis J. Joki, Oskar Blomstedt ja József Budenz kirjeen-vaihdoissa. In: Lakó Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok. ELTE, Budapest 1981. 88—111; 104—105).

²⁴ Viljo Tervonen, D. E. D. Europaeus ja Unkari. In: A. J. Europaeuksen jälke-läisten yhdistys ry:n Sukusanomat 1984/1. kny. Idézet Julius Krohn búcsúbeszédéből D. E. D. Europaeus temetésén: „...woipi Europaeus ylpeydellä osoittaa tuomiinsa Kullervon runoihin, tuohon kaikkein kirkkahimpaan helmeen Kalevalan loistavassa helmivyyössä” (Keski-Suomi 1884/50).

²⁵ Jalava Almberg Antal [Antti Jalava], Egy epizód a Kalevalából. (A Kullervo epizód). A Kisfaludy Társaság Evkönyvei 21: 282—292. Budapest 1887. A szemelvénye-ket Szinnyei József fordította.

²⁶ „[Otto] Donner volt az, aki elsőként fogalmazta meg világosan, hogy a finn—ma-gyar kapcsolatok merőben tudományos alapra épülnek” (Viljo Tervonen, Kulturális kap-csolataink építői a XIX. században. In: Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 47—91; 73. Yrjö Wichmann, 3. jegyzet i. m.: 427—429; Viljo Tervonen, Szinnyei József első finnországi útja. NyK 83(1981): 3—17; L. még E. N. Setälä, Lisiä suomalais-ugri-laisen kielentutkimuksen historiaan. Suomi 3/5: 181—350. — Az MTA tagja lett 1859. dec. 16-án Elias Lönnrot (August Ahlqvist szintúgy), l. erről ezt a „nem-hivatalos” ada-lékot, Ahlqvistnak Lönnrothoz írt, 1862. április 28-án, Pesten keltezett levelét: „2-nen P. S. Olin jättää mainitsematta että Weli [sic! = Lönnrot] jo 16:nä päivänä jouluk. 1859 on kutsuttu kirje-vaihtaja-jäseneksi täkäläiseen Tiede-Akatemiaan. Kutsumus-

valának köszönhető az első finn--magyar tudományos vita is: Hunfalvy folytatta 1872-től a finn sajtóban a neves finn kutatóval, Ahlqvisttel az azóta is sokat vitatott alliterációról.²⁷ A finnisták programja teljesülőben volt, készült Barna Ferdinánd Kalevala-fordítása. Oskar Blomstedt lelkesen írta 1870-ben Hunfalvynak: „... és végül szerencsét kívánhatok ahhoz hogy a fennómánia Önöknél minden bizonnyal győzedelmeskedik, mihelyst Barna barátunk ravasz csapdáit felállítja. A turkománok belepusztulnak.”²⁸

Barna Ferdinánd „ravasz csapdái”, tehát az első teljes magyar Kalevala 1871-ben jelent meg.²⁹ Jellemző módon a szakma kritikájaként az a Budenznek tulajdonított szójáték terjedt el és él ma is róla a köztudatban, hogy az csak Barnevala,³⁰ s el szokás felejtetni, hogy mindaddig, amíg Vikár Béla fordítása³¹

kirja on silloisen sihteerin sanomattomasta huolimattomuudesta jäänyt lähettämättä. Se on nyt minulla ja minä tuon sen kanssani Veljele [sic!]” (A. Ahlqvistin kirjeet. Kieli-miehen ja kaukomatkailijan viestejä 1845—1889. SKS Toim. 374. Jyväskylä 1982. 84. levél, 104—105; 105.) A levelezésből nem derül ki, Ahlqvist megkapta-e a saját értesíté-sét — szintén 1859. évi — taggá választásáról.

²⁷ Yrjö Wichmann (3. jegyzet i. m. 409—410) szerint Hunfalvy Pál 1874. dec. 31-én kapta meg Ahlqvistnek a Kieletär 6. füzetében megjelent cikkét: „Lisää alkusoinnun suomalais-ugrilaisesta alkuperäisyydestä. II. Kirje Kielettären toimittajalta Herra Paavali Hunfalvylle Pestissä” joka oli jatkoa Ahlqvistin ja Hunfalvyn väliseen, tunnettuun väittelyyn alkusoinnun „altaisesta alkuperäisyydestä”. Hunfalvy aloitti jo matka-kertomusteoksessaan Utazás a Balt-tenger vidékein. Pest 1871. II. 225—232...”. A vita a Kieletär-ben folyt, de Hunfalvy nem ért rá, más vitatárgy akadt, az Ukkon-pohár (I. Értekezések a nyelv és széptudományok köréből 8(1879): 6; I. még Kandra Kabos, 37. jegyzet i. m.).

²⁸ „... Lopuksi saan toivottaa onnea siihen, että fennomania Teilläkin toivotta-vasti pääsee valloilleen, jähkä Barna ystävän kavalat ansat tulevat viritetyksi. Turco-manit sitä vastoin pereant!” (Oskar Blomstedt Budenz Józsefnek 1870. július 18-án. L. 23. jegyzet i. m. 107.)

²⁹ Kalevala. A finnek nemzeti eposza. Az eredetiből fordította Barna Ferdinánd, Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtári ór és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. A Magyar Tud. Akadémia költségén. Pesten. Nyomatott az „Athenaeum” nyom-dájában. 1871. I—XV + 1—336 l.; Weöres Gyula, Ferdinánd Barna, Kalevalan unka-rintaja ja kansatieteen tutkija. KSV 42(1962): 145—154; 145: „Unkarinnos oli jo suurin pürtein valmis 1865. Silloin kääntäjä kirjoitti heikolla suomenkielen taidollaan August Ahlqvistille pyytäneen häneltä selitystä...”; A helsinki Kirjallinen Kuukauslehti 1872-ben (30—34) közreadta Barna előszavát a Kalevala-fordításhoz: Ote Ferdinand Barnan esipuheesta Kalevalan käännökseensä.

³⁰ Vikár Béla, A Kalevalától a Párducbőrös lovagig. Magyar Néprokossági Szemle 25/1: 31—35; 32. Budapest 1942. ápr. Vikár itt is, mint máshol is, mindig Budenznek tulajdonítja a szójátékot, de nem lehetetlen, hogy Budenz is másoktól idézgette, vö. 23. jegyzet i. m. 108—109, Budenz József levele Oskar Blomstedtnek 1870. november 20-án: „Freund Barna yhä vaan Kalevaloitsee; mein freund vom Ofener Barnassus [kiem. — B. J.], der verseschmied (runon-seppä) Lindner trägt sich mit dem plane, ihn unter dem titel 'Barnevala, finn hösköltemény' zu [109:] besingen. Der tag, an dem seine Kalevala-übersetzung, von der Sie einige probebogen erhalten, im drucke vollendet sein wird, darf einer würdigen feier nicht entbehren. Es wäre ausgezeichnet, wenn wir ihn da mit einem kleinen finnischen carmen überraschen könnten, das würde ihn gar sehr glücklich machen. Schicken Sie mir doch ein solches, etwa bis ende December.” Oskar Blomstedt rossz verselőnek tartotta magát (1871. jan. 27-én kelt levele, uott 109—111) és mást meg-kérni aligha tudott, mert pár hétre rá meghalt. — Lindner Ernőről I. Vikár Béla, Lindner Ernő Petőfi fordító emlékezete [születésének századik évfordulójára]. MTAK Ms. 5203/11/8 L. még Szinyei, Magyar írók... ott további irodalom.

³¹ Kalevala. A finn eredetiből fordította Vikár Béla. Budapest. A Magyar Tudu-mányos Akadémia kiadása. 1909. V—XVI. old. Előbeszéd [Budapest, 1908. őszhó 25. Vikár Béla], 1—352. old. 1—50. ének, 353—354. old. Szótár. Gróf Kuun Géza emlékének. — Ez volt a Vikár-féle Kalevala első kiadása. „Második, jubileumi kiadás” — ez olvas-ható az 1935-ös kiadás belső címlapján. A harmadik kiadás tiszteletére a La Fontaine

meg nem jelent, tehát 38 (!) éven át gyakorlatilag Barna fordítása jelentette nálunk a Kalevalát.

Barna fordítása valóban nem költői remek, sajnos. De nem is szánta annak. Egészen egyszerűen az eredetihez hűen, magyarul hozzáférhetővé akarta tenni, hiszen egyesektől-kevesektől és egyes részeitől eltekintve — nem is ismerték! A Barna-fordítás fogyatékoságának következményeként szokás fölemlgetni, hogy a naiv eposzunk, nemzeti versidomunk kérdéseivel viaskodó Arany János, úgymond, alig figyelt föl a Kalevalára.³² Aranynak már közel 15—20 évvel a Barna-felé Kalevala megjelenése előtt határozott ismeretei voltak a finn népköltészetről, beleértve az eposzt is.³³ Elismerő véleményéről tanúskodnak azok a finn népköltéssel kapcsolatos szerkesztői, később főtítkári stb. javaslatok, megjegyzései, amelyekben a finn népköltészet ismeretét kívánatosnak tartotta és elő is segítette. Íme, egy jellemző példa. A Szépirodalmi Figyelő 1862-es számában a Lönnrot-féle Kanteletár-előszó magyar fordításának az Akadémiai Értesítőből átvett, újbóli közzététele (!) kapcsán ezt írta: „Fordította ezt Hunfalvy Pál, az eredeti szöveget pedig Finn Olvasókönyvébe vette föl, melyre szintén figyelmeztetjük, k i v á l t a t a n u l n i v á g y ó i f j ú s á g o t [kiem. — Sz. E.]. Az akad. Értesítők, f á j d a l o m nem fogrnak annyira a közönség kezén, hogy e mutatványnak széles körben ismeretes voltától kellene tartanunk.”³⁴ Minek nevezzük mindezt, ha nem a finn népköltészet pártolásának? Ami pedig „csak” a Kalevalát illeti, Arany eposz-elgondolásaiba, elméletébe a Kalevala nem illett bele,³⁵ és az egész finnugor rokonsághoz némi iróniával elegyes jóindulatú higgadtsággal viszonyult.³⁶

A Kalevalát — Barna fordításában — 1897-ben megjelent Magyar Mythológiájában a szerző, Kandra Kabos egyenesen „mythológiánk alap-

Társaság 1940. márc. 31-én matinét rendezett a Zeneakadémián: „Syynä juhlatilaisuuden järjestämissään oli Kalevalan kolmannen unkarinkielisen, halpahintaisen painoksen ilmestyminen” (10 000 példányban; Heimotyö III. 1939—1940. Helsinki 1940: 81). Ezek után tisztázandó, hogyan emlékezhet Vikár így: „Az Akadémia 1911-ben tette közzé a teljes fordítást, melyhez jegyzetek is járultak” (Vikár Béla, Beszéljünk a Kalevaláról. MTAK Ms. 5203/11/4). Hogy volt 1909-es kiadás, és hogy ez valóban 1909-ben meg is jelent, arra bizonyították Yrjö Wichmann 1909. ápr. 4-én Helsinkiből küldött levele (l. 54. jegyzet). Az 1935-ös Kalevala-jubileumon Helsinkiben Weöres Gyula viszont így beszélt: „Näinän päivinä ilmestyy Unkarissa Kalevalan kolmas täydellinen unkarimnos selityksineen . . .” (KSV 16(1936): 100). Legújabb kiadása [a Régi Kalevala 150. évfordulójára]: Kalevala. A finn eredetiből fordította Vikár Béla. 5—14. Előljáróban [Vikár Béla, Budapest, 1908. őszhó 25.], 15—322. old. 1—50. ének, 323—329. old. Jegyzetek. Összeállította Bereczki Gábor, 331—335. old. Utószó: Hajdú Péter. Helikon [szóttes kötésben], Budapest 1985 [febr.].

³² Például Dömökös Péter utószava: A Kalevala és Magyarország (234—251). In: Väinö Kaukonen, A Kalevala születése című könyvében (Ford. Bereczki Gábor. Gondolat, Budapest 1983. 2661.; 239); A. Molnár Ferenc, Arany János finn kapcsolatai és Vikár Béla Kalevala-fordítása körül. FilKözl. 1982/4: 514—517. Itt további irodalom.

³³ A Molnár Ferenc, Arany János és a Kalevala. Helikon 1972/2: 221—225. Itt további irodalom, többek között Képes Géza ide vonatkozó írásai.

³⁴ 33. jegyzet, 222.

³⁵ Arany levele Gyulainak 1854. jan. 21-én: „Nem tudom, benn van-e az aethetica szótárában a terminus: 'eposzi hitel', de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani, . . . elég az hozzá, hogy nekem ha építeni akarok, téglá kell és mész” (A magyar irodalom története IV. Budapest 1965. 72). „Arany eposz-elmélete tehát nem egyszerűen „rekonstrukció” elmélet, mert célja nem az egykori, „elvesztett”-nek hitt naiv eposz újrateremtése, hanem a népben élő nemzeteszme fölszínre hozása, össznemzeti tudatosítása és érvényesítése” (Sótér István, uo.).

³⁶ Arany János Összes Költeményei I. Szépirodalmi, Budapest 1955. Budenzhez; Az orthologusokra VII.

vető *szent-írásul*” fogadta el, „mint amely néphagyomány-töredékeinkkel egykorú s amellet tisztább is, vegyületlenebb is”.³⁷ Ma már könnyű látni a könyv egészét illetően e felfogás hibáit. A Kalevalának főleg a kevésbé cselekményes részével, a népi gyógyódokkal, a mitikus alakjaival, állatfiguráival (csuka, medve, kígyó stb.), „hitregés hagyományaival” ismertette meg olvasóit, akik nem voltak kevesen, hiszen pusztán az előfizetők száma megközelítette az 1835-ös Kalevala példányszámát (500 példányt, amelyeket tizenkét év alatt sikerült eladni!).³⁸ A Kalevala első énekét párhuzamosan idézte Fábrián István és Barna Ferdinánd fordításában, és annyiszor hivatkozott a Kalevalára, hogy még ma is kedvet kapunk belőle az egész eposz megismerésére.³⁹

Hogy Barna Kalevalája nem lehetett pusztába kiáltó szó, arra nemcsak mitológiai, hanem szépirodalmi példánk is van, nem is akármilyen. Lehetetlen, hogy Jókai ne ismerté volna, hiszen számos írásába szőtt bele finn szálakat,⁴⁰ sőt! 1879-ben jelent meg egy mára csaknem elfeledett, tárgyi tévedései miatt joggal bírált, de a maga idejében népszerű, többek között németre, oroszra is lefordított, majd mindkét fordításában megkurtított és betiltott, beszélő című regénye, a Szabadság a hó alatt.⁴¹ Az 1825-ös pétervári dekabrista felkelésről szóló regényben a főhős, a cselekmény mozgatórugója egy énekesnő, a cári család kegyeltje, aki — a nekünk itt most sokat mondó — *Ilmerinen* Zeneida nevet viseli. Az udvari körökben eleve gyanús, hiszen *kalevaine*.⁴² Ilyen népnév valójában nincs. A regényhez írott jegyzeteiben Jókai nem fűzött magyarázatot sem a névhez, sem pedig mindahhoz, amit a hősnő magáról —

³⁷ Magyar mythologia. Írta Kandra Kabos. Kiadja dr. Pásztor Bertalan. Eger. Beznák Gyula könyvkereskedő bizománya. 1897. 532 l. (461—522. old. Jegyzetek No. 1—917, 523—532. old. az előfizetők felsorolása); Korompay Bertalan, Hozzászólás helyett. In: Bán Aladár emlékezete. Várpalota 1974. 121—124; 122.

³⁸ 11. és 37. jegyzet. A Kalevala eladásának nehézségeiről Lauri Honko: „Mikään myyntimenesitys Kalevala ei ollut. Sen ensimmäinen painos, 500 kappaletta, myytiin loppuun vasta kaksitoista vuotta ilmestymisensä jälkeen. Suomenkielinen rahvas tuskin tiesi paljoakaan sen olemassaolosta ja merkityksestä. Lönnrotin yritys propagoida ja popularisoida kansanrunoutta *Mehiläisen* avulla ei onnistunut. Kantelettaren ilmestyessä 1840 toivottiin, että kansanryiikka avaisi tien avarampien lukijapiiriin sydämeen. Sen arveltiin olevan lähempänä nykyajan ihmistä kuin kalevalaisen epiikan. Tämä osoittaa, kuinka varhainen itse asiassa oli se vaihe, jossa Kalevala tuli suomalaisen kirjallisuuden lippulaivaksi ja kansalliseksi symboliksi. Kulttuurin rakentajien harvalukuisen joukon silmissä se taas epäilemättä tuli tyhjööön, eikä hetkeäkään liian aikaisin” (Suomen kulttuurihistoria 2. Autonomian aika. WSOY Porvoo — Helsinki — Juva 1980. 57.).

³⁹ 19., 37. jegyzet.

⁴⁰ Erről a regényről Sötér István — finn vonatkozásait nem említve — azt írja: „Azt, hogy Jókai mily *messziről* tér már vissza korábbi, jobbik önmagához a *Rab Rábyhoz* — azt a Puskin-regényben tudjuk legjobban lemérni” (Romantika és realizmus. Válogatott irodalmi tanulmányok. Szépirodalmi, Budapest 1956. 502); Forgács László, Jókai és az orosz irodalom. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből I. Budapest 1961. 471—522, erről a regényről 505., német fordításáról 509.; L. Sargina, Vengerszkaja literatura v Rosszii (1870—1900 gg.). In: Vengerszko-russzkije literaturnije szvjazi. Nauka, Moszkva 1964. 100—125, Jókairól 115., erről a regényről, orosz fordításáról 118.; 1. még 41. jegyzet; Végh Istvánné (Végh Erzsébet), A finn—magyar nyelvrokonság nyomai a magyar irodalomban. Fenno-Ugria [3-nyelvű (finn, észt, magyar) finnugor kulturális folyóirat] 1925/3—4: 201—209; Jókairól 204—205, itt: Ilmerinen Zeneida.

⁴¹ Jókai Mór, Szabadság a hó alatt vagy a „zöld könyv”. Jókai Mór összes művei. Regények 37. I—II. kötet. Sajtó alá rendezte D. Zöldhelyi Zsuzsa. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. Az idegen nyelvű kiadásokat l. I: 228—230. A regény fogadtatásáról l. I: 253—272. Az idézett részeket l. Szépirodalmi, Budapest 1973.

⁴² 41. jegyzet 32; 244, 245; „kelavainok”: 469.

jó 200 (!) oldallal odébb — elmond. Joggal gondolhatunk arra, hogy azért nem, mert közismert dolgoknak tartotta őket. Magától Ilmerinen Zeneidától megtudjuk, hogy a *kalevaine* „*Suomaleine* [sic] nyelven . . . egy leány, akinek, mikor született, még volt hazája, és most már nincs; akinek a nemzete még akkor *Suomalain* volt, s most már úgy hívják, hogy „finn”, „csud”. . . . A hősnő nem akar szabadulni emlékeitől, melyek „az Imatra-zuhatag morájával együtt dönögnek örökké” a lelkében: „. . . nem tudom én elfelejteni a mohfedte sziklákat, az óvilág legrégebb bércseit, a finn rónák délibábját, a piros tetejű házakat, a mestergerendáról lefüggő, kötélre fűzött kenyereket; a Kalevala ősrégeit s a nemzet szabadságát . . .”. Ilmerinen Zeneida valóban hallhatott apjától ősrégeket, de a Kalevala szó használatával Jókai a jövődőről emlékezett, hiszen a Kalevala mint fogalom 1825-ben ismeretlen volt! A *Kalevala* helynevet 1834. ápr. 24-én jegyezte föl Lönnrot — először és egyetlen alkalommal! 1834. május 3-án egy levelében fordul elő a *Kaleva* [sic!] szó címjelöltként, és csak az utolsó percben, 1835 februárjában kötött ki a *Kalevala* cím mellett!⁴³ S miközben jókat mosolygunk a finn rónák délibábján, elgondolkozhatunk azon is, hogy a cári birodalom autonóm Finn Nagyhercegségének lakói 1825-ben mily mértékben nevezhetők n e m z e t nek.⁴⁴ Ehhez néhány évtizedre, Juhana Vilhelm Snellman életművére és a Kalevalára is szükség volt!

Jókai minden bizonnyal nemcsak a Kalevalát, hanem a finnek helyzetét is ismerte, hiszen mindaz, amit az énekesnő szájába ad „nemzete elveszett szabadságáról”, — valóságos megjövendölése annak az 1899. februári manifesztumnak, amely a finn autonómia megszüntetéséről szól, s amely ellen a Pro Finlandia kiáltványt elsőként a magyarok közül majd az Akadémia elnöke, Eötvös Loránd írja alá.⁴⁵ Egyébként nem Jókai más nyelvekre lefordított regénye az egyetlen példa, hogy a magyarok közvetítő szerepet játszottak a Kalevala ismertté tételében. 1876-ban a Párizsban élő nyelvész, az ott megforduló finnek szívéllyes házigazdája, Újfalvy Károly próbálkozott a Kalevala francia versbefordításával.⁴⁶ Nemrégiben magyar ihletésre készültek az észak-afrikai pular

⁴³ 1834. ápr. 23. Vuokkiniemiben, l. Voigt Vilmos, *A Kalevala és Magyarország*. In: *Urálisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest 1983. 455—464; 456; 1834. május 3. Lönnrot levele Kaarle (Carl) Saxhoz: „Vaán vielä parempi nimi saattaisi *Kaleva* olla, joka muuten kaunis, myös senki vuoksi sopisi, että Kaleva näillä seudivin, kun runoissaki selvitetään enimmästi taisi asuskella” (Lönnrotin aika. KSV 64(1984): 137); 1835 februárja, l. Voigt i. m. 457.

⁴⁴ 38. jegyzet i. m. 42—62: Lauri Honko, *Kansallisten juurien löytäminen*. L. még Snellman-idézetek magyarul: Szíj Enikő, Juhana Vilhelm Snellman és a társadalomtudományok. NYIÖK 33 (1982) [1985]: 64—71.

⁴⁵ *Barátok — rokonok*. Európa, Budapest 1984. 84.

⁴⁶ Újfalvy Károly (1842—1904) nyelvész, keletkutató; Rubinyi Mózes, Simonyi Zsigmond levelei Budenz Józsefhez. NYK 53(1952): 277—290; Bán Aladár, *Kantelettaren unkarinnoksesta*. KSV 16(1936): 185—191, 184: „ensimmäinen ranskankielinen runomitainen käännös on myös unkarilaisen Kaarle Ujfalvyn työtä v. 1876”. De E. N. S[etälä], Karl Ujfalvy (1842—1904) [nekrológ: FUF 4(1904): 89]: „Ujfalvy begann auch das Kalevala in ungebundener rede ins französische zu übersetzen. Meines wissens ist davon nicht mehr als das erste heft, die erste rune enthaltend, erschienen (Le Kalévala épopée finnoise. Traduit sur l'original par Ch.-E. Ujfalvy de Mező-Kövesd. Première livraison. Paris 1876)”. Dr. Kertész János: *Ezer tanulmány az ezer tó országáról*. Finn bibliográfia Bp. 1940: 57; Újfalvy de Mezőkövesd, Ch. E.: *Le Kalevala*. Paris: Leroux 1876. 40 p.; *Publications sur la Finlande*. Parues dans les pays de langue française jusqu'a 1945 par Reidar Øksnevad(†) et Lucie Thomas. Helsinki 1959. *Helsingin yliopiston julkaisuja* 27. 68 l.; 41. old. [643] *Kalevala, Le, épopée finnoise*. Trad. sur l'original par Ch.-E. de Ujfalvy de Mező-Kövesd. (Actes complémentaires de la Société philologique. Paris, Leroux, 1876. 8°, 40 p. (1ère livraison, seule parue.)). Újfalvyról általában l. Kont Ignác: *Petőfi a*

nyelvű Kalevala-fordításrészletek⁴⁷ és a néhai V. I. Litkin is a magyar Kalevala ismeretében tervezte a finn eposz finnől zürjénre fordítását.⁴⁸ Lengyelország egyik legnagyobb Kalevala-gyűjteménye egy ott élő idős finn-barát magyar tulajdonát képezi.⁴⁹

1885-ben, a Kalevala 50 éves évfordulójára, a „finn Homérosz napja alkalmából” „a nagy Északi fény” tiszteletére a Finn Irodalmi Társaság táviratot kapott a „Duna partján élő rokon”-tól.⁵⁰ Az aláírók névsora nem érdektelen: a hazai fennománok élgárdája képviseli a hazai fennománia „tűzfészkeit”: az Akadémia nevében Paavo [sic!] Hunfalvy, az I. Osztály elnöke írta alá. Születésének 175. évfordulójára emlékezni aligha adódhat méltóbb alkalom a 150 éves Kalevala tiszteletére rendezett akadémiai emlékülésnél! A következő aláíró Barna Ferdinánd volt a Kalevala fordítójaként, majd a Kisfaludy Társaság nevében Paavo [sic!] Gyulai elnök, aztán az egyetem finnugor docense, Jooseppi [sic!] Budenz következett.

Hunfalvy elképzelése szerint Budenz, majd utódja, Szinnyei keze alatt nevelődtek azok a névtelen tanár-seregek, akik az egyetemen kötelező tananyagká vált Kalevala ismeretét és a finn népköltészet szeretetét, az irántuk tanusított lankadatlan érdeklődést tovább plántálták tanítványaikba. Budenz külön Kalevala-fordítói szemináriumot tartott, buzgón biztatta tanítványait a fordításra⁵¹ s Vikár Bérát nem is eredménytelenül.

Bár Lönnrot maga nyíltan hirdette, hogy a Kalevala nyelvezete nem az eredeti gyűjtések nyelvi állapotát tükrözi, hanem egy általa kialakított — mai szóval élve — „össznépi nyelvi normát”,⁵² Vikár mégis így fogalmazta meg célját: „Valamint a Kalevala nyelve a legtisztább és legszebb finn népnyelv, úgy magyar fordításának is arra kell törekednie, hogy a magyar népi nyelv

franciáknál. In: Petőfi a világirodalomban. Petőfi-könyvtár 27—28. Budapest 1911. 43—121; 83, 85.

⁴⁷ Rauni Puranen, Kalevalan käännökset. KSV 64(1984): 195—197; 197: 1983, Alpha A. Diallo (1952—1984), Kalevala e Fulbheyá Elias Lönnrot e Alfádyo Mokaheere Firi fensiti: — . Printed in Hungary. Alfa Afrikánus Editions 1983 174 p., 1 map and 4 col. plates (from paintings by Akseli Gallen-Kallela). Lyhennelmä, n. 8000 sáettä. Alpha Diallo Magyarországon (Vecsésen) élt. Rác Izván Kalevala-fordítását használta föl. A pular nyelvet (nyelvjárása a fulfulde) kb. 15 millió ember beszéli 9 afrikai országban.

⁴⁸ Szij Enikő, V. I. Litkin (1895—1981). Egy komi tudós halálára. FilKözl. 28(1982/4): 518—527; 523.

⁴⁹ Lippóczy Norbert mezőgazdász 1925-ben járt tanulmányúton Finnországban. L. interjú vele: Finnország mezőgazdasága. Fenno-Ugria [l. 40. jegyzet] Helsinki 1925/2: 145—152.

⁵⁰ 15 vuosikymmentä. Kirjallisia dokumentteja erään seuran [Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran] historiasta. SKS Toim. 368. Helsinki 1981. 128—129: Sähkötervehdys Unkarista.

⁵¹ Pl. Lakó György, A Kalevala mint a finn—magyar tudományos kapcsolatok forrása. NyIOK 26(1969): 99—111; 106—107 kk. idézi Antti Jalavát (Unkarin maa ja kansa. Helsinki 1876. 303); Simonyi (Steinert) Zsigmond levele Budenz Józsefnek 1872. jún. 12-én: „... A Kalevalából mindössze is csak az első rúnót olvastam el eddig” (Rubinyi Mózes, Simonyi Zsigmond levelei Budenz Józsefhez. NyK 53(1952): 277.). Erre hivatkozva írja félreérthetően Zsirai Miklós (Simonyi Zsigmond emlékezete. NyIOK 5(1954): 465—481; 470): „Mesterének tett ígérete szerint Kalevalát fordít, finn közmondásokat állít össze, finnül tanul”.

⁵² Idézi Lauri Honko (50. jegyzet i. m. 12): „runoja on pidettävä pyhänä perintönä, jotka kanteleen ohella olemme saaneet esi-isiltämme perinnöksi. Tältä kannalta katsoen ne on mikäli mahdollista tehtävä yleisesti käsitettäviksi; on pyrittävä saattamaan ne sellaisiksi, että koko kansakunta voi niitä lukea, mikä ei suinkaan tapahdu, jos tavoitellaan vähäisiä murre-eroavuuksia”.

nyomdokaiban járjon. . . . A helyes elv tehát csak az lehet, hogy a fordítás a maga nyelvén jó legyen s eredeti gyanánt hasson.”⁵³

1909. ápr. 4-én Yrjö Wichmanntól gratuláló levelet kapott Vikár: „Szerintem a te Kalevala-fordításod a *legjobb az összes létező közül*. . . . Ülhetnél babéraidon” — írta, majd a lap aljára beszúrta: „és várhatod, *hogyan kezd* [mármint a Kalevala] *hatni a magyar költői nyelvre és stílusra*”.⁵⁴ A várakozás

⁵³ Vikár Béla, A Kalevala. Tanulmány szemelvényekkel. Budapesti Szemle 1890: 161—199, 364—410; 162. L. még MTAK Ms. 1055/7: „Igaz Kalevala kell, toszgyökeres [sic!] népi nyelven”.

⁵⁴ Kosztolányi Dezső (6. jegyzet i. m. Lángelmék 105) írja: „A finnek ma is állítják, hogy Vikár Béla fordítása mindegyik között a legkülönb. *Paasonen* [helyesen: Paasonen, a kiem. — K. D.] Henrik írja, hogy belőle vissza lehetne állítani a finn szöveget, ha az történetesen elvesznék. Én is hittel vallom, hogy irodalmunkban eddig három igazi csodája van az átköltésnek, a fordítás három utólérhetetlen s egyenértékű remeke. Az első: *Arany* János Hamletje, a második *Bérczy* Károly Anyegin Eugenje, a harmadik: *Vikár* Béla Kalevalája” [kiem. — K. D.]. — A finn elismerések forrásai kerestetnek. Hogy Vikár fordítása a legkülönb, származhat Yrjö Wichmanntól, de tudtommal levele, amelyből Kosztolányi idézhette volna, nem jelent meg sehol (l. alább), hacsak Kosztolányi (1885—1936) magától Vikártól (vagy Wichmanntól, 1868—1932) nem szerzett tudomást róla. Ugyanígy ismerhette akár Vikártól hallás után, akár magától Heikki Paasonentól (1865—1919) Paasonen véleményét is, amelyet nem szokás dokumentálni, csak idézni. (Wichmannak is, Paasonennek is magyar felesége volt.) Yrjö Wichmann levele (két darab, félbehajtott ívpapíron) egészében is dokumentum (Vikár Bélának írt finn nyelvű levelek. 80 db finn nyelvű levél az 1920—30-as [sic!] évekből, l. MTAK Ms. 5204/1/78). Köszönöm Húbert Ferencnek, az 1985. febr. 28-án 15 órakor megnyílt Kalevala-kiállítás (MTA aula) rendezőjének, hogy erre a levélre felhívta figyelmemet.

Unioninkatu 7,

Helsinki.

4. IV. 09.

Rakas Veli!

Monet lämpimät, sydämelliset kiitokset „Kalevalastasi”! Nyt olet saanut loppuun suoritetuksi kunnialla sellaisen työn, jommoista ja jonkaveroista ei moni mies voi kehua tehneensä. Luulen omasta puolestani, että sinun Kalevalankäännöksesi on paras kaikista, mitä on olemassa, sillä vaikea // lienee kääntää Kalevalaa ja yleensä suomalaista kansanrunoutta muille kielille niin hyvin kuin unkariksi; mutta että unkariksi voi huonosti kääntää, sen osottaa [sic!] m. m. vanha Barnan käännös. Voi sanoa, että sinä nyt voisit [javität elött: voit] „levätä laakereillasi” [ide szánva a lap alján kiegeschítés:] ja odotella [beszúrva a vain:] vain, miten se rupeaa vaikuttamaan runokieleen ja runotyylisiin [a kiegeschítés kiem. — Sz. E.]. Mutta jos oikein tunnen sinut, niin kynäsi ei vielä kaipaa lepää; päinvastoin luulen että se on parhaimmassa vauhdissaan.

Heti sen jälkeen, kuin Kalevala-käännöksesi oli ilmestynyt, tein siitä kuulijoilleni (kahdella eri kurssilla) kahdella luennolla selkoa. Heidän silmänsä loistivat tyytyväisyyttä ja kiitollisuutta sinua kohtaan, sillä sinussa he kyllä huomaavat parhaimman suomalaisunkarilaisen sillan-rakentajan.

Täällä kotona olemme iltaisin ääneen lukeneet käännöstäsi: Zsüli [sic; Wichmann magyar felesége, Herrmann Julia avagy Julie Wichmann] lukee, Irén ja minä olemme kuulijoita.

„Nykyinen Unkari” teoksesi käsikirjoituksen alun olen saanut ja toimitin sen perille vielä samana päivänä jona sen sain. Syy, miksi se ei tullut perille ensi kertaa lähettäessäsi, oli se, että osote [sic] oli puutteellinen. Maist. Österbladh [?] (joka on serkkuni, eikä [kiem. — Y. W.] lankoni) sanoi kyllä ilmoittavansa sinulle oikean täydellisen osotteensa [sic]. Hänen tittelinsä ei ole „kirjankustantaja” // vaan „maisteri”.

Mikä on muuten sinun oma osotteesi [sic]? Mihin lähdet kesäksi? Milloin lupaa-masi kirjoitus vanhasta suomalaisesta ja unkarilaisesta runomitasta valmistuu? Lähetä se minulle heti kun se on valmis [l. Vikár Béla, Suomalaisen ja unkarilaisen kansanrunouden mittarakenne. KSV 4(1924): 153—178]. Paras jos kirjoitat sen suoraan saksaksi.

Monet sulimmat terveiset!

Ystäväsi

Yrjö Wichmann

nem volt hiábavaló: Kosztolányi, Gulyás Pál, József Attila, Áprily Lajos, napjaink s a közelmúlt írói-költői közül is nem egynek a művei tanúskodnak a Kalevala hatásáról. Voltak ugyan elmarasztaló (és joggal elmarasztaló) kritikák is, de ezek nem változtattak azon a tagadhatatlan tényen, hogy a Kalevala Vikár fordításában került be, és hogy Vikár fordításában bekerült a köztudatba, és jelképezte már a 20-as években a finn irodalmat és a finnséget. Erre emlékezve vegyük majd kézbe a Helikon Kiadó új, jubileumi Kalevala-kiadását.

Amikor 1889-ben Vikár Béla Karjalába utazott, Pétervárt is útba ejtette, hogy Zichy Mihállyal a Kalevala új fordításának illusztrálásáról egyezkedjék.⁵⁵ A cár azonban nem adott szabadságot udvari festőjének a feladat elvégzésére. A tervvel azonban — illusztrált Kalevala! — új fejezet kezdődött a hazai Kalevala történetében, — sőt bizonyos értelemben a finnekében is —, mert a nyelv- és irodalomtudományok köréből kilépve a Kalevala mint műalkotás helyet követelt magának más művészetekben is.⁵⁶ Vikárt a gondolat nem hagyta nyugodni, és 1905-ben a Kalevala-tárgyú festményeiről, grafikáiról már nálunk is híres Akseli Gallen-Kallelát környékezte meg.⁵⁷ I g e n, bármennyire hihetetlenül hangzik is, a Kalevala festő által illusztrált kiadásának ötlete magyaroktól származik. A Gallen-Kallelának egy 1907 februárjában Budapestről keltezett leveléből idézek: „Meghívásra jöttem ide, hogy a magyar Kalevala-fordítás illusztrálásáról tárgyaljak. Bizony, meglehetősen botránnyos ránk nézve, hogy a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium teszi meg az első lépést. . . . Az már bizonyos, hogy ha a finn állam nem vállalja a költségeket, akkor vállalja a magyar. Én magam még nem döntöttem véglegesen, mivel a feladat olyan nagy, hogy érdemes megfontolni.”⁵⁸ Vikár 1909-es Kalevalája „dísztelen” maradt, de az egy évvel korábban kiadott „Kullervó énekei”-t A. Gallen-Kallela munkái díszítik.

Ez a könyv több szempontból is különlegesség. Első ízben jelent meg magyarul bizonyítéka annak, hogy a finn népköltészet nem merült ki Lönnrot gyűjtéseivel. Nem a lönnroti Kalevala Kullervo-énekeinek „különkiadása” ez, hanem annál több. Szerkesztője „Krohn Gyula, jeles finn tudós és költő, az összehasonlító népköltés-búvárlatnak egyik alapvetője” — írta Vikár a bevezetőben, — aki a Régi és Új Kalevala után „felfedezett új részletekkel

⁵⁵ A. O. Väisänen, Béla Vikár (1859—1945). KSV 25—26(1945—1946): 277—280; 278; Vikár Béla, A Kalevalától a Párducbőrös lovagig. Magyar Néprokossági Szemle 25/1: 31—35. Budapest 1942. ápr.; 31, 32.

⁵⁶ Aivi, Gallen-Kallela, Sata vuotta Kalevalan kuvittamisen historiaa. Kuvaessee. In: Juhla-Kalevala ja Akseli Gallen-Kallelan Kalevala-taide. Juhla-Kalevalan toinen painos. Helsinki 1983. 591 l., 439—585; Aivi Gallen-Kallelan kuvaesseitä; 442—451; 50. jegyzet i. m. 121: Aineistoa Kuva-Kalevalaan; Szerle Mária OTDK-dolgozata (ELTE, Budapest 1983): Kalevala-illusztrációk a finn művészetben. 21 l. (kézirat).

⁵⁷ Kerttu Kannas, Akseli Gallen-Kallela magyarországi kapcsolatai. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusában Budapest 1982. okt., 6. old.: „Magyarország és Gallen között az első kapcsolatfelvétel természetesen [kiem. — Sz. E.] a Kalevalán keresztül történt.” „Említésre méltó, hogy Magyarország kezdeményezte a Kalevala illusztrálását, vagyis annak konkrét megvalósítását. Finnországban igazából még a tervezésére sem gondoltak.”

⁵⁸ 56. jegyzet i. m. 446—447: Heimoveljet Kalevalan asialla. Ugyanezt a levelet idézi Kerttu Kannas is (57. jegyzet i. m. 10) a Nya Pressen 1907. márc. 22-i számából.

(mintegy 500 sorral) egészítette ki... a gyönyörű epizódot”⁵⁹ 1909. szept. 23-án Vikár Béla örömmel jelentette A. Gallen-Kallelának: „Barátom, a Kullervo könyvhöz készített címlapkép rendben megérkezett. ... Beveszünk a könyvbe még más Gallen-Kallela képet és rajzot is, már ami illik oda, hogy ízelítőt adjunk a magyar közönségnek az illusztrált Kalevalából.”⁶⁰ Tehát csak a címlapkép készült külön e könyv kedvéért. Jó lenne azonban tudni, mire gondolt az a vevőjelölt, aki a könyvesboltban a címlapon ezt látta maga előtt (szó szerint): Kullervo énekei. Finnből V. B. G.-K. Akszeli képeivel. Budapest. Kiadja Hornyanszky Viktor.⁶¹

Vikár 1908-ban még optimista volt. Az 1922-ben Finnországban kiadott A. Gallen-Kallela-féle Dísz-Kalevalát, amelyet mi a 100. évforduló tiszteletére 1935-ben — Vikár magyar szövegével finn papíron — kiadott változatában ismerünk, maga Gallen-Kallela sem tartotta „illusztrált”-nak, de az általa megálmodott igazi képeskönyvre nem futotta életéből.⁶² A jubileumi Kalevalát, a finn—magyar könyvművészet e sajátos remekét nagy példányszámban küldték szét oktatási intézményeknek, és a finn köztársasági elnök üdvözlőkártyájával kapták meg azok, akik a finn—magyar kapcsolatok ápolásában kitűntek. A helsinki ünnepségen a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képviselője bejelentette, hogy a Kalevalát egyszerű kiadásban minden magyar iskolában terjeszteni fogják.⁶³

A két világháború között tehát alapvetően megváltozott a Kalevalához közeledésünk módja. Amíg korábban bizonyos földhözragadtság, konkrétságban megnyilvánuló tudományos nehézkesség volt rá jellemző, addig most valamiféle, a konkrétságtól elrugaszkodni merő költői szárnyalás, lírai átszellemültség lengte körül. Míg korábban például a Kalevala Aino-énekéről megtudtuk, hogy az okos, de vénséges vén Väinämöinen elől hogyan öli magát inkább vízbe az ifjú Aino, addig most? „A bölcsesség [sic!] karjai közül kisiklik a szépség, az eszmény — visszaolvad a természet nagy egészébe, amelyből az emberi elme erőszakosan különválasztotta.”⁶⁴

Ezt a hangvétel-változást minden bizonnyal elősegítette a kalevalai témáknak más művészetekben, a zenében, a képzőművészetben, a színházművészetben stb. történt felhasználása, ezek a feldolgozások megkönnyítették, hogy

⁵⁹ Kullervo énekei. A finn néphagyomány alapján szerkesztette Krohn Gyula. A Kisfaludy Társaság pályázatán Széher Árpád díjjal jutalmazott műfordítás, finnből Vikár Béla. Kiadja Hornyanszky Viktor, Budapest [1908]. 143 l. A kolofonban: „Vége a Kullervo énekeinek, a melyet [sic] Hornyanszky Viktor es. és kir. udv. könyvnyomdájában nyomtak 1908 november havában. Sajtó alá rendezte Czako Elemér dr. A címlap és az összes kép meg dísz Akszeli Gallen-Kallela finn festőművész műve.” Az idézet: 8.

⁶⁰ 57. jegyzet i. m. 22. A levél kelte: 1908. szept. 23.!

⁶¹ A címlapkép meztelen fiút (Kullervo) ábrázol, aki kését egy fa törzsébe vágja.

⁶² 56. jegyzet i. m. 447: Kansallis-Kirjokirja saa kohtalokkaan iskun.; Kalevala, a finnek nemzeti hősköteménye. A finn eredetiből fordította és a summázó versikéket írta: Vikár Béla. A. Gallen-Kallela képeivel. Második, jubileumi kiadás. Budapest, 1935. E. N. Setälä emlékének. A rajzolt díszet intézte és bővítette: Jorma Gallen-Kallela (Helsinki). A nyomdai munkát végezte: Kapisztrán-nyomda Vác. Felelős üzemvezető: Farkas Károly. Sajtó alá rendezte: Faragó József magiszter. Budapest, 331 l. + 332—333: Megemlékezésül. [aláírás:] La Fontaine Irodalmi Társaság.

⁶³ Weöres Gyula, KSV 16(1936): 100—101.

⁶⁴ Papp István, Finnország. Magyar Szemle Társaság. Kincsestar 24. Budapest 1938. 80 l.; 76.

a Kalevala a korabeli társasági élet fontos eseményeit jelentő ünnepi estek, ünnepélyek és „finn estélyek” műsorába bekerüljön. Ilyenekről már a századfordulótól kezdve van tudomásunk. Sibelius nálunk oly népszerű Tuonelai hattyyjá például 1903-ban hangzott fel először a debreceni finn-barátok ünnepségén.⁶⁵ A század elejétől kezdve gyakran fordultak meg nálunk finn kórusok, a 20-as évektől kezdve az országot finn ösztöndíjasok járták, s miközben élvezték a vidéki tanárság és a protestáns papság vendégszeretetét, előadásokat tartottak hazájukról, és természetesen a Kalevala sem maradhatott említés nélkül.

A Kalevala Kodály Zoltánt is megérintette.⁶⁶ Bartókkal együtt nagy tiszteleje volt a finn népzene kutatásnak,⁶⁷ de tudtunkkal csak Kodálynak vannak Kalevala-, pontosabban Väinämöinen-ihlette művei. Magyar iskolások ezrei fűjják: Játszott Väinämöinen ujsa, Harsogott a hárfa húrja ... A magyar népzeneről pedig így nyilatkozott Kodály: „Ez a mi zenei naiv eposzunk, s ha a finnekből lehetett a Kalevala népe, belőlünk is lehet zenei Kalevalánké.”⁶⁸ Mindez persze nem jelentette azt, hogy a Kalevala „kicsúszott” volna a tudomány karjai közül. A finn és a magyar tudományos folyóiratok rendszeresen és kölcsönösen közöltek kalevalai témájú tudományos műveket. Így jelentek meg például Korompay (Krompecher) Bertalan cikkei⁶⁹ Finnországban, vagy nálunk E. N. Setäläé. Setälä fiatalon még Ukko Budenz (Budenz apó) óráit hallgatta, szállásadó gazdája Vikár Béla volt, és a 30-as években az immáron ismert tudós és politikus a Finn Köztársaság követeként élt nálunk.⁷⁰ „A Sampo [sic!] rejtvénye” című cikke, amely azonos című, 654 oldalas könyvének „sűrűtménye”, a Magyar Nyelvben jelent meg 1933-ban⁷¹ Nem véletlen, hogy az 1935-ös jubileumi magyar Kalevalát az akkor elhunyt Setälä emlékének ajánlották.

⁶⁵ Móra Klára, A finn zeneművészet Magyarországon. In: Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 159—165; 162: 1903. márc.; L. például a FUFÁ 5(1905): 175 (a hírek között): Ein Kalevala-abend in Ungarn. In der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft stellte prof. A. Hermann den 15. febr. 1905 den Antrag, die Gesellschaft solle in Verbindung mit einer besprechung des Kalevala eine melodramatische aufführung einer partie des epos mit finnischen trachten und melodien anordnen.

⁶⁶ Viljo Tervonen, Kodály Finnországban. Népszava 1982. dec. 11. A Bicinia Hungarica IV-ből négy kalevalai feldolgozást említ, helyesen (I. A. Molnár Ferenc, Hozzászólás Domokos Péter A finn irodalom fogadtatása Magyarországon c. könyvéhez. KLTE Könyvtárának Közleményei 91. Debrecen 1975. 141—153; 148:) három [No. 121 (Kal. 45: Väinämöinen fohásza), 122 (Kal. 3: Väinämöinen), 179 (Kal. 24: Menyasszony-búcsúztató)]. A „Vejnemöjnen muzsikál” (Kal. 44) I. önállóan a Magyar Kórus kiadásában, Budapest 1944.

⁶⁷ Viljo Tervonen, A magyar nótától A kékszakállú herceg váráig. Bartók zenéje Finnországban. Kortárs 1981. márc., 474—486; 478 kk.

⁶⁸ Szácsszorszép. Kodály Zoltán gyűjtéséből közreadja (?) Bárdos Lajos. Budapest 1957.

⁶⁹ Korompay (Krompecher) Bertalan, Die Entstehung des Kalevala. Studia Fennica IV. 1940. 5—47. L. például még: A Kalevala keletkezése. BpSzemle 1935. 257—285; Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása. MNy. 33(1937): 1—12 és Válasz 1937. 195—219; Lönnrot és a Kalevala. Északi rokonaink 1940. 24—28; Széljegyzetek a Kalevala összeállításának problémájához. Lönnrot III és munkásságáról. NyK 59(1957): 35—45.

⁷⁰ E. N. Setälän kirjeitö Antti Jalavalle vuosilta 1888—1889. Julkaissut Lauri Posti. MSFOu. 135/4(1964): 1—58. A Budapestén keltezettek: No. 13—26, 28—29, 1889. jan. 4—máj. 17.; Setälä életmű-bibliográfiáját I. Sulo Haltsonen, L'oeuvre d' E. N. Setälä. MSFOu. 135/1(1964): 27—43.

⁷¹ A Sampo rejtvénye. MNy. 29(1933): 193—206.

A Kalevala lassan már nemcsak a finnek, hanem a finnugorság szimbólumává kezdett válni. A Kalevalához hasonló népköltészetünk nem lévén, írta Vikár Béla a „Kullervó énekei” előszavában, „miért ne pótolnók e részbeli szegénységünket a rokon nép kincseinek dús garmadájából! Miért ne fűzőgetnők ismét össze az évezrek előtt megszakadt közösséget, melyről a nyelv tanúskodik, a költészet aranyzállaival!”⁷² Így gondolkodhattak az észtek is, és „az első észet nyelvű dalgyűjtemény[nek], mely magyar dalokat tartalmaz [a] *Kalevala konserdilauluud* (Kalevala hangversenydalok)” címet adták.⁷³ Az 1928-as budapesti finnugor kultúrkongresszuson a 86. évében járó Matjoi Plattonen suistamoi kalevalai énekmondó szereplése számított különlegességnek: a finn őskultúrát mutatta be.⁷⁴ A finn—magyar kapcsolatok ügyének nagy kára származott abból, hogy a finnugor nyelvrokonságot egyesek összetévesztették a turáni fajrokonsággal, a Kalevalát a „turániak nemeslevelé”-nek kintették.⁷⁵

De miként Fábíán István fordította:

„Az idők előbbre mennek
Az évek tovább haladnak
Az új nap ragyogásánál
Az új holdnak fénylésénél —”

a háború utáni kapcsolatok újrakezdését is a Kalevala könnyítette meg: 1949-ben az Új Kalevala 100 éves évfordulóján magyar tudósok is részt vettek (Beke Ödön és Lakó György személyében), és 1953-ban első finn tudós vendégünk az a Väinö Kaukonen volt, akinek „A Kalevala születése” című könyve nemrégiben tüneményes gyorsasággal tűnt el a könyvesboltokból.⁷⁶

Legújabbkori kapcsolataink mérőldkövének bizonyult az 1970. esztendő. Ekkor vágta ki Finnország féltve őrzött erdeiből 80 nyírfát a magyarok Kalevalája kedvéért. Ennyi kellett ugyanis díszletnek a Thália Színház emlékezetes helsinki Kalevala-előadásához. Ekkor már látnivaló volt, hogy a Vikár-fordítás fölött is előrehaladt az idő. Felfrissítése Képes Géza fordításrészeinek felhasználásával történt — páratlan sikerrel. A korabeli finn sajtó szerint maguk a

⁷² 59. jegyzet i. m. 8. L. még JSFOu. 21/6(1903): 9—17. Esimiehen, professori O. Donnerin alkajaispuhe SUS:n vuosikokouksessa 2. 12. 1902. 10. old.: „Myöskin Julius Krohnilla oli se käsitys, että Kalevalassa on osia, joiden ei ankarinkaan tutkimus voi kieltää olevan Suomalais-ugrilaisten, jopa Ural-altailaistenkin yhteistä omaisuutta...”. J. Krohn Castrén nézetét képviselte (l. uott).

⁷³ Dr. Virányi Elemér, Észet—magyar művelődéstörténeti kapcsolatok. Fennougrica III. Budapest 1931. 243—259; 257.

⁷⁴ Matjoi Plattonen (1843—1928). Róla is: Martti Haavio, Viimeiset runonlaulajat. 1948²; KSV 16(1936): 231 fénykép az 1935-ös jubileumon felavatott, Alpo Sailo készítette sírkövéből; uo. 299: 1920-ban néprajzi film készült róla, 1928-ban Budapesten járt. L. még Uusi Tietosanakirja. Helsinki 1967.²

⁷⁵ 12. jegyzet i. m. 76.

⁷⁶ Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 296; Väinö Kaukonen, A Kalevala és alapjai. Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. IX. 29-én tartott felolvasó ülésén. NyIOK 5(1954): 27—38; Uó, 32. jegyzet i. m.; Lőrincz Éva, A finn és a magyar Kalevala. Beszélgetés Kaukonen professzorral. Magyar Nemzet 1984. febr. 28. 6. old.

finnek nem gondolták, hogy a Kalevalát lehet nem klasszikus méltóságba merevedve, hanem vidáman, felszabadultan is játszani, hogy lehet vele és róla újat mondani. Abban, hogy az utóbbi időben a finn közvéleményt újfajta Kalevala-interpretációk „borzolják”,⁷⁷ abban minden bizonnyal a Thália-féle előadás emlékének is része van.

Nem sokkal később megjelent két, egymástól felettébb eltérő fordítói fel-fogásról valló teljes magyar Kalevala, az erdélyi Nagy Kálmáné és a Finnországból élő, ott fotóművészként ismert Rácz Istváné,⁷⁸ hogy aztán számos Kalevala-részletfordítás (elsősorban Varga Domokos részletei) után⁷⁹ az idei évfordulóra elkészüljön az ötödik teljes fordítás kézírata is, Sente Imre munkája.

Aligha foglalkoztunk a világirodalom más alkotásával annyit, mint a Kalevalával. Bizonyítja ezt a róla szóló különféle műfajú, könyvtárnyi szakirodalom,⁸⁰ a belőle készült — 19. és 20. századi-fordításrészletek sokasága, négy teljes nyomtatott és egy teljes kézíratos Kalevalánk, amelyek megítélésénél nem a j o b bság, hanem a m á sság az első kritérium.

Dehát nemcsak olvasva lehet megismerni a Kalevalát. A rádió legjobb színészeink előadásában több részletben, több ízben közvetítette.⁸¹ A kalevalai tárgyú zeneművek, főleg Sibelius művei, rendszeresen szerepelnek műsorában. Az utóbbi idők Kalevala-tárgyú meglepetései között különleges helyilletti a Báb-színház hangulatos, leleményes Kalevala előadását.⁸² Ha tréfálni akarnánk, azt mondhatnánk, azért, mert megoldotta azt, amit a tudomány képtelen volt, a szampo rejtélyét, de a tiszteletre ennél komolyabb okkal szolgált rá. Azzal, hogy pótolta egy hiányzó láncszemet, közel hozta a Kalevalát ahhoz a korosztályhoz, amely még nem tud olvasni, amelynek még jó ideig a Kalevala nem tananyag, amelytől még jó ideig nem lehet várni, hogy a Kalevalát olvasgassa.

⁷⁷ Képes Géza Kalevala-fordításait I. I. jegyzet i. m. 401—449; Rauta-aika, 4 részes tévéfilm Kalle Holmberg rendezésében. L. Pekka Laaksonen, Rauta-ajan kevät. In: Suomalainen vuosikirja 1983. SKS — Kansanvalistusseura. Pieksämäki 1982. 104—112; Aleksis Kivi: Kullervo, amelyet Suvilahti használatlan erőművében [!], Kalle Holmberg rendezésében mutattak be 1981. okt. 10-én, Kivi napján, I. róla Olga Huotari, Kullervo — kapinoiva sankari vai kärsivä uhri. Uo. 96—103.

⁷⁸ Nagy Kálmán (1939—1971): Kalevala. A jegyzeteket és a névmutatót Nagy Kálmáné állította össze. Baász Imre metszeteivel. Kriterion, Bukarest 1972. 557 l.; Kalevala. Fordította Nagy Kálmán. Néhány szó a fordításról. Jegyzetek. Névmutató. Európa, Budapest 1975. 323 l. [szöttesbe kötve]; Rácz István fordítása: Helsinki 1976. 407 l. [a fordító kiadása]; Kalevala. Fordította, kísérő tanulmánnyal ellátta és a felvételeket készítette Rácz István. Európa, Budapest 1980. 409. l. (5—396. old. 1—50. ének, 397—409. old.: Eligazító [keltezve: Helsinki, 1978 Juhannus napján]).

⁷⁹ Varga Domokos, A Kalevala 17. éneke. Alföld 25(1974/9): 69—75; Varga Domokos, Finn testvéreink. Kosmosz könyvek, Budapest 1982. 175 l.; különösképpen 45—67.

⁸⁰ Például: Domokos Péter, A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Modern Filológiai Füzetek 15. Budapest 1972. 211 l.; külön fejezetben a Kalevaláról, de vö. A. Molnár Ferenc, 66 jegyzet i. m.; Jávorai Jenő szerk.: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest 1975; Lakó György, 3. jegyzet i. m.

⁸¹ Például 1985. jan.—febr. vasárnaponként 5 részben (ismétlés). Rendező: Bozó László.

⁸² 1984 elején mutatták be. Szövegét Rácz István fordításának felhasználásával Koczogh Ákos írta, a rendező: Urbán Gyula, a tervező: Koós Iván érdemes művész, a dramaturg: Tarbay Ede, zene: Decsényi János.

Végeredményben tehát minden korosztálynak, minden nemzedéknek megvolt, meglehetett, megvan, meglehet a maga Kalevala élménye. S ez mindennél ékesszólóbban bizonyítja, hogy a Kalevala nálunk nem régmúlt idők porlepte relikviája, amelyről 50, 100, 150 évenként illik megemlékezni. A Kalevala é. l. És nálunk is az, ami Finnországban és szerte a nagyvilágban: a finn irodalom és a finn nemzet szimbóluma. Sőt, nekünk ennél többet jelent.

Amikor 1847 októberében az első Magyarországra látogató finn, a reformkori magyarság őszinte rajongója, a 175 éve született Erik Aleksanteri Ingman orvos itt Pesten, barátjához, a gyöngyösi szabómester fiához, Bugát Pál orvoshoz igyekezett finntanítás és magyartanulás szándékával, éppen egy finn szabó fiának, Elias Lönnrot orvosnak a könyvét, a Kalevalát szorongatta a hóna alatt.⁸³

Huszonöt — eseményekben nem szűkölködő — esztendő telt el, és Barna Ferdinánd, az Új Kalevala első fordítója, akit a Finn Irodalmi Társaság tagjául választott, 1872. március 1-én kelt köszönőlevelében, ebben az egyetlen, finnül talán furcsán hangzó hatalmas kossuthi körmondatban már meggyőződéssel írta, írhatta, hogy neki ezentúl nemcsak joga, hanem kötelessége „egész élete[m] kedves feladatának tekinteni annak a szellemi hídnak építését, amelynek alapja — nem nehézségek nélkül — im m á r o n szerencsésen, egyszerű s mindenkorra lerakott [ford. és kiem.—Sz. E.], s amelynek célja a rokon magyar és finn nép közti tudományos együttműködés megvalósítása . . . s ezáltal a két nép egymáshoz közel hozása, . . . , hogy a két nép ezen hídra lépve egymással ismerkedjék, magát megbecsülje és egymásnak testvérkezet nyújtson . . .”⁸⁴

Mi tehát nemcsak azt a 150 évvel ezelőtt megjelent könyvet ünnepeljük, amely — Kosztolányi Dezső feledhetetlen szavai szerint — dalból teremtett nemzetet, hanem azt is, amely — miként már Barna Ferdinánd vallotta — a finneket és a magyarokat összekötő szellemi hídnak alapköve lett, egyszer s mindenkorra.

SZÍJ ENIKŐ

⁸³ Ferenc A. Molnár, E. A. Ingmanin Kalevala-kappale Unkarin Tiedeakatemia kirjastossa. CQuiIFU VII. Turku 1981. 383—390; 385 idézet Ingman haza írt leveléből: „Muuten tapaamme joka päivä toisiamme: taikka tulee hän [Bugát] luokseni, tai minä, Kalevala kainalossa [kiem. — Sz. E.] hänelle. Hän ahkeroitsee parast aikaa Suomen kieltä, ja opettaa minulle Madjarin kieltä. . .” (I. Suometar 1847. 42. sz.) Ennek a Kalevala-példánynak a felhasználásával készült a következő kiadvány: Elias Lönnrot, A Régi Kalevala előszava. Vanhan Kalavalan esipuhe. Ford. Kovács Magdolna. A Hazafias Népfront és az Akadémiai Kiadó & Nyomda [kiadványa]. Bp. 1985.; Viljo Tervonen, 19. jegyzet i. m.; Viljo Tervonen, Kulturális kapcsolataink építői a XIX. században. In: Barátok — rokonok. Európa, Budapest 1984. 47—90; különösképpen 59—64; A Molnár Ferenc, Ki fordította le először svédre a Régi Kalevala 29. énekét? NyK 85(1983): 401—403.

⁸⁴ 50. jegyzet i. m. 110—111: Suomalais-unkarilaista ystävyyttä. Részlet (111): „. . . katsoen koko elinajani rakkaaksi tehtäväksensä: sen hengellisen sillan rakentamisen, jonka perustus, ei ilman haittoja, nyt jo on onnellisesti ja järkähtämättömästi tehtynä [kiem. — Sz. E.], ja jonka tarkoituksena on oltava unkarilaisen ja suomalaisen heimolais kansojen keskenellä tieteellisen kaikk-yhteisyyden (solidaritas) toimeen saattamisella Budapestin ja Helsingin kaupungin, ja tämän kanssa itseät molemmat kansatkin toisen toiselle lähemmäksi tuoda, . . . että molemmat kansat sen päälle astuen saattavat toinen toisen kanssa tutustella, itseään arvossa pitää ja veli-kättä antaa . . .”.

The Kalevala and the Hungarians

by ENIKŐ SZÍJ

This is the edited version of a paper read at the Kalevala jubilee celebrations of the Hungarian Academy of Sciences on February 11, 1985. — The author characterizes the major trends in the Kalevala cult in Hungary. The popularization of Finnish folk poetry (Kalevala and Kanteletar) began around the same time as Vanha Kalevala appeared. By 1985 the fifth Hungarian translation of the entire Kalevala epic was completed and this alone shows the intense Hungarian interest in the Finnish national epic. — At the beginning Kalevala was used as a „weapon” by Hungarian scholars striving for the popular recognition of the Finno-Ugric origin of Hungarian. Being the linguistic congeners of Finns is not a shame since the Finns, unlike the Hungarians, have a national epic. According to the romantic epic theory an epic is the surest sign of an outstanding popular spirit. Since the 1880s Kalevala has been taught to Hungarian majors at the universities and it has been the topic of scholarly communication between Finns and Hungarians. The first Finnish—Hungarian scholarly debate concerned alliteration in Kalevala. Since the 1870s Hungarians have played a mediatory role in making Kalevala known beyond the borders of Finland. At the suggestion of a Hungarian, B. Vikár, Akseli Gallen-Kallela painted illustrations to *The Songs of Kullervo* (1908) and the jubilee edition of Kalevala (1935) translated by Vikár. The 1909 Hungarian translation by Vikár did in fact influence Hungarian poetic language and style, as was anticipated by Y. Wichmann in his congratulatory letter written to Vikár and published here for the first time. The esthetic value of Kalevala became more and more appreciated in Hungary. The works of several 20th century Hungarian classics and contemporary writers and poets show familiarity with Kalevala. Until world War II Kalevala had several Hungarian editions, parts of it were played on the stage, and its runes were often cited by Hungarians. Finnish works of art related to Kalevala were popular in Hungary (e.g. Sibelius). After the war, the jubilee celebrations held in 1949 provided a good opportunity for Finns and Hungarians to reestablish contacts. In the 1970s two Hungarian translations appeared, one by Kálmán Nagy (Transylvania) and the other by István Rácz (Finland). These Hungarian renderings reflect two very different attitudes to translation. Parts of the Vikár translation were replaced by the translation by Géza Képes and this version, played by the Hungarian Körszínház (Round Theatre), was a great success in Finland. Kalevala is taught in all Hungarian schools and is played as a puppet show at Budapest's Bábszínház. — Thus Kalevala is far from being a dust-covered book in Hungary. It is held in greater esteem than in Finland and other countries. It is the symbol of the Finnish people and literature and—in the words of its first Hungarian translator F. Barna—it is the cornerstone of the indestructible intellectual bridge between Finns and Hungarians.

A Kalevala — egy 19. századi nemzeti eposz

A nagy hőseposzoknak két korszaka van, egy formatív periódus, amikor létrejöttek — valamint egy affirmatív periódus, amikor feltárják és a nemzeti kultúra sarokkövévé teszik őket. Az előző szakasz a sokak, legkivált az angol klasszikus filológia által „heroic age”-nek nevezett időszak, társadalomtörténeti szempontból a barbárság, a katonai demokrácia, vagy akár éppen az osztálytársadalomba való átmenet periódusa.¹ A második, legalábbis az európai tudományosságban vitathatatlanul a 19. század. Voltaképpen ismertek az ún. homéroszi kérdés előzményei, epikus szövegeket jegyeztek le és adtak ki korábban is, mégis Fr. A. Wolf 1795-ös *Prolegomena ad Homerum* c. értekezése az az elméleti nyitány, amely a múlt század eposz-keresését és eposz-értelmezését megindítja.² Ekkor foglalkozik a kutatás a régi dán hősi balladákkal, az Eddával és utánozza ezt mondjuk Tegnér költészetében, ekkor jelenik meg az Igor-ének és a bilinák vizsgálata, kerül az európai értelmiség asztalára sok délszláv epikus szöveg, érdeklí több nemzeteket is az úgynevezett ossianizmus áramlata. Ez évszázad indítja el Radloff magisztrális munkájában a török népek epikus szövegeinek kiadását,³ ekkor készülnek a koraközépkori cseh epika hamisítványai, és az évszázad végére nemcsak a román királynő, Carmen Sylva készíti el a maga Meister Manole című drámáját,⁴

¹ E témakör mindmáig klasszikus áttekintése: K. M. Chadwick — N. K. Chadwick, *The Growth of Literature*. I—III. London 1932—1940. A „hősi korszak” fogalmának részletes megfogalmazója C. M. Bowra, *Heroic Poetry*. London 1952. Annak idején a szovjet folklorisztika klasszikusai többször is érintették e témakört. V. M. Zsirmunskij, *Narodnij geroiceszkij eposz* (Leningrad 1962) és E. M. Meletyinszkij, *Proiszhoszenyije geroiceszkogo eposza. Rannie formi i arhaiceszkie pamjatnyiki* (Moszkva 1963) foglalkozott a kérdés elméleti összefüggéseivel. Zsirmunskij későbbi munkáiban viszont már inkább a leíró-filológiai apparátus, mint az elméleti általánosítás az uralkodó. L. (a korábbi irodalomra való bőséges utalásokkal is) V. M. Zsirmunskij, *Tjurkszkij geroiceszkij eposz*. Leningrad 1974.

² Erről nemzetközi méretekben is egyedülállóan világos áttekintés, Marót Károly, *Homeros „a legrégebb és legjobb”*. Budapest 1948., különösen 50—52. Marót itt utal Wolf igazán kevésbé ismert, 1797. április 28-án kelt, Schillerhez írott levelére, amelyben az eposzi egység és kompozíció kérdésében a köztudat által neki tulajdonítottnál jóval józanabb és számunkra is meggyőzőbb elveket vall: az Iliászról és az Odüsszeiáról szólván ezt hangsúlyozva „beide [sind] villeicht weit vollkommener organisiert, als man denkt” (Idézi Marót 52).

³ W. W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*. I—X. St. Petersburg 1866—1904. Meg kell jegyeznünk, hogy e mű értékelése, sőt hivatkozásmódja is eltér a mai szovjet és külföldi kutatásában. A magyar tudománytörténet adóssága, hogy nem foglalkozott például Kunos Ignácnak e kiadványsorozatban való szerepével.

⁴ Elisabeth Wied hercegnő (1843—1916) — a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem elődjének bölcsészettudományi díszdoktora — drámáját 1892-ben mutatta be a bécsi Burgtheater. Ő egyébként tevékeny részt vállalt a román népköltészet gyűjtésére és feldolgozására irányuló törekvésekben.

hanem Marian Marienescu tollából megszületik a Novacescii — 'egy román népeposz'.⁵ Nálunk az évszázados érdeklődésnek középpontján jelenik meg 1858-ban Arany János Naiv eposzunk című tanulmánya, amely a józan vizsgálat mintaképe, egyszersmind azzal a problémával foglalkozik, hogyha nincs nyoma a 19. században a magyar népi eposznak, hogyan „veszhetett el” az, ami egykor biztosan megvolt.⁶

Ennek a 19. századnak legjelentősebb affirmált nemzeti eposza a finn Kalevala. Noha más művelődési és gazdasági-politikai események is befolyásolták Finnország önállósodását 1809 és 1917 között (az egyház, az oktatás — beleértve az egyetemet is —, a sajtó, a szenátus, illetve parlament, a hadsereg és általában az állam mindennapi működését biztosító intézmények helyi szerveződése, a liberális majd kapitalista hitel- és gazdaságpolitika, politikai és kulturális egyesületek, mozgalmak és pártok megléte, stb.), a finn népköltészeti kutatás pedig nem ekkor kezdődik, sőt még az 1831-ben alapított Finn Irodalmi Társaság sem kezdete, csupán központi szervezete ennek a kultúrateremtő munkának — mégis a Kalevala létrejötté és sikere az az esemény, amely az önálló, egyszerre népi és nemzeti finn kultúra születés-

⁵ Atanasie Marian Marienescu Lippán született, majd Lugoson, Oravicabányán, Temesvárott volt hivatalnok, 1880 és 1891 között királyi táblabíró Budapesten. Az ekkor alakult Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagja, román szakosztályának elnöke. 1891-ben kerül Nagyváradra. 1886-ban füzetnyi vitairatban foglalta össze nézeteit a Novák-balladaciklus kutatása és eposzá szervezése érdekében: Novacescii cinci ani înaintea Academiei Române (Timișoara 1886) címmel. Innen tudjuk, hogy eposz-kísérletét már 1880-ban elküldte kiadásra a Román Akadémiának, ahonnan több éves huzavona után 1884-ben meg is kapta az első nyomdai korrektúrákat. A könyv mégsem jelent meg, mivel az Akadémia azon a nézeten volt, hogy eposzá átdolgozás helyett inkább az eredeti népköltési szövegeket kívánja közzétenni. 1882-ben Hasdeu közölt folyóiratában részleteket az eposzból, 1895–96-ban pedig Herrmann Antal folyóirata (Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn) hozott németül is részeket: Novak und Gruja. Ein rumänisches Volksepos in 24 Gesängen. A kérdés tudománytörténetét összegezi Faragó József, Novákról szól az ének. Román hősi balladák. Bukarest 1969. 14–18. (Faragó idézi a román folklorista Gheorghe Vrabie 1960-ban, illetve 1965-ben megjelent, hasonló célkitűzésű epikus ciklusait: Novăceștii és Gruia lui Novac c. is, amelyek ily módon mintegy napjainkig hosszabbítják meg a múlt századi folklorisztika törekvéseit.) Marienescu munkásságával a román folklorisztikátörténet is foglalkozott (Bîrlea, majd éppen Vrabie, Folcloristica română. București 1968. 118–126.

⁶ Ez és az ún. „eposzi rekonstrukció” gondolata mind a magyar Kalevala-értelmezésben, mind a magyar epika-kutatásban szinte mindmáig megmaradt axióma. Ennek összegezése: Krompecher Bertalan, Die Entstehung des Kalevala. Studia Fennica 4 (1940): 1–14; érdekes módon nálunk kevésbé ismert a magyar változat: A Kalevala keletkezése. Budapesti Szemle 1935: 257–285. Ugyanó hivatkozik Arany János munkásságának ilyen értelmezési lehetőségeire: Korompay Bertalan, Arany főbb eposzai, mint költői rekonstrukciók. Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez (Horváth János emlékkönyv), Budapest 1948. 234–252. Ezt a felfogást pártolólág említi a finn szak kutatás is. L. pl. Kaukonen, Väinö, A Kalevala születése. Budapest 1983. 107–108, 110. — Arany közvetlen érdeklődéséről a Kalevala iránt kevés korai bizonyítékunk van. Tudjuk, hogy 1859-ben ő írja alá, mint akadémiai titoknok Lönnrot külső levelező taggá választásának oklevelét, 1862-ben pedig folyóiratában, a Szépirodalmi Figyelőben teszi közzé a Kullervo-epizód magyar fordítását, később más, finn népköltészeti vonatkozású anyagot is. (Ezt összegezi Domokos Péter, A finn irodalom fogadtatása Magyarországon. Budapest 1972. 15–16.) Ennek ellenére is csak sejtethetjük, milyen elgondolásai lehettek 1858, a Naiv eposzunk c. tanulmány írása alatt (és előtt) a finn eposzról. Képes Géza igen pozitív kapcsolatot tételez fel Arany János és a Kalevala között, mások ezt szerethék bizonyítva is látni. Egyszóval a kérdés további, beható és elfogulatlan vizsgálatot érdemelne. (L. legutóbb A. Molnár Ferenc, Arany János finn kapcsolatai és Vikár Béla Kalevala-fordítása körül. Filológiai Közlemények 28 (1982/4): 514–517.)

napijának tekinthető.⁷ Több évtizedes folyamatként is egyetlen egységet alkot, a különböző finn tájakról származó részek egymásmellettségében is nemzeti egységet képvisel. Szerencsés módon több tudomány is jelen van születésekor, pontosabban szólva már fogantatása idején is. Lönnrot 1827-es egyetemi pályadolgozata *Dissertatio Academica De Väinämöine priscorum Fennorum numine* voltaképpen tudományos munka, és 1835. február 28-ig, a „régí” Kalevala (Kalevala taikka Wanhoja Karjalan Runoja) előszavának aláírásáig is egyaránt közöl népköltési gyűjteményeket, tudományos dolgozatokat, esztétikai vagy történeti áttekintéseket. Az 1849-es második kiadás megszületése, a teljes, „végleges” Kalevala megjelenése sem vet véget e költői és tudományos alkotófolyamatnak. Ma már tudjuk, hogy maga Lönnrot is tovább dolgozott a szövegeken, a kultúrpolitikusok és művelődéstörténészek pedig új meg új szempontokból méltatták az eposzt. Ugyanakkor a tudományos kutatás mindvégig behatóan foglalkozott a Kalevalával és a körötte levő eredeti népköltéssel. Jellemzőnek és a finn tudomány sokszor méltán megcsodált tisztességes józansága szép bizonyítékának tartjuk, hogy amikor Julius Krohn (a helsinki egyetemen előbb a finn nyelv és irodalom docense, majd lektora, 1885-től kezdve pedig professzora is) elkészíti a maga magisztrális munkáját *Suomalaisen kirjallisuuden historia. I. Kalevala*⁸ címmel, a később világhírűvé váló finn ún. földrajz-történeti irányzatának egyik talpkövé,⁹ ebben a Kalevala iránt legalább ugyanannyi szeretetet, mint amennyi kritikái, olykor a szórészálhasogatásig menő és pedáns tudós kritikái megjegyzés nyilvánul meg. A világ legrégebbi folklorisztikai professzúrájának tartott tanszék centenáriumán illő megjegyezni, hogy a Kalevala létrejöttét voltaképpen Krohn könyve, valamint a *Suomen Kansan Vanhat Runot* 33 kötete (1908—1948) fejezi be, világviszonylatban is egyedülálló módon biztosítva az átmenetet a nemzeti eposz létrehozatala, a folklorisztikai kutatás megalapozása, sőt később a hazai irodalomtörténet kiépítése között.¹⁰

Közismert tény, hogy a Kalevala a maga létrejötte után milyen nagy mértékben befolyásolta a nemzeti eposzok és a nemzeti identitás kifejlesztését. Legközvetlenebb hatása az észt eposz, a *Kalevipoeg* (1857—1861) létrejöttére volt. Kevésbé köztudott, hogy ez a hatás dél felé folytatódott és a lett eposzteremtés (Andrejs Pumpurs: *Lāčplēsis*, 1888) közvetlenül is ennek a hatása

⁷ A finn művelődéstörténet és irodalomtörténet jól ismeri ezt a szempontot, amint ez kézikönyveiből igazolható. L. legutóbb Päiviö Tommila—Aimo Reitala—Veikko Kallio, *Soumen kulttuurihistoria. II. Porvoo* 1980., különösen Matti Klinge és Lauri Honko írásait. A Kalevala létrejöttének közvetlen eseményeit jól mutatja be Väinö Kaukonen több műve, legutóbb Lönnrot ja Kalevala c. monográfiája (Helsinki 1979), amelynek 1983-as magyar fordítását a 6. jegyzetben idéztem. Folklórtörténeti szempontból foglalkoztam e kérdéssel, utalva a hasonló eposz-teremtési kísérletekre: A folklór esztétikájához. Budapest 1972. 146—148. (Az egyéb, hasonló törekvésekről előbb és később is, úgyhogy ezek adatait itt nem is kell említenem.)

⁸ A finn folklorisztika tudománytörténeti részletesen foglalkoznak ez eseménnyel. L. például: Jouko Hautala, *Suomalainen kansanrunouden tutkimus*. Helsinki 1954. 187—189, és egyebütt.

⁹ Erről l. Kaarle Krohn, *Die folkloristische Arbeitsmethode*. Oslo 1926.; részleges magyar fordítása tanszéki kiadványunkban: *A folklorisztika munkamódszere* címmel jelent meg. (Folcloristica 2—3 (1978): 8—69.)

¹⁰ Tudomásom szerint eddig még nem ünnepelték vagy méltatták e folklór tanszék centenáriumát, amely pedig ritka alkalom lenne.

alatt áll.¹¹ Újabb kutatások eredménye az, hogy ma már tudjuk, számos kis finnugor nép értelmisége körében és által éppen a Kalevala mintájára készültek hasonló „nemzeti” eposzok, olykor a 20. században, anakronizmusukban is beszédes módon.¹² Csak egyik oldalról tekinthető anekdotikus ténynek, hogy a harmadik világban, például Afrikában a Kalevala ilyen eposzi hatása napjainkig megfigyelhető.¹³ Ganander 1789-es *Mythologia Fennica* kötetétől napjainkig majd két évszázados hagyománya van e finn népi epika vizsgálatának és hatásának, ám mindez nem fedi el, inkább csak kiemeli aényt, hogy a Kalevala e folyamat közepén álló, tipikusan 19. századi nemzeti eposz.¹⁴

Természetes, hogy elsősorban finn kutatók foglalkoztak azzal a kérdéssel, miképp illeszthető a Kalevala alapjául szolgáló népköltési szövegek összegyűjtése, majd különböző kiadásokba egyesítése.¹⁵ Munkáikból jól látható az a törekvés, amely Lönnrot és kortársai életművét vezérelte: egy korabeli, vagyis a 19. század közepére jellemző nagyszabású nemzeti alkotás létrehozása. Ennek ismerjük még klasszicista elemeit, zömmel azonban egy romantikus költői ideál lebegett Lönnrot szeme előtt. Ez megmagyarázza, hogy a Kalevala mennyire epizodikus jellegű, olykor szinte dalciklusra emlékeztet, amelynek szerkezeti nagy-íve a világ kezdetétől a pogány világ végéig ér el, vagyis nem egyetlen nagyszabású csata körül bonyolódik, hanem egy nem-epikai szerkezetet követ. A tipológiai jellegű eposz-kutatás ezt a megoldást az archaikus epika megnyilvánulásának tartja, és jellemző vonásnak tekinti, hogy a Kalevala alapjául szolgáló epikus anyagban nem a harci cselekmények dominálnak, hanem az archaikus vadászat (sítalpas szarvas-üldözés), a kovács-mesterség eredményei, a *sampo* előállítás és visszaszerzése körül zajló bonyodalmak, stb. Ez a „békés”, „munkajellegű” epika nem Lönnrot találmánya, hanem már az eredeti epikus énekekben jól megfigyelhető vonás, mégis más Lönnrot eposzi elmélete és a finn epikus költészet eredeti szerkesztése.¹⁶

¹¹ Az általában használható kiadás, összehasonlító kutatások számára (noha csak orosz szöveggel): Lacsplezisz. Latisszkij eposz, voszszozdannij po narodnim predanyijam. Moszkva 1975. Izd. podgotovil: Ja. Ja. Rudzitisz. (Eposz narodov SzSzSZR). Itt némi keresés után megtalálhatók az eredeti (lett) adatok is.

¹² L. erről Domokos Péter tanulmányát az 1985 február végén tartott turkui eposz-kutató konferenciára. A dolgozat magyar szövege gyakorlatilag azonos könyve (A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Budapest 1985). Az eposz, mint kiemelkedő fontosságú reprezentatív műfaj az uráli népek életében és műveltségében c. fejezetével (118–127).

¹³ Erről tanulmányodik például Alpha A. Diallo 1983-as nyugat-afrikai (fulani) Kalevala-fordítása, amely Magyarországon készült, és inkább a magyar fordításokból, mint a finn eredetiből származik.

¹⁴ Az előbbieken is, a következőkben még inkább a turkui Kalevala and the World's Epics c. konferenciára készített dolgozatom (Attempts toward Epics in 19th Century Europe) eredményeit foglalom össze rövidítve, ezért a forráshivatkozásokat csak a legszükségesebb esetekben adom meg.

¹⁵ Elsősorban A. R. Niemi, majd a maga ilyen korábbi tanulmányait összegezi Kaukonen idézett monográfiájában.

¹⁶ Többféle elképzelés is ismert a kalevalai költészet jellemzéséről. Magától értetődő módon kompromisszumot ad a történeti rétegek és főbb jellemzőik tekintetében a finn irodalomtörténet első kötetében található összegezés: Matti Kuusi fejezetei (Varhaiskalevalainen runous — Sydänskalevalainen epiikka ja lyriikka — Keskiajan kalevalainen runous — Myöhäiskalevalainen runous). In: Suomen kirjallisuus. I. Kirjoittamaton kirjallisuus. Toim.: Matti Kuusi. Helsinki 1963. 129–417, 624–630, részletes irodalommal. V. Ja. Jevszejev áttekintése igen szigorúan társadalomtörténeti jellegű volt: Isztorieszeszkie osznovi karelofinszkogo eposza. I—II. Moszkva—Leningrad 1957—1960. Ennél kevésbé merev és más műfajok történetiségére is utal: V. Ja. Jevszejev, Karelszkij folklor v isztorieszskom oszveseszenii. Leningrad 1968. A nemzetközi kézikönyvekben igazán

Egy másik kérdés, amelyet a finn folklorisztika szinte kezdeteitől fogva vizsgált a Kalevalával kapcsolatban, az eposz eredeti helyének keresése volt. Maga Lönnrot inkább karjalainak tekintette, noha egyszersmind finn-nek is tartja az eposzt. Terepmunkája színhelyeinek ismeretében azt is tudjuk, hogy Karjala nyugati, leginkább finn jellegű részéről származtak azok a benyomásai, amelyek alapján az egész eposz terve felsejlett előtte.¹⁷ A Kalevala e tekintetben is nemzeti eposznak nevezhető, és ez a minősítés úgy is érthető, hogy az egyes motívumok vagy akár epizódok a legkülönbözőbb helyi eredetűek lehetnek.

Az is jól érthető, hogy a finn kutatók és általában a forrásokhoz közel jutott szakemberek a finn vonásokat hangsúlyozták a Kalevala létrejöttében. Ezzel kapcsolatban azonban nyomatékosan szeretném kiemelni, hogy a Kalevala egyszerre egyetemes eposz is, egy a 19. századi nemzeti eposzok közül, amely fogantatásának pillanata óta a nagy eposzok sorozatába illeszkedik. Gazdag adattárunk van e felismerés bizonyítására, most csupán a legkorábbi és legfontosabb dokumentumokat idézzük.¹⁸

ritka, hogy szakértő ír a Kalevaláról, illetve az ezt körülvevő folklórról. Zsirmunskij ilyen érdeklődése közismert, kár, hogy összegyűjtött írásainak két ide vágó kötetéből, tematikai okok miatt kimaradt éppen Kalevala-értelmezése, és csupán a finn iskolával elméleti módon disputáló írásai kaptak helyet: V. M. Zsirmunskij, *Izbrannie trudi*. — Tjurkszkij geroicseskij eposz. Leningrad 1974. — Szravnitelnoe literaturovegyeioije. Vosztko i Zapad. Leningrad 1979. Tanítványa, Je. M. Meletjinszkij viszont képviseli az ő eredményeit is: Proiszhozgyenije geroicseskogo eposza. Moszkva 1963. 95—156. Az amerikai közvéleményt pontosan tájékoztatja Felix J. Oinas, *The Balto-Finnic Epics*. In: *Heroic Epic and Saga. An Introduction to the World's Great Folk Epics*. Edited by Felix J. Oinas. Bloomington—London 1978. 286—309. Mind anyagában, mind kommentárjaiban igen pontos és gondolatébresztő: *Finnish Folk Poetry. Epic*. Edited and translated by Matti Kuusi, Keith Bosley, Michael Branch. Helsinki 1977. Igen tanulságos megjellegyezni, hogy minden magyarországi népszerűsége ellenére sincs a Kalevalának igazán jó és részletes magyar tárgyalása, bemutatása. Feltűnő, hogy Szász Károly, A világirodalom nagy eposzai c. könyvében csupán a középkor naiv epikai c. rész „toldalék”-ában (II. kötet. Budapest 1882. 328—334) igen röviden és nem túl lelkesülten foglalkozik a finn-észti epika kérdéseivel. Annál lelkesebb és megbízhatóbb Bán Aladár áttekintése a Heinrich Gusztáv szerkesztette Egyetemes irodalomtörténet (IV. kötet. Budapest 1911. 71—87) hasábjain. A magam folklorisztikai-történeti megoldási javaslatait összegezhettem: A balti- finn népek folklórja mint az európai folklór része. I—II. *Ethnographia* 78 (1967): 406—437, és 79 (1968): 37—61. Más, idevágó tanulmányaim és hasonló áttekintések olvashatók az *Artes Populares* 6. (1980) számában, amely az 1980-as turkui V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére készült.

¹⁷ Úgy köztudott, hogy a Kalevala-költészet vándorlás útján való keletkezését először 1873-ban, a Suomen Kuvalehti hasábjain A. A. Borenus vetette fel (*Missä Kalevala on syntynyt*), azonban e probléma ekkor már másokat is érdekelt, lásd például Julius Krohn több cikkét, így Väinämöisen ja Lemminkäisen asunnoista sekä Kalevalan runoin syntymäpaikoista (Kirjallinen Kuukauslehti 1869), vagy Wirolaiset ja ylimalkaan Länsi-suomalaiset aineet Kalevalassa (Suomi 1872). Legutóbb Väinö Kaukonen jelentette meg a Lönnrot bejárta helyek újrakutatásakor készített fényképeket, utalva a régebbi adatgyűjtésekre is: Kansanrunon Kauko-Karjala ja Kalevalan synty. Porvoo 1984. Lönnrot útjairól még mindig a legjobb áttekintés: Elias Lönnrot, *Matkat. 1828—1844*. Espoo 1980. Lönnrot életművéről és ennek térben meg időben való elhelyezéséről, bizonyos művelődéstörténeti háttérrel is lásd a régebbi irodalomra is esetenként utaló legújabb gyűjteményes kötetet: Lönnrotin aika. Kalevalaseuran vuosikirja 64 (1984), toim.: Pekka Laaksonen.

¹⁸ Lönnrot leveleinek adatai voltaképpen már a korábbi publikációkban is hozzáférhetőek voltak, lásd pl. Aarne Anttila, *Elias Lönnrot. Elämä ja toiminta*. I—II. Helsinki 1931—1935. Kaukonen monográfiája (Lönnrot ja Kalevala. Helsinki 1979) is megfelelő módon idézi ezeket. Ezért is csupán közvetve utalok forrásaimra. A svéd eredetüket publikálta Jenny af Forselles, *Elias Lönnrots svenska skrifter*. II. Helsingfors 1911.

1833. december 3-án, Henrik Cajanderhez intézett levelében Lönnrot beszámol korábbi kutatóútjáról, valamint az akkori télre tervezett további kutatóútjáról, amelyet nem akar befejezni mielőtt „egy fél-Homérosznyi” anyagot nem sikerül feljegyeznie (*och icke upphöra förr med samlandet än jag af dessa dikter far en samling, som svarar emot 1/2 Homerus*). E mondatban a *samling* megnevezés és Homérosz neve egyaránt árulkodik, mutatja, hogy Lönnrot milyen példaképre gondol. Egy nem sokkal későbbi levelében, amelyet 1834. február 6-án a Finn Irodalmi Társaság elnökéhez intézett, anyagát az izlandi Eddához hasonlítja, és olyan módon kívánja ezt elrendezni, ahogy az Edda-dalokat csoportosították („*att ordna dem till ett helt sammanhängande för att derigenom uti Finska Mythologien få något motsvarande den Isländska Eddan*”). Később ugyanebben a levélben a gót népek Edda-alkotásával, a görög és római irodalmi törekvésekkel, Homérosszal és Hésziodosszal veti össze a maga munkáját („*värderes lika högt som de Göthiska folkslagen Eddan eller hos Greker och Romare, om ej Homerus så åtminstone Hesiodus*”, Lönnrot 1911. 170, 186—7). Ismeretes, ugyanez a tág kitekintés jellemzi a régi Kalevala ilószavát, amely 1835. február 28-án, Kajaaniban kelt. Lönnrot tehát akkor, amikor negyedik gyűjtőútja (1833. szeptember 9—28.) végén a régi Kalevala formájában látja eposzának körvonalait, ezt rögtön a többi európai eposz sorába illeszti.

Attól azonban, hogy Lönnrot maga egy eposznak tartotta összeállítását, még nem következik, hogy mások is ugyanezt a véleményt osztották volna. Pontosabban szólva nem következik automatikusan a kortársak egyetértése. Gyakorlatilag azonban ez a felfogás volt a köz véleménye, mind Finnországban, mind Európa-szerte. 1845-ben, a régi Kalevaláról írott bírálatában Robert Tengström (a Fosterländskt Album I. kötetének hasábjain) azt írja, hogy a Kalevalát rangsorban megelőzi az Iliász és az Odüsszeia, viszont ő előzi meg az ossziáni dalokat, a Nibelungen-éneket és az Eddát. Ugyanebben a folyóiratban tették közzé a finnek Jacob Grimm 1845. március 13-án a berlini Királyi Akadémián tartott előadásának (Über das finnische Epos) svéd nyelvű rövidített fordítását is. Ebben megint azt olvashatjuk, hogy a Kalevala összevethető a Nibelung-énekekkel, az Eddával, Homérosszal, Osssiannal. Minthogy biztosan tudjuk, Lönnrot maga is ismerte e megnyilatkozásokat, még a végleges, 1849-es Kalevala megfogalmazása előtt, annak kialakításakor ezt az elvet követte—egészen az olyan apróságokig, mint az énekekre beosztás, ezeknél viszont cím meg nem adása, az egyszavas költeménycím, a mindvégig azonosnak tekinthető verssoronkénti metrika, stb.,—amelyek nyilvánvalóan Homérosz (és utánzóí) utánzása.

Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a Kalevalát így értelmezik mindjárt megismerése óta Magyarországon is. Úgy tudjuk, 1835-től kezdve vannak szórványos híradások a magyar sajtóban a finn népköltési gyűjtésről, Lönnrotról és művéről. Az első fontos személyiség, aki megismeri a Kalevalát, Reguly Antal volt. Ő is rögtön Homérosz mellé helyezi a régi Kalevala eposzát. 1839-ben érkezik Finnországba, és mai ismereteink szerint 1840 őszén Vaasában készítette első Kalevala-fordításait, mégpedig minden valószínűség szerint E. A. Ingman közreműködésével.¹⁹ Erik Alexander Ingman sokoldalú tudós, a finn—magyar barátság első jelentős képviselője. Ő az első, aki

¹⁹ Korábbi idevágó dolgozatának eredményeit is összegezi A. Molnár Ferenc, Ki fordította le először svédre a Régi Kalevala 29. énekét? NyK 85 (1983): 401—403.

Lönnrot Kalevalájának részleteit svédre, Runeberg svéd verseit pedig finnre fordítja. Számunkra még ennél is érdekesebb tény, hogy 1832-ben elkészített magiszteri disszertációja voltaképpen az Iliász első énekének finn nyelvre való, hexameterer fordítása. (Ennek hatása a későbbi finn fordításokra, pl. az 1855-ben Lönnrot által kiadott Odüsszeia-fordításra közismert.) Ha tehát az Ingmannal kapcsolatban álló Reguly a görög epikához hasonlítja a Kalevalát, ez nem pusztá szóvirág, hanem egy olyan környezetből származó felismerés tolmácsolása, amely a finn műveltséget mindenképpen az európai kultúra részének, az antikvitás örökösének is tekinti. Ilyen értelemben nálunk a megismerő kezdettől fogva a Kalevala nemcsak mint egyedi finn mű, hanem egy rokon nép alkotása, sőt ezen túlmenően az európai kultúra része jelenik meg — egy tipikusan 19. századi, tipikusan nemzeti eposzként. A későbbi magyar befogadás, mind az irodalom, mind a szakkutatás részéről e szempontot mindvégig érvényesítette.²⁰

VOIGT VILMOS

The Kalevala — A National Epos from the 19th Century

by VILMOS VOIGT

Heroic epic exists in two major ages: in a formative period associated with the concept of „Heroic Age”, and in an affirmative period, which in Europe definitely is the 19th century. Starting from e.g. Fr. A. Wolf's famous Prolegomena and Homerum (1795) and ended by attempts to create national epic songs e.g. in Roumania by the end of the 19th century, Kalevala just stands at the very middle of the century-long searching for a national epic.

The Finnish national epos was created by a long process, starting already before Lönnrot, and ended by the publication of the gigantic collection of Finnish folk poetry Suomen Kansan Vanhat Runot (33 volumes, 1908—1948), and by establishing the so called „Finnish school” of folklore research.

The Kalevala is a national epic from various points of view. It is a result of a nation wide collecting activity, its parts stem from various Finnish (and Karelian) provinces, and its motifs can be traced back into different regions. It is of great importance, that from the very beginning of Lönnrot's compositional scheme for a larger epic song, he compared that with the other important European epic works, making his heroic poem as one of them. The comparison with Greek and Roman, German and other epic poetry is typical also for the first European reception of the Kalevala. It is not the less interesting fact that already by the first Hungarian translation from the Kalevala (in 1840 by Antal Reguly, who was most probably helped by E. A. Ingman) the same attitude is eminent, marking thus the Hungarian opinion of the Kalevala from the beginning until now just along the same line.

²⁰ Az említett kérdésekre nézve l. még (a 14. jegyzetben idézett dolgozaton kívül) a következő újabb publikációkat: az 1985-ös jubileumi Kalevala-év számos publikációja közül itt csupán azokat említhetem, amelyek e dolgozat megfogalmazása idején már számomra hozzáférhetőek voltak, illetve amelyek meglétéről tudomásom lévén, adataikat itt nem kívántam megismételni, illetve az eltérő adatok vagy értelmezések esetében a magam felfogását tartom pontosabbnak vagy hihetőbbnek. A Kalevala Emlékbizottság és az MTA 1985. február 11-iki ünnepélyén Lauri Honko és Szij Enikő előadása (ezeket a NyK eszámá közli). Az 1985. február 22—26-a közötti turkui konferencia anyagából (Domokos Péternek a 12., magamnak a 14. jegyzetben idézett dolgozataim kívül): Hans Fromm, Kalevala und Nibelungenlied im Problembereich von Mündlichkeit und Schriftlichkeit; Eduard Laugaste, The Kalevala in Estonian Culture. Az 1985. március 18—22-e közötti párizsi konferencia (Kalevala 150 — Perspectives de l'oralité) anyagából a magam Kalevala — Its Background, Interpretation and Influence című előadásán kívül Robert Austerlitz, Structures formelles de la poésie traditionnelle carélo-finnoise; Hannes Sihvo, Karelia in the Finnish Pictorial Art; Eero Tarasti, L'inspiration kalévaléenne dans la musique savante finlandaise c. előadása említendő. Azonban mindezek közül eddig semmit sem közöltek.

Gondolatok a Kalevala finnugor háttéréről*

A Kalevala több mint száz évvel ezelőtt különösen közel került a finnek legtávolibb rokonnépéhez, a magyarokhoz. Hamarosan a versgűjtemény megjelenése után az akkor másfél éve Finnországban tartózkodó Reguly Antal megpróbált néhány részletet lefordítani a Kalevalából, majd később ismertté is tenni hazájában. A Kalevalát azután négyszer is lefordították magyarra, és talán az ötödik is készülõben van. Mindkét ország kulturális kapcsolataiban a Kalevala mindig is középponti helyet foglalt el.

Többször felvetõdött a kérdés, a Kalevala vajon oly távoli idõkbõl való-e, netán a finnugor korból, amikor õseink még együtt éltek. Bár a Kalevala fiatal alkotás, csak 150 éves, a kérdés egyáltalán nem alaptalan. A Kalevala finnugor háttéréről két szempontból is beszélhetünk. Egyrészt a finnugor népek családjáról és történeti fejlõdésérõl a múlt század elején kialakult elmélet erõs hatást gyakorolhatott a Kalevala keletkezésére, másrészt pedig valószínûnek tartható, hogy a Kalevalában megjelenõ némely mítosz ismert lehetett az egykori finnugor népek számára, tehát egyik-másik onnan származhatott.

A finnugrisztika úttörõi közé tartozó magyar Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel kutatásai a 18. században tisztázták a magyar nyelv kapcsolatát a finnen kívül több más finnugor nyelvhez is. Finnországban ez a nyelvrokonság H. G. Porthan kutatásai nyomán keltett szélesebb tudományos érdeklõdést.

A Porthan elõtt uralkodó különféle elképzelések a finn, a görög és a héber rokonságról most végleg visszavonultak. Porthan 1779 nyarán Göttingában ismerkedett meg a nyelvtudománnyal és egy keveset magyarul is megtanult. Turkuban azután figyelemmel kísérte a finnugrisztika haladását, ismertette írásában, és felhasználta kutatásaiban. A finn földnek, népének, nyelvének és történelmének a tisztázása volt a célja, tehát a nyelvészet csak eszköz volt számára ennek a célnak az eléréséhez, ahogy Mikko Korhonen is hangsúlyozza a Barátok, rokonok címû tanulmánykötetben megjelent „A finnugor nyelvtudomány kezdetei” c. tanulmányában.

Paavali Juusten a finn püspökök krónikájához (1565) fûzött kommentárjaiban Porthan bõségesen tárgyalja a finnugor népek rokonsági kapcsolatát, s arra a következtetésre jut, hogy közös szállásterületeik a Kaspi-tengertõl a Jeges-tengerig terjedtek. Fõlteszi, hogy a finnek õsei, a lappokat

* Ez az elõadás az MTA és a Suomen Akademia együttmûködése keretében, Budapesten rendezett „A finn tudomány napjai” alkalmából hangzott el 1985. április 4-én a Zenetudományi Intézet Kodály termében.

eltávolítván az útjukból, a Finn-öböl partjait követve, egy részük az észti partvidéken telepedett le, a másik része északon, a finn partvidéken, majd onnan tovább az ország belsejében. A karjalaiak pedig Savoba Olonyec vidékéről és távolabbról, Bjarma tájairól nyomultak volna be. (Henrik Gabriel Porthan, Valitut teokset. Kiadja Iiro Kajanto. Jyväskylä 1982.)

Lönnrot felfogásának a finnek őshazájáról és későbbi finnországi lakóhelyeikre vándorlásáról, amely Porthan és alighanem más, még ismeretlen forrásokon nyugszik, döntő hatása volt az ősi „kalevalai korról” alkotott elképzelésére. Lönnrot nézete főbb vonásaiban a következő.

A finnek ősei egységes népként éltek eredetileg Ázsiában, az Urál keleti oldalán, ahonnan időszámításunk kezdete előtt, más népek által kényszerítve, átköltöztek az Urál-hegység nyugati oldalára. Ezt megelőzőleg megtörtént már két ágra oszlásuk, „amelyből az egyik karjalai, a másik még együtt élő hámei és észti ág” volt. A Volga partjára, ahol később Kazány városa épült, érkeztek. Onnan egy részük, a karjalaiak, a Káma folyó mentén észak felé indult, a másik részük, a hámeiek és az észtek a Volga forrásvidékére vándoroltak. A karjalaiak egy ideig „Bjarma földjén” laktak, majd a Dvina folyó forrásvidékére érkeztek, onnan pedig a folyó mentén a Fehér-tenger partvidékére, és tovább mai lakóhelyeikre. A hámeiek és az észtek pedig előbb az Ilmen tó partjára, ott pedig egymástól szétválva a hámeiek a Finn-öböl északi, az észtek pedig a déli oldalára vándoroltak. (Vedenkantaja Anni—runosity. Mehiläinen 1836. márc.)

A „bjarmai finnek”, akiken a történeti forrásokban említett bjarmákat értették, Lönnrot magyarázata szerint a Káma folyó mentén és onnan északkeletre a Fehér-tengerig laktak. Lönnrot véleménye szerint továbbá az ősi finneknek az a része, amelynek körében a legtöbb régi dalt énekelték, éppen a Dvina folyó mentén lakott. A legtöbb elbeszélő népdalt Kelet-Karjalában (Vienan-Karjala) találta Lönnrot. Így válik érthetővé az eposz teljes neve: „Kalevala, avagy Régi Karjalai Énekek a finn nép hajdani történetéről.” Lönnrot költői művét olyan gyűjteménynek tartotta, amelynek az énekei másfél ezer évvel korábban valahol a Fehér-tenger és a Káma folyó közötti tájakon keletkeztek, és amelyek a finn népről mesélnek. Később, a Kalevala második kiadásának (1849) előszavában Lönnrot még megváltoztatta és pontosabbá tette a felfogását. Most úgy vélte, hogy az énekek a Fehér-tenger délkeleti partvidékén „születtek” és megőrződtek azok között a karjalaiak között, akik a híres „bjarma nép”, a bjarmaiak utódai. Lönnrot a Kalevala Pohjoláját méghozzá a Fehér-tenger mellett lévő Holmogor városába, Kalevalát pedig ettől a várostól 15 mérföldre, azaz három napig tartó csónakútnyi távolságra helyezi. Ott volt tehát Lönnrot elképzelése szerint Kaleva és Pohja népének lakóhelye.

Abból következően, hogy az ősirodalmi énekekben és magában a Kalevalában is viszonylag bőven van a Finnország, valamint a hozzá közeli területek térképein jelölt helynév, Lönnrotnak különböző magyarázatokra volt szüksége, hogy saját elképzelése és a történelmi valóság közötti ellentéteket ki tudja küszöbölni. Kalevala és Pohjola nem okozott nehézségeket, mivel úgy értették, hogy őstörténeti múlthoz tartozó népek lakóhelyét jelöli. Karjala sem volt problematikus, mert az akkori történelmi felfogás az ősi karjalaiakat a bjarmákhoz tartozó vagy hozzájuk közel lakó népeknek tartotta. Eszerint Lönnrot a magyarázatában megjegyzi, hogy „Karjalát mind itt (= 3 : 180), mind máshol eltérő helyként említik (mint manapság)”. Finnország (Suomi)

bonyodalmasabb volt, erről Lönnrot ezt mondja: „Suomi akkor még nem volt a finn föld közös neve, hanem külön hely, vagyis országrész elnevezése, mint pl. Savo most” (35 : 351). Úgy látszik, Lönnrot azt képzelte, hogy a kalevalaiak lakóhelyén, akármilyen is lehetett Észak-Oroszországban, több megye is volt, Suomi közülük az egyik. Vuoksi, Imatra, Häme, Kemijoki stb. Lönnrot szerint a Kalevalában nem utal a finn földön lévő földrajzi helyekre, mivel azok a nevek, „mint sok más is, vándorló nevek voltak, amelyek követték a finneket, amikor mai lakóhelyeikre költöztek”. Joukahainen „lappnak” mondják (3 : 21), de nem szabad a későbbi értelemben vett lappnak (saamelainen) tartani. Lönnrot szerint a szó „kezdetben *lapessa*, azaz *lappeassa*, mellette azaz a határon lakót jelentette” és „Lappi” (Lappföld) tehát ilyenformán „határföld”. Ilyenféle magyarázatokkal igyekezett Lönnrot érthetővé tenni azt a felfogását, hogy a finnek ősei az őstörténeti korban valahol Észak-Oroszországban éltek és köreikben énekelték a „Kalevala énekeit”.

A költészet a nyelv művészete, a Kalevala pedig a világirodalom egyik legnagyobb költői műve. Lönnrot herderi ábrándja, amely főleg a karjalai népköltészet alapján keletkezett és amely a fenék költészet alakját kapta. Ezért mindaz, amit eddig mondtunk Lönnrot felfogásáról, nem érinti magát a költői művet, hanem Lönnrot indokait és motivációját az alkotómunka idejéből. Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar kutatóknak is milyen érdemei vannak a finnugor népek, valamint a finn nép vizsgálata terén, itt is központi helyen a Kalevala kutatásában.

A finnugrisztika szemszögéből nézve, jubileumát ünneplő, nagyon fiatal Kalevalának a mai szóhasználat szerint mégis nagyon régi gyökerei vannak. Olyan távoli múltba nyúlnak, hogy a tudomány aligha tud a legrégibb forrásokig jutni. Pl. a Kalevala legutolsó éneke a Megváltóról szóló karjalai éneken alapul, amelynek a kiindulópontja az időszámítás elején van, sőt részint még korábbi időben. Érdekes az a kérdés is, lehet-e olyasmi a Kalevalában, amely netán a finn és a magyar ősök közös koráig, az évezredekkel ezelőtti finnugor korig vezethető vissza. Csak a hiedelmek és a mítoszok jöhetnek szóba, amelyek a folklorisztika, valamint az összehasonlító hittudomány kutatási területéhez tartoznak. A Kalevala finnugor háttere leginkább a karjalai népköltészet kutatására szorítkozik, ezen a téren érhet el figyelemre méltó eredményeket. A következőkben néhány példával igyekszem megvilágítani az elmondottakat.

A Kalevala elején található a Világ születésének ősi mítosza, amelynek alapján az eposzt kozmogóniai költői műnek is tarthatjuk. A természet legidősebb tündére (Ilmatar) a tengerbe ereszkedik és egy réce a térdére rakja a fészket. A réce hat arany tojást tojik, egy vastojást pedig hetediknek. A tojások vízbe gurulnak és darabokra törnek. De

„Nem vezett vízbe mégsem, semmi sem süllyed a sárba,
megmaradt minden darabja, széppé vált minden szilánkja!
Tojáshéj alsó feléből idelent az anyaföld lett,
tojáshéj felső feléből magos mennybolt lett odafent,
sárgájából a tojásnak sziporkázó nap született,
fehérjéből a tojásnak halavány hold keletkezett,
tojás tarka foltjaiból csupa csillag lett az égen,
tojás fekete foltjából felleg lett a levegőben.”

A Kalevala első kiadásában ugyanúgy, mint a karjalai népdalban Ilmatar úszkál a tengerben Väinemöinen helyett, akinek a megjelenése a dalban Lauri Honko szerint mégis késői vonás. Ezt a világotjás-mítoszt nagyon kiterjedt területen ismerik, Japántól és Kínától kezdve Kis-Ázsiában, Európában, Afrikában és Közép-Amerikában. Nehéz szembeszállni azzal a gondolattal, hogy a finnugor népek ismerték, bár nem náluk keletkezett.

Lauri Honko lehetségesnek tartja, hogy a finn mitológiába beletartozott az olyan kozmogóniai mítosz is, amelyben Ilmarinen kalapálja az égboltot és csillagossá teszi az eget. Ezt mondja Ilarinen:

„Még a magos menny boltját is egyedül én kalapáltam.”

(10 : 277—278)

A levegő istenének hagyománya a finnugor népeknél olyan gazdag és régi, hogy a Kalevala Ilmarinen alakjában is tükröződik.

A finnugor népek mitológiájának legrégibb rétegeihez tartozik a medvekultusz sokféle ceremóniájával. Ismeretes a karjalaiakon kívül a lappoknál, a voguloknál, az osztjákoknál, a szamojédoknál és több más népnél. A szertartás két részre oszlik, az egyik a medve elejtéséhez, a másik a medvetorhoz tartozik. Ezek az ősrégi szertartások éppen világosan tükröződnek a Kalevalában.

A Szampo elpusztulása után Pohjola asszonya az eposzban bosszút akar állni Kalevala népén, először azzal, hogy betegséget küld Kalevala népének elpusztítására, majd pedig a medvét küldi, hogy pusztítsa el a csordát, és végül elrabolja a napot és a holdat, Pohjola szikladombjára helyezvén őket, de végül mindezt mégis túlél a kalevalaiak. A karjalai népköltészetben nyugszik a Kalevala 46. éneke, amely arról szól, hogy elejtik a Pohjola asszonya által küldött medvét, ünnepélyesen hazaviszik, medvetort ülnek, végül a koponyát fenyőfára teszik a dombon. A karjalai medveénekekben bőségesen vannak kapcsolatok az ugor szokásokkal és hiedelmekkel, sok ilyen található a Kalevalában is, amint a következő példák bizonyítják.

K. F. Karjalainen szerint egy osztják ének a medve születéséről elmondja, hogy az apamedve a fiát a láncok végéhez kötött bölcsőben a földre tette és figyelmeztette, hogy semmi rosszat ne tegyen. A Kalevalában pedig úgy mesélik, hogy a medve „napnak, holdnak árnyékában, fényes Göncöl válla felett” (46 : 359—360) született és Mielikki, az erdő asszonya ringatta a medvét „Göngyölgette gombolyagba, kéreg kosarába dugta” (46 : 385—386), és arany lánccon felakasztotta egy fa ágára. A medve akkor ezt mondja:

„Ötszó erős esküvést tett Mielikki térde mellett,
igaz isten színe előtt, Alkotónknak arca alatt,
mondta, nem téved tilosba, vétekre nem vetemedik.”

(46 : 417—419)

Az obi-ugor népeknél a medve az az állat volt, akit tiszteletben kellett tartani. A nevét nem volt szabad hiába kimondani és ezért bőven használtak körülíró és becéző elnevezéseket. Ilyenek bőven vannak a karjalai medveénekekben is, valamint a Kalevala 46. énekében is több tucat, mint: ostszócska, erdei alma, mézesmancsú drágaság, aranyos erdőezüstje, mézes mackó, markos mackó, bozontos, aranyos vendég, kedves madárka, öreg ember, drága kincs, nemes bundás és így tovább. Az elejtett medvét ki kellett engesztelni, és a vadászok bebizonyítják az ártatlanságukat. Egy osztják vadász ezt mondja: „Ne hara-

gudj ránk, hanem azokra, akik a vasat és a nyilat készítették." A Kalevalában pedig Väinämöinen a medvének ezt mondja:

„Ne haragudj rám hiába! Nem én voltam, ki elejtett:
magad estél magos ágról, fenyőfa felső csúcsáról.”

(46 : 109—112)

és valamivel később a történeteket elmesélve bizonyítja:

„Nem a dárdám döfte őt le, nem a nyilam végzett vele:
magától hullt a magosból, zuhant le a zöld fenyőről.”

(46 : 491—494)

Többféle szertartással hozták az osztjások az elejtett medvét a faluba, ahol az elejtő lakásában díszhelyre tették tor céljából. A medve és a nő között ellentét van, ami miatt a nők alkalmatlanok arra, hogy a medve húsát megfőzzék és egyébként is távol kellett maradniuk a medvétől. Hasonlót találunk a Kalevalában is. Amikor behozzák a medvét az udvarra, ezt parancsolja Väinämöinen:

„Fiúk, félre a pitvarból! Leányok, le a lépcsőkről!
Hiszen hős lép hajlékunkba, derék dalia házunkba!”

(46 : 263—264)

Väinämöinen azt kéri a medvétől, hogy ne féljen a nőktől:

„Ne félj csöpp cselédeinktől, bodros lányoktól ne borzadj,
se asszonyok seregétől, kopott kapcás némberektől.
Aki asszony van a házban, kotródjon a kemencéhez.”

(46 : 269—274)

A tor végén az obi-ugorok a medve koponyáját a lakóhelyének egyik fájára viszik, ahol a medve árnyékelleke tartózkodik. Onnan szükség esetén, pl. eskü megerősítésére, visszahozhatják a faluba. A Kalevalában pedig Väinämöinen indul a medve koponyájával „Magas ormok oldalába, Vén veresfenyő hegyébe” (46 : 560—561), visszatérve aztán ezt mondja:

„Tettem tiszta fa hegyébe, vén veresfenyő végébe,
erős ezüstös nagy ágra, leveles lomb oltalmába,
emberfiak örömére, vándorok vigasságára.”

(46 : 591—596)

Lauri Honko fölteszi (Religion der finnisch-ugrischen Völker. Handbuch der Religionsgeschichte. Göttingen 1971), hogy a medvetorhoz tartozó lakodalmi szimbolika kapcsolatban van a medve születéséről szóló mítosszal. A szertartást néha „medve lakodalomnak” is nevezték. A Kalevalában ez a Tapio népének szóló meghívásban tükröződik:

„Gyere most bikácskád lakodalmára, hosszú szőrűd lakomájára”

(46 : 341—342)

és végül Väinämöinen kívánságában:

„add meg máskor is Alkotónk, engedd meg majd egyébkor is
ilyen módon mulatoznunk, vadász lakomán vigadnunk,
tányértalpu torkát tartva, hosszú gyapjas húsát falva.”

(46 : 625—626)

K. F. Karjalainen az obi-ugorok hitvilágáról szóló nagy tanulmányában ezeknek a népeknek a szellemvilágát olyan gazdagnak tartja, hogy talán senkinek sem sikerülhet tudomást szerezni a szellemek számáról és azoknak a szellemlényeknek a nevéről, akit tisztelni vagy akitől félni kell. Mindenhol vannak, az égben, a földön és a föld alatt, az erdőben, a vízben, bárhol. Minden mocsárnak, minden tónak, sziklás dombnak és meredek folyópartnak megvan a maga szellemlakója, hím- vagy nőnemű, erős vagy erőtlén, védő és segítő vagy kellemetlenségeket és kárt okozó.

Határtalan a karjalai néphiedelmekben és a kalevalai mitológiában is a jó és a rossz szellemek száma, mivel nincs növény vagy állat, sem tárgy vagy annak része, amelynek ne volna meg a maga mindig jelenlévő szelleme. Ugyanúgy, mint az obi-ugoroknak, a karjalaiaknak is számtalan házi, és annak életkörülményeihez tartozó, a föld, a víz, az erdő stb. természetfölötti lénye van. Karjalainen tanulmányát olvasva gyakran hasonlóságokat lehet észrevenni, de ezekből mégsem lehet egyáltalán arra következtetni, hogy a hiedelmeknek több ezer éves múltú közös eredete volna. Karjalainen szerint már az obi-ugorok elődei tisztelték a női földszellemet, a „föld anyókat”, akinek többféle segédje volt és akitől segítséget kértek pl. betegség esetén. Így a Kalevalában is Väinämöinen vetéskor segítséget kér földanyjától:

„Föld alatt lakó anyóka, Öregasszony, Föld úrnője!
Rendeld a rögt robotra, fogd munkára mind a földet!”

(2 : 301—304)

Akármennyire is egyező, ennek alapján mégsem lehet végkövetkeztetést tenni. Ennek a példának a világánál megvizsgálhatjuk a kérdés igazi jelentőségét és horderejét.

A Kalevalában semmi olyan, a távoli múltból származó hagyomány nincs, amely ne volna meg főleg abban a karjalai népköltészetben, amelyből a Kalevala született, mivel a Kalevala forrásanyaga majdnem teljesen Lönnrot lelkiismeretességének jóvoltából maradt meg. A hiedelemvilág az összehasonlító hittudomány középponti tárgya és az eddigi kutatások azt igazolták, hogy abban a különböző korszakokhoz tartozó rétegek vannak. Azt állították, hogy az osztjások életéről némely kb. háromszáz éves forrás megbízható és világos és azt mutatja, hogy lényegükben milyen keveset változtak az osztják hiedelmek, mióta a kereszténységet elterjesztették a földjükön. Feltehető tehát, hogy találhatók a nagyon is távoli múlthoz tartozó jelenségek.

A finneknél a legfelső, kereszténységtől áthatott réteg erős, de több kérdésben át lehetett törni és meg lehetett találni a korábbi rétegeket. Vitathatatlan, hogy éppen a természethez kapcsolódó szellemhit, az elképzelések az embert segítő vagy károsító természetfölötti lényekről, a több ezer éves múltú finnugor korhoz is tartoztak, bár megbízható érveket nem lehet kimutatni. Ezt az összehasonlító hittudomány mégis több módon meg tudja világítani. A Kalevala mitikus gyökerei részint még olyan távoli múltba is nyúlhatnak.

Minden kultúrában vannak hagyományok, a Kalevalában pedig különösen, mert majdnem minden részletének a kiindulása és a megfelelője megvan azokban a népekekekben, amelyekből a Kalevala született. Azonban mindazok a hiedelmek és egyéb népköltészeti témák és motívumok a Kalevalában új rendben vannak, a Lönnrot által teremtett új egész részeként. Ez az egész Lönnrot szélesívű elképzelése az egész emberiség őskoráról.

Amikor Lönnrot a Kalevala középponti szampo-rejtélyét fontolgatja végül allegorikus tolmácsoláshoz folyamodik. Eszerint a szampót hattyú tollából (vadászat), maréna pikkelyéből (halászat), gyapjúsázból (állattartás) és árpaszemből (földművelés) kell csinálni — mindez a különféle életmódokra utal —, így a szampo az emberiség hajdani műveltségét és kultúráját jelképezné. Az énekesek által előadott eredeti szampóhoz ez a magyarázat természetesen nem illik, de annál inkább a Kalevalához. Lönnrot szampóját, amelynek az alapja az egész Kalevala, szimbolikus mítosz-történeti költeménynek kell tartani, amely a világ teremtéséről és az emberiség őskoráról szól. Ehhez Lönnrot színes képet szőtt Kalevala és Pohja népéről, a népek sorsáról és mitikus életszemléletéről. Tehát a finn és a magyar közös ősökre jellemző mítoszok és hiedelmek Elias Lönnrot alkotó képzeletének kohójában az egész emberiség őskorának részévé változtak. Ezek újjászülettek és örök életet élnek a nagy költemény lapjain, amíg a Kalevalát a jövőben olvasni fogják.

VÄINÖ KAUKONEN

On the Finno—Ugric Background of the Kalevala

by VÄINÖ KAUKONEN

The question of ancient, Finno-Ugric origin of Kalevala was raised many times already. The Finno-Ugric background of Kalevala can be accepted assuming that 1) the birth of Kalevala could be influenced considerably by the theory arising at the beginning of the last century on the historical development of Finno-Ugric language speaking nations; 2) certain myths appearing in Kalevala could be known at one time by Finno-Ugric nations, consequently one or another myth can be derived from them. Investigation of Finno-Ugric background of Kalevala is restricted mostly to the Karelian folk-poetry. In the second part of the paper possible ancient motives, as eg. the birth of the World, or the bear-cult are introduced.

Fokos-Fuchs Dávid a finnugor nyelvész*

A Nyelvtudományi Társaság megünnepelte Fokos-Fuchs Dávid 70., 75., 80. és 85. születésnapját, sőt még arra is megadatott a lehetőség, hogy a 90. születésnapján nemcsak ünnepi ülésen köszönthettük szaktudományunk elismert és szeretett nesztorát, hanem a Nyelvtudományi Közlemények és az Acta Linguistica 1974. évfolyamát emlékkönyvként szeretetünk, tiszteletünk és nagyrabecsülésünk jeléül átadhattuk neki, s így legalább azt megérhette, hogy gazdag tudományos eredményű, de az elismerés külső jeleiben nem bővelkedő pályája végén meggyőződhetett a munkásságát legjobban értő és legilletékesebben értékelő kollégák fenntartás nélküli elismeréséről és szeretetéről.

Az előző öt ünneplés alkalmával az ünnevelt köszöntése nem okozott nehézséget, hiszen a 70. születésnapjáig majdnem 300 publikációja jelent meg, köztük olyan jelentős munkákkal mint a Patkanov feljegyzései alapján készült déli osztják nyelvtan, mely mai napig az egyetlen rendszeres osztják nyelvtan, a Zürjén népköltészeti mutatóványok, a Zürjén szövegek, a Volksdichtung der Komi (Syrjänen), a Munkácsi hagyatékából sajtó alá rendezett Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken s számos tudományunk történetében mérföldkőnek tekinthető cikke. Ezt az életműnek már eddig is jelentős kiadványsorozatot a 75. születésnapig több módszertanilag és elvileg is jelentős tanulmányon kívül egy rég várt mű megjelenése koronázta meg: Fokos Dávid kétkötetes zürjén szótára 1959-ben jelent meg. A szerző ekkor úgy érezte, hogy megérte munkája befejezését. De szerencsére nem így történt, mert 80. születésnapjáig az NSZK-ban megjelentethette urál-altaisztikai munkásságának főművét, a Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft címűt. Az életművet jelentős alkotásokkal még 80 éves kora után is gyarapította, ekkor fejezte be a Reguly-hagyaték kiadását, mely a Pápay korai halála miatt csak részben megfejtett utolsó éneket is tartalmazza. Fokos-Fuch 90. születésnapjára összeállított és kiadott bibliográfia (ALH 24 : 15—27) 1970-ig közöl publikációs jegyzéket (nincs benne azonban pl. a 85. születésnapján az üdvözlésekre adott válasza, l. MNy. 66 : 127—8).

Az ötször megismételt szívből jövő ünneplés (MNy. 51: 400, 528, 56: 508, 61: 509, 66: 382, 513, 71: 506, 73: 124, Lakó György, NyK 56: 289—91, NyK 61: 387, Kálmán Béla, MNy. 56: 139—40, Lakó, ALH 9: 235—40, N. Sebestyén Irén, NyK 66: 429—31, Lakó, uo. 432, Kálmán Béla, MNy. 66:

* Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság által rendezett ünnepi ülésen elhangzott előadás.

126—7, ALH 20: 403—5, Vértes, Edith, ALH 20: 329, Hajdú Péter, MNy. 70: 373—5, Vértes, Edith, ALH 24: 3—14, Erdődi József, Nyr. 99: 117—21 stb.) és a tudományos és emberi értékeket egyaránt hangsúlyozó nekrológok (Lakó György, MNy. 74: 1—3, ALH 28: 147—50, Bereczki Gábor, NyK 80: 171—3, Itkonen, Erkki, FUF 43: 349—54 stb.) megjelenése után azt lehet gondolni, hogy Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulóján aligha lehet munkásságáról valami újat mondani, hiszen sem postumus munkája, sem hagyatékából sajtó alá rendezett műve nincs, az utolsó méltatások óta nem telt el annyi idő, hogy művei ma más elbírálás alá eshetnének. Azzal a tudattal fogtam hozzá a centenáriumi ünneplés rendezőinek megbízása alapján Fokos-Fuchs Dávidról, mint finnugor nyelvészről egy ünnepi-méltató előadás írásának, hogy az eddigi öt ünneplés után újat nyilván nem mondhatok róla. Munka közben azonban megváltozott a véleményem, s az eddig is jelentősnek tartott munkásságát az urálisztika szempontjából most még többre becsülöm, és a nyelvészet történetében ma kicsit máshol látom a helyét, mint azelőtt.

Fokos Dávid nyelvészeti pályafutását közvetlenül a századforduló után kezdte meg (1905 óta vannak publikációi), amikor elegendő hozzáférhető nyelvészeti anyag a komoly, alapos eredményekre vezető munkához még nem állt a kutatók rendelkezésére. A helsinki Finnugor Társaság ösztöndíjsai a finnugor anyag gyűjtését ekkor már nagyrészt elvégezték ugyan, vagy a gyűjtés vége felé jártak (a szamojéd gyűjtéssel még nem jutottak ennyire), ez az anyag azonban akkor és még nagyon sokáig nem volt hozzáférhető. A magyar kutatóknak tulajdonképpen csak vogul és osztják anyag állt a rendelkezésükre. Fokos votják tárgyú disszertációja írásakor érezte, hogy kellő zürjén ismeret hiányában nem juthat megfelelő és jól megalapozott eredményekre. Ezért szánta rá magát zürjén anyag gyűjtésére s így az első világháború előtti jól képzett gyűjtők utolsó csoportjához tartozó gyűjtő-kutatóként indult el tudományos pályáján. A finn kutatók hosszú, több évre tervezett gyűjtésekre mentek, hatalmas anyagot jegyeztek fel, aztán legtöbbször meghalt, mielőtt a gyűjtés eredményét sajtó alá rendezhette volna. Fokos a zürjének között 8, majd második alkalommal 6 hetet gyűjtött. Hazajövet rögtön az anyag rendezéséhez és feldolgozásához látott. A világháború előtti anyaga kiadását egy évtizeden belül be is tudta fejezni. A hadifoglyok között feljegyzett szövegek és a szótár kiadása azonban már soká váratott magára, de Fokos szerencsére azon ritka kutatók közé tartozik, akik anyaguk sajtó alá rendezését és kiadását be tudták fejezni.

A jelenlevők közül, azt hiszem legtöbbször a finnugrisztikával való ismerkedésünkkor, Zsirai Miklóstól tanultuk meg Fokos munkásságát, elsősorban a zürjénnel és az osztjakkal kapcsolatos kiadványai alapján értékelni. A Finnugor Rokonságunk nyelvhasználat történeti részében az akkori fiatalok említésekor Zsirai néhány „súlyosabb nevet” sorol fel köztük „Fokos (Fuchs) Dávid (finnugor alaktan, mondattan, osztják nyelvtan, zürjén szövegek és nyelvi magyarázatok)” (556) említésével szerepel. E könyv megjelenését követően Fokos hírneve egyre öregbedett. Egy negyed századdal később a következő, a finnugorság kutatásának történetét időrendi korszakokban összefoglaló népszerű műben (Hajdú Péter, Finnugor népek és nyelvek. 1962) több korszakban is előfordul Fokos neve: az első világháborút megelőzően pályája indulásáról esik szó (395), a Horthy-korszakban kiadatlan zürjén szövegeiről és arról olvashatunk, hogy „az adott lehetőségek között a permi

és obi-ugor nyelvek alak- és mondattani jelenségeivel, a finnugor és török nyelvek mondattani egyezéseivel" foglalkozott (398), majd a legújabb nyelvészeti eredmények között zürjén szövegei és szótára kiadásáról történik említés (400). Hajdú Péter 1978-ban az eredmények rövid összefoglalását tovább bővítette. A régebbi legfontosabb munkaterületek említéséhez (Uráli nyelvrokaink, 19, 22) hozzáfűzte, hogy „Fokos-Fuchs Dávidnak a nyelvhasználat módszertana szempontjából is jelentős munkásságára” kell utalnia (24), továbbá zürjén szövegei, szótára, a Reguly-hagyaték és Munkácsi votják szövegeinek a kiadását is feltétlenül megemlítené tartotta (26).

Zsirai és Hajdú Péter nyelvtudománytörténeti összefoglalásai elsősorban Fokos-Fuchs legnevezetesebb, önálló kötetben megjelent munkáira utalnak, felidéznek Fokos munkásságát úgy, ahogy a legtöbb finnugor nyelvtudós tudatában él, de egyik sem tartalmazza azt a képet, melyet Fokos bibliográfiájának tanulmányozásából nyerhetünk. A szakköröknek készül ünnepi köszöntők és a nekrológok munkásságának már több rétege és jellegzetességére világítanak rá, mint a nyelvészettörténeti összefoglalásokban az egy-egy kutatóra jutó terjedelem lehetőségei megengedik, de természetesen ezek sem kimerítőek.

Megkísértem Fokos bibliográfiája alapján számszerű összehasonlítást kapni publikációi tárgyköréről. A számláláskor a bibliográfia beosztási elveit követtem, azaz egyazon mű részletekben történt közzététele évenként külön szám alá került, pl. a Patkanov—Fuchs déli osztják nyelvtan négy részletben jelent meg a KSz. 7., 10. és 11. kötetében és a 12. kötetben megjelent résszel egyidőben különnyomatban is, így a bibliográfiában négyszer szerepel (a 3., 9., 17. és 28. szám alatt). A „figura etymologica” csak két szám alatt (125, 128), holott öt részletben, de a Nyr. 40. és 41. kötetében jelent meg. A bibliográfia számolásától kénytelen voltam azonban ott eltérni, ahol egy összefoglaló cím alatt különböző finnugrisztikai területekre tartozó cikkek vannak egyesítve, tehát elsősorban etimológiai közlemények esetében bomlott egy cím több számlálási egységre (pl. az Etymologische Beiträge című 91. pontját a bibliográfiának a magyar, a vogul, a zürjén és a votják tárgykörű cikkeknel is egy-egy tételként számításba vettem (függetlenül attól, hogy négy magyar etimológiát tartalmaz s nem egyet). Ilyen eljárással, a „szakosítást” a címek alapján végezve, azt az eredményt nyertem, hogy 13 vogul, 18 osztják, 4 obi-ugor, 45 zürjén, 7 votják, 7 permi, 1 volgai, 21 általános finnugor, 123 magyar, 3 altajisztikai, 18 urál-altaji, 5 jelentéstani könyv, tanulmány, cikk van a jegyzékben, 28 cikk pedig finnugor nyelvészek születésnapjának köszöntése, illetve finnugristákról írt nekrológ, és van 30 nem urálistikai tárgykörű. A recenziók megoszlása is lényegileg hasonló: 10 magyar, 4 vogul, 2 osztják, 14 zürjén, 3 votják, 6 permi, 1 cseremiszi, 5 finnugor, 2—2 uráli, urál-altaji, illetve 2 altajisztikai és 7 vegyes tárgykörű (mitológiai, őstörténeti, mondattan elméleti, irodalmi stb.) munkát ismertet, van továbbá 9 szemle folyóiratokról, kiadványsorozatokról. A számok, pontosabban a számlálás alapjául szolgáló egységek adott esetben természetesen nyelvészeti teljesen különböző értékűek, a zürjén szótár két hatalmas kötete a bibliográfiában ugyanakkora egysége, mint a *fecske* zürjén nevével írt rövid közleménye (314., 66.). Az azonban már nem lehet a véletlen műve, hogy finnségi vagy lappológiai vonatkozású cím sem a könyv- és cikkcímek, sem pedig a recenziók között nem található, a finn-volgai nyelvekkel kapcsolatosan is csak 1—1 (a cseremiszi és a mordvin mértékhatározóról l. a 297. alatt, továbbá l. a 96. alatt közölt ismertetést). A hungaro-

lógiai közlemények száma — 123 cikk és 10 recenzió — akkor is rendkívül nagy, ha nincs is közöttük könyv.

Érdeemes kicsit közelebről megvizsgálni, hogy a publikációs jegyzékben szereplő címeknek több mint a harmada miért tekinthető a címe alapján hungarológiai munkának.

Ebben kétségtelenül annak a diákkori, Pozsonyban megfoggant elhatározásnak a teljesítését is láthatjuk, mely szerint életét a magyar és a vele rokon nyelvek vizsgálatának akarta szentelni (vö. ALH 24: 3). Ha azonban a hungarológiai cikkek időrendi eloszlását is megnézzük, akkor úgy látszik, hogy a publikációs lehetőségek is irányították — ha nem is Fokos érdeklődési körét —, de legalábbis az éppen munkába vett témák kiválasztását. A hungarológiai cikkeknek a nagyobb fele (szám szerint 75) és valamennyi ilyen tárgyú recenzió a két világháború között jelent meg, amikor az egyre terjedő és erősödő fasizmus miatt Fokos publikációs lehetőségei meg voltak szorítva. A Zürjén szövegek befejező közleményén kívül csak a vogul-osztják duális-képzőről és egy vogul-osztják „névutó”-ról írt tanulmánya jelent meg ez időben a NyK-ben (45, 49, 50), a többi finnugrisztikai munkája külföldön látott napvilágot, így finnugor etimológiák, adalékok a zürjének hitvilágához, a finnugor és a törökségi lativuszi konstrukció, és egyéb szintaktikai egyezésekről, az obi-ugor deminutív-suffixumról írt cikkei (FUF 16, 18, 24, vö. FUF 27, MSFOu. 67, JSFOu. 50), a Finnugor—török mondattani egyezések folytatásokban a pozsonyi Magyar Figyelő (2—3) két évfolyamában, jelent meg zürjén tárgyú munkája Bécsben, finnugrisztikai Tartuban, német, ill. francia nyelvű közleménye nem itthoni lapokban (l. bibl. 105., 213., 101., 136. sz. alatt); hazai publikációi a KSz. (18, 20, 21) és a Népünk és Nyelvünk (9) néhány kötetén kívül nagyobb mennyiségben csak két helyen találhatók: az 1919—1944 közötti 184 publikációból 130 a Nyr.-ben, 30 pedig az izraelita hitközség valamilyen kiadványában (a Libanont és az Egyenlőséget is ide számítva). A Nyr. profilja és olvasóközönsége pedig elsősorban magyar tárgyú cikkek kiadását tette lehetővé, csak az ismertetések közé kerülhetett a magyar nyelv szempontjából sem érdektelen uralisztikai munkák bemutatása.

A finnugrisztikai és a hungarológiai tárgykörű munkák viszonyát illetően Fokos felfogása és képzettsége más mint a mienk, akik most születésének századik évfordulója alkalmából emlékezünk rá. Köztudomású, hogy nemcsak a műszaki, biológiai stb. tudományok, hanem a filológia területén is századunk a szakosodás irányába halad. Egyetemeinken a gazdasági nehézségek ellenére is a 20. század közepére az uralisztikai és a hungarológiai képzés ketté vált, sőt egyre inkább a felé haladunk, hogy ezen belül is specializálódunk. Fokos és a mesterül tisztelt Munkácsi Bernát számára a magyar a finnugor nyelvek egyike, a magyar nyelvészet művelésére nekik a finnugrisztikán belül nyílt lehetőségük, nekik ez nem jelentett átrándulást egy a munkaterületükkel rokon szomszédos területre. Az ő számukra a hungarológia ugyanúgy a finnugrisztika egyik területe volt, mint ahogy ma is mindenütt az, kivéve a magyar nyelvű lakosság körében. Fokos hungarológiai cikkei között van számos olyan, melyet hungarológus alapos finnugrisztikai képzettség nélkül nem tudott volna megírni, pl. *Az, a* (MNy. 54), Etimológiai észrevételek (*az, a; bór; csir; darázs; dög; dug; hull; húr; kesa*: NyK 61) stb. A kétféle magyar *e*-hang történetéhez is csak finnugor nyelvész szolgáltathat zürjén megfelelőek alapján adalékokat (Nyr. 66). A Verantius Faustus Dictionariumáról, vagy Ponori Thewrewk József Verancsics-kiadásáról (Nyr. 51) írt

cikk viszont nem árul el semmit sem a szerző alapos finnugor felkészültségéről, de pl. az *Ed* (uo.) a kitűnő hungarológiai és finnugrisztikai felkészültségéről egyaránt tanúskodik.

Az egyformán alapos hungarológiai és finnugrisztikai érdeklődés és felkészültség Fokos Dávidot a mai nyelvésznezmedékkel szemben az előző nezmedékekhez köti. Ez a sajátossága azonban a most induló legifjabb nyelvésznezmedékkel talán össze is köti, mert legújában, a finnugor szak bevezetésével, e két képzésmód ismét közelebb került egymáshoz, hiszen a magyar szakosok vehetik fel harmadik szaknak a finnugor szakot, s ezek közül is elsősorban a nyelvészek terjesztik ki tanulmányaikat erre a szakra is. Van azonban Fokos munkásságának egy olyan jellegzetessége is, mely csak az előző nezmedékekhez csatolja: a magyar nyelv és a hozzá legközelebb álló obi-ugor és permi nyelveken kívül a finnugor nyelvcsalád további kapcsolatai nemcsak érdekelték, hanem kutatási területéhez is tartoztak. Érdekes módon a finnugor—szamojéd kapcsolatokkal kizárólag csak ismertetéseiben foglalkozott, a finnugor és altaji nyelvek egybevetése viszont ifjú kora óta foglalkoztatta. E kérdéssel kapcsolatosan a véleménye hosszú kutatói munkássága alatt csak annyiban módosult, hogy fiatalon bebonyitottnak tekintette az uráli és az altaji nyelvek rokonságát, s ehhez a bizonyított tényhez akart további adalékokat szolgáltatni. Az urál-altaji rokonságban öreg korában is hitt, de akkor már úgy vélekedett, hogy az altaji nyelvek rokonságát Ramstedt bebonyította, az uráli és az altaji nyelvek közös eredetét azonban még további bizonyítékokkal kell megerősíteni. Elválásukat 12 ezer évvel ezelőttre datálta, az idő túlságosan hosszú volta miatt szerinte elegendő szóképzleti és hangtani bizonyíték találása nagyon valószínűleg, ezért Fokos, aki több altaji nyelvet is jól ismert, az uráli nyelvekben állandóan kereste azokat a szerkezeti, szemléleti vonásokat, melyekhez hasonlókat az altaji nyelvekben is találni, az indoeurópai nyelvekben pedig nem.

Mindezeket egybevetve Fokos a századvég és a századforduló azon nyelvészei közé tartozott, akik múlt század végének felfogása és követelményei szerint készültek fel finnugor nyelvészeti munkásságukra. Első feladatának a gyűjtést és azt követőnek a gyűjtött anyag feldolgozását tartotta. A feldolgozást és a nyert anyag tudományos értékesítését úgy végezte, hogy hitt az uráli és az altaji nyelvek ősi rokonságában s ehhez igen széles horizontra való kilátás társult: alapos indoeurópai nyelvészeti képzettség, amihez még arab és sémi ismeretek és rendkívül tágkörű nyelvtudás is párosult. Mindezek Fokos Dávidot a múlt század nagy finnugor nyelvészei — Castrén, Budenz, Ahlqvist, Munkácsi stb. sorába — időrendben utolsó odatartozónak mutatják, s noha 1970-ig publikált s folyamatosan rendszeresen követte a nyelvtudomány fejlődését, sőt alkalmazta is, ennek ellenére már a mostani kicsiny történeti távlat is az előző nagy nezmedék egyetlen 20. században dolgozó tagjának látatja őt.

VÉRTES EDIT

David Fokos-Fuchs der Finnougrist

von EDITH VÉRTES

David Fokos-Fuchs wurde von seinen Kollegen an seinem 70sten, 75sten, 80sten, 85sten und 90sten Geburtstag gefeiert, wobei man bis auf die letzte, das Lebenswerk zusammenfassende Sitzung, immer Gelegenheit hatte, die Ergebnisse der letzten fünf Jahre hervorzuheben. An der hundertsten Feier seiner Geburt, können wir seine Publikationen (1905—1970) das erste Mal aus einer kleinen Perspektive überblicken. Daraus, ergibt sich, daß er, obzwar er die Entwicklung der Sprachwissenschaft wohl gekannt und verwendet hat, jedoch als letzter grosser Vertreter der Finnougristen des vergangenen Jahrhunderts einzuschätzen ist. Einerseits, weil bei ihm die Hungarologie ein Teil der Finnougristik war und nicht eine ihr ganz nahe stehende Wissenschaft, andererseits, weil er die Verwandtschaft der uralischen und altaischen Sprachen in seiner Jugend schon als bewiesen betrachtete, später daran nur glaubte und zum Beweis sein Mögliches tun wollte.

Fokos-Fuchs Dávid mondattani munkássága*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság ezévi közgyűlésén tartott A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880—1950) című előadásomban röviden szóltam Fokos Dávidról is. Most alkalom kínálkozott, hogy részletesebben bemutassam mondattani munkásságát.

Fokos-Fuchs Dávid tudományos tevékenységének egyik, mondhatnánk a legfőbb területe a mondattan volt. Ez talán mennyiségileg is dominál életművében, de jelentőségében mindenesetre a legnagyobb. Már első tanulmányának a témája is mondattani tárgyú: A locativusféle határozók a votjákban. Ez a majdnem 100 lap terjedelmű munka doktori disszertációja volt és a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg (36: 207—50, 399—447), 1906-ban, Fokos 22 éves korában. Tehát egészen fiatalon egy ilyen nagy munkával lépett a nyilvánosság elé, amelyben Simonyi kitűnő tanítványának ismerszik meg, mind a tárgyalás módszerében, a határozóragok alaki és jelentésbeli oldalának az elemzésében, mind az anyagában, amennyiben állandóan felhasználja a Simonyi műveiben megismert példákat, amelyekre a rokonyelvi votják és zürjén adatokkal kapcsolatban mint analógiákra hivatkozik. Már itt is megtalálható tanulmányainak az a jellemző vonása, hogy a mondattani eszközök bemutatásakor azoknak a szavaknak a jelentéstípusát is számba veszi, amelyekhez a rag vagy a névutó járul, éppenúgy, mint Simonyi a Magyar határozók című monográfiájában. Tehát az a messzire előre mutató szempont érvényesül nála, amely a szótári és a nyelvtani vizsgálatot egyesíti. A szavak jelentésének a figyelembevételét a szövegekben megvalósuló aktuális szerep megfigyelése teszi lehetővé, ami ugyancsak Fokos minden munkáját jellemzi. Ez a szövegekre épülő, gondos filológiai munkával előkészített elemzés szoros összefüggésben van Fokos szövegkiadó tevékenységével, amelyet az előttem szóló Vértes Edit már kellőképpen méltatott. Ennek a szövegekre támaszkodó kutatómunkának a külső jele az is, hogy Fokos minden tanulmányában, azokban is, ahol csak egy-egy morféma szerepéről van szó, mondatpéldák egészében tárja elénk anyagát. Azokat az erényeket, amelyeket felsoroltunk, Fokos már első munkájában megcsillogtatja.

Már ebben a dolgozatban felbukkan egy-egy olyan magyarázat-elem, amely későbbi munkáiban felerősödve újra megjelenik. Ilyen a névutók előzményéül felvett olyan főnévi összetétel, amelyben birtokos személyjel még nem található (zürj. *gid—vil* 'istálló—föl'), ilyen az állapothatározó — comitativus szerepű votják határozónak sokszor az és kötőszóval érintkező jelen-

* Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság által rendezett ünnepi ülésen elhangzott előadás.

tése, magyar példával: *elküldte vejét a feleségével ~ elküldte vejét és feleségét*. Ez utóbbi összefüggés még többször és még nagyobb jelentőséggel fog Fokos későbbi munkáiban felbukkanni.

Az első nagyobb léleketű mondatnyi tanulmány után 50 év telik el, csendes munkában, néhány nagyobb, de korántsem az első méreteihez hasonló mondatnyi tárgyú dolgozata jelenik meg az NyK-ban, a Keleti Szemlében, a FUF-ban, s egy tömeg, többnyire apró cikk a Nyr.-ben. A vogul-osztják duálisképzés című dolgozatának (NyK 49: 314–36) az a specialitása, hogy a képző eredetét mondatnyi alapon próbálja megfejteni, de másképpen, mint előtte egy, azóta elfelejtett kutató. Fokos lenyűgöző anyagismerettel, a mondatnyi helyzetek bemutatásával a nomen possessoris képzőből vezeti le a duálisnak először egy fajtáját, amelyet viszonyossági duálisnak nevez. A funkcionális magyarázatot hangtanival támogatja meg.

A duális képzőnek fontos szerepe van egy másik tanulmányában, amelyben az *és* kötőszó eredetével foglalkozik (Nyr. 63: 14–22, 60–1). Itt bemutatja az egyes uráli és altaji nyelvekből vett adatokkal, hogy az egyenlőrangú mondatrészek összekapcsolása e nyelvekben négyfajta eszközzel történik: kötőszó nélkül, duálissal, komitatívuszi raggal és nomen possessoris képzővel. Olyan régi magyar példákra is hivatkozik, mint a *haragos bú*, *szeles háború*, *keserves fájdalom*, amelyek még meggyőzőbbek mint a reprezentánsnak választott *férjes feleség*. A felsorolt példák mellérendelő szerkezet értékével is rendelkeztek: *harag és bú*, *szél és háború*, *keserv és fájdalom*, vagy *férj és feleség*. A kapcsoló kötőszó az ilyen szerkezetekben a szóvég megelevenedése útján keletkezett, amely fejlődési vonalat más példákkal is igazol Fokos. A magyar nyelvészetben nem fogadták el az *és* kötőszónak ezt a származtatását, de a rokonyelvi adatok fényében egyáltalán nem látszik valószínűtlenné. Ezért én mint a magyar morfológiai fejlődéstípusnak egy sajátos esetét egyik tanulmányomban példaként megemlítettem (Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változása és a jelentés. In: Rácz E.—Szathmári I. (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest 1980. 153).

Fokos Dávidnak az említett 50 évnyi korszakából még kiemelkedő dolgozatok a jelző szórendjével, egyes névutók történetével, az intranzitív-visszaható képzőkkel és a finnugor–török mondatnyi egyezésekkel foglalkoznak. A legutóbbi téma még visszatér Fokos munkásságában, s majd később én is részletesebben kitérek rá.

Fokos-Fuchs Dávid első kiemelt helyzetű tudományos fellépése az I. finnugor nyelvészeti konferencián történt, 1955-ben, amikor A névragozás történetéből címen vitaindító előadást tartott. Az első hozzászóló, Pais Dezső, a hozzá hasonló fiatalságú (71 éves) Fokos előadását új szempontokat, sőt távlatokat nyitónak nevezte, Bárczi pedig a magyar nyelvtörténet (az ősmagyar kor) szempontjából igen jelentékenynek, Fokos értelmező jelzős magyarázatát máig, különösen a magyar igei személyragok kialakulására nézve egy addig megoldatlan kérdésben teljesen elfogadhatónak. Fokos, Ravila és Lakó elméletére támaszkodva, ezt az elméletet jelentősen továbbfejlesztette, s igen meggyőzően bizonyította, hogy a névmások és a primitív határozószók minden jel hozzáfűggesztése nélkül is alkalmasak voltak viszonyítások kifejezésére: jelentésüket a mindenkori szintaktikai helyzet határozta meg. A ragoknak legalább egy része aktualizáló szerepű (Bally) ősi mutató névmásokból keletkezett. Az ilyen mutató névmás a domináló képzetet kifejező, a mondat

élén álló főnevet követte: *a fülem porcogója, oda hajtsd*. A határozós szerkezetek jelölésének először a ragtalan, másodszer a névmáson való jelöléses módján kívül a harmadik módja a kettős jelölés az értelmezős szerkezetben. Papp István a hozzászólásában a domináló képzet kifejezésének névmásos megismétlését újrakezdő formának nevezi, és Fokos finnugor példáit a népi nyelvhez közel álló Móricz-példákkal egészíti ki. Azóta ennek az elméletnek a nyomain haladva Balázs János még szélesebbre vonta az ide vonható jelenségek körét a *Funktionswerte der Pronominalität* (1973) című munkájában, amelynek eredeti címe még jobban kifejezi a témának ide tartozását: A névmások szerepe a suffixumok kialakulásában (1964). Fokos Dávid előadásából az én értelmező jelzőről írt munkámra is hatott, ahogy ez a hivatkozásomból is kiderül (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 67). Fokos dolgozatában nagy szerepet kap az a szerkezet típus, amelynek egyik tagját ő domináló képzetet kifejező főnévnek nevezi. Az én felfogásomban a domináló képzetet kifejező főnév a beszédben az előkészítő rész (mai elnevezéssel *téma* vagy *topic*) s az ezt követő mutatónévmás az előkészítő rész kiemelésére szolgált (i. m. 68). Ez a felfogás megfelel a Fokosénak, mert a *domináló képzet* (*dominierende Vorstellung*) Wundt kifejezése a lélektani alanyra, amit a prágai iskola mászával *témának* (*topicnak*) nevezünk.

A következő nagyobb szintaktikai tárgyú tanulmánya végeredményben egy grammatikai fejezet: A permi nyelvek határozói igeneveiről (NyK 60: 275—319). A leíró és a történeti szempont ugyanúgy egyesül benne, mint Simonyi munkáiban. Az adatok grammatikákból, grammatikai tanulmányokból és különböző votják és zürjén szövegekből valók. Ez utóbbiak részben Fokos saját szövegkiadványai. A tanulmányban az egyes igenévi alakok eredetének és jelentéseinek a magyarázata található, mindazokkal a megfejtési kísérletekkel, amelyeket egyes nyelvészek adtak az illető igenévi alakokkal kapcsolatban. A tanulmány megírása időpontjában, de történeti adatai tekintetében mindmáig a legteljesebb összefoglalása a témának, számos ötletes egyéni megfejtési kísérlettel. Van egy kiegészítése magyar vonatkozásban: A magyar határozói igenevek és a gerundium (MNy. 4: 175—81, 343—51). Ez a tanulmánya egy adósságomra emlékeztet. Fokos ugyanis sok vonatkozásban kiegészítő megjegyzést fűz a régi magyar igenevekkel foglalkozó munkámhoz, s a gerundium értelmezésében felfogása eltér az enyémtől némely ponton. Tehát még halála után is munkára ösztönöz, ami teljesen megfelel egyénisége egyik jellemző vonásának, amely szerint az ösztönzésben egyik fő feladatát látta, ahogy erről a mindjárt sorra kerülő fő munkájának egyik részlete is tanúskodik, amely magyar fordításban így hangzik: „Remélem . . . ami a legfontosabb, hogy munkám ösztönözni fog a folytatásra (Die Rolle der Syntax . . . 57)”. Az ösztönzés motívuma többször is felbukkan munkáiban. Íme egy másik helyről: „A további kutatások minden bizonnyal más egyezéseket is fognak feltárni. Ezekre a kutatásokra kívánnak e tárgyú dolgozataim ösztönözni, ez a célja tanulmányaimnak (NyK 65: 48).” Tudjuk, hogy ösztönzései nem maradtak meg a szónál: a Magyar Nyelvtudományi Társaság számára alapítványt hagyott hátra fiatal kutatók anyagi ösztönzésére.

Ezzel elérkeztünk Fokos-Fuchs Dávid legfontosabb témájához: az uráltaljai nyelvrokonságnak a mondattani egyezések által történő bizonyításához. A harmincas évek elejétől izgatta ez a kérdés. Első közleménye a pozsonyi Magyar Figyelő 1934—5-ös évfolyamában jelent meg, majd a FUF 24. kötetében (1937) és a Magyar Nyelvőr 68. és 69. kötetében Finnugor—török mon-

dattani egyezések címen. A Nyelvőr-tanulmányban 63 pontban szedte össze a szintaktikai egyezéseket, későbbi dolgozataiban e pontok közül többet alponttá minősített, de a pontok sorrendjét főleg ennek a közlésnek megfelelően megtartotta. A második világháború után újult erővel fogott neki régi álma megvalósításához, bár ekkor már sejtette, hogy a munkát eredeti célkitűzésének megfelelően nem tudja befejezni. A régi elképzelése ugyanis az volt, hogy egy urál-altaji összehasonlító szintaxist ír. A munka tervek szerinti elkészítésében többek között a háború is megakadályozta azzal, hogy régi feljegyzései főleg az altaji nyelvekre vonatkozólag elvesztek. Az elveszett anyag pótlása csak részben sikerült. Így a háború utáni közléseiben csak szerényebb célkitűzéseket vállalt, de az ezekben feltárt anyag is óriási méretű és rendkívül meggyőző. Fokos Dávid mindvégig hitt az urál-altaji nyelvrokonságban, de talán nem is helyes ezt hitnek nevezni: meggyőződése volt, amelynek a ténybeli fedezete az általa összegyűjtött anyagban rendelkezésre állt. S nemcsak adatai voltak, de érvei is. Pontosán ismerte a kérdés irodalmát, s ha valahol ellenérvekkel találkozott, ezeket nem becsülte le. Már jóval a munkára kötelezhetőség határán túl, 78 éves korában jelent meg fő műve, a *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*, Wiesbadenben, 1962-ben, a következő alcímmel: *Mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft*. E könyvnek nemcsak az uráli és az altaji nyelvek megismerésében van szerepe, tehát nemcsak az urálisták és az altajisták szakismereteit gyarapítja. Az általános nyelvészet, konkrétan a nyelvtörténet és nyelvrokonságelmélet területén is Róna-Tas András munkája mellett nagyon fontos kézikönyvnek tartom, mert általa konkrét ismereteken, a filológus szakértelmével összegyűjtött adatokon keresztül tárul fel a nyelvrokonság mibenléte, olvasója a módszer szigorúsága által azt is megtanulja, mi az, ami a látszat ellenére nem támogatja a rokonság gondolatát, amely csak az általános pszichológiai egyezéseknek, a párhuzamos rokonnnyelvi különfejlődéseknek, a véletlen egyezéseknek és a más nyelvekből való kölcsönzéseknek a kiiktatása után tartható fenn. A könyvben az összehasonlító szintaxis európai klasszikusainak és az uráli és altaji összehasonlító nyelvészet kiemelkedő képviselőinek a gondolataival és érveivel is megismerkedhetünk. Fokos arra az ellenérvre is válaszol, hogy a kimutatott egyezések nem genetikai, hanem tipológiai jellegűek. Egyrészt az egyezések egymással is rendszert alkotnak, s ilyen mennyiségben más nyelvcsaládok tagjainál nem található, másrészt a feltárt szintaktikai egyezések hangtani, morfológiai és szókincsbeli egyezésekkel is párosulnak, amely kritériumegyüttes nem rokonnnyelvek esetében nem található meg. Egyébként is: Fokos munkájában a morfológia és a szintaxis szervesen kapcsolódik egymáshoz, s a morfológián keresztül a hangtani vizsgálat is fontos szerepet kap. Az említett nyelvi síkok együttes figyelembevételére Fokos módszerének lényeges vonása. A szakirodalomnak, az elődök tanúságtételének szinte kínos számontartására kitérnő példa az a táblázat, melyet Fokos könyve vége felé állított össze a kérdés legkiválóbb szakembereinek a legfontosabb rokonsági témákban adott meg- egyező véleményeiről (122).

A német nyelvű könyvvel nagyjából egy időben jelent meg a Nyelvtudományi Közleményekben az Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok (NyK 62: 213–41, 63: 63–81, 263–281, 64: 13–55), valamint A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága (NyK 65: 3–48). E tanulmányok a német nyelvű könyv anyagához

képeket újat is tartalmaznak, s két témakörben ugyancsak ösztönző hatásuk van a szegedi általános nyelvészeti tanszék két tagjának már korábban megindult munkájára: az egyik témakör a jelöletlen főnévi összetételek, a másik a dinamikus határozók.

Fokos utolsó, kicsit terjedelmesebb publikációja éppen úgy, mint az első, mondattani tárgyú volt: a Nyelvtudományi Közlemények 69. kötetében, 1967-ben jelent meg Még egyszer a zürjén *mis(t)* névutóról című dolgozata. Ezzel a névutóval, amely eredetében azonos a határozói igenév, illetőleg gerundium képzőjével már többször találkozhattunk Fokos korábbi írásaiban. Most a névutó és az igenév kapcsolatára egy új magyarázatot ad, s a nyelv életére vonatkozó általános tanulságot is fűz hozzá. Ez a cikk a szerző 83 éves korában jelent meg. Ezután még tíz évig figyelhette, hogy „szavak és szerkezetek jönnek, szavak és szerkezetek mennek”, amely nyelvészeti igazsághoz a Prédikátor könyvének egy hasonló bölcs megállapítása szolgáltatta a mintát, ahogy a cikk végén megtudjuk.

Most azonban, ahogy e kiváló és szerény tudósra visszaemlékezünk, az eredeti bölcs mondás igazsága is nagyon időszerű lett: „Nemzedékek jönnek, nemzedékek mennek.”

KÁROLY SÁNDOR

Die syntaktische Tätigkeit von Dávid Fokos-Fuchs

VON SÁNDOR KÁROLY

Die Satzlehre bildete das Hauptgebiet der wissenschaftlichen Tätigkeit von Dávid Fokos-Fuchs. Sogar sein erster, 100-seitiger Aufsatz hatte ein syntaktisches Thema: „A lokatívusféle határozók a votjákban” (Lokativusartige Adverbien im Votjakischen). Diese Abhandlung stellt ihn schon als ein ausgezeichneten Schüler von Simonyi dar. 50 Jahre vergingen danach in stiller Arbeit; er publizierte einige größere syntaktische Aufsätze in den NyK, Keleti Szemle, FUF und eine Menge meistens kleinere Abhandlungen in Magyar Nyelvőr. Sein erster wissenschaftlicher Auftritt von größerer Wichtigkeit war in 1935 auf der I. Finnougristischen Sprachwissenschaftlichen Konferenz, wo er mit seiner Vorlesung über die Geschichte der Deklination „A névragozás történetéből” die Discussion eröffnete. In diesem hat er die Theorie von Ravila und Lakó bedeutend weiterentwickelt und überzeugend bewiesen, daß Pronomina und primitive Adverbien ohne das Hinzufügen irgendwelches Zeichens imstande gewesen waren Relationen (*viszonyítások*) auszudrücken. Doch sein wichtigstes Thema war das Beweisen der ural-altaische Sprachverwandschaft durch syntaktische Übereinstimmungen. Diese Frage regte ihn schon seit der Anfang der 30-er Jahre. In den Bänden 68 und 69 der Magyar Nyelvőr sammelte er die syntaktischen Übereinstimmungen in 63 Punkte unter dem Titel „Finnugor—türök mondattani egyezései” (Finnougrische—türkische syntaktische Übereinstimmungen) zusammen. Er war 78 Jahre alt, als sein Hauptarbeit „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandschaft” (Wiesbaden 1962) erschien mit dem Untertitel: „Mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandschaft”. Dieses Buch ist von besonderer Wichtigkeit nicht nur bei der Erkennung der uralischen und altaischen Sprachen, sondern auch ist ein wichtiges Handbuch der allgemeinen Sprachwissenschaft, mehr konkret gesagt der Sprachgeschichte und der Sprachverwandschaftstheorie. In diesem Werk sind Morphologie und Syntax organisch miteinander verknüpft, und sogar phonetische Untersuchungen bekommen — durch die Morphologie — eine bedeutende Rolle. Die Berücksichtigung der erwähnten sprachlichen Ebenen ist ein wesentliches Merkmal der Methode von Fokos-Fuchs. Auch seine letzte, im Jahre 1967 erschiene Publikation hat ein syntaktisches Thema: „Még egyszer a zürjén *mis(t)* névutóról” (Noch einmal über die syrjänische Postposition *mis(t)*). Jetzt, als wir uns an diesen ausgezeichneten und bescheidenen Wissenschaftler zurückerinnern, scheint ein weiser Satz des Buches des Prädigers sehr aktuell zu sein, auf welchen ist auch in dem oben erwähnten Aufsatz ein Hinweis zu finden: „Generationen kommen, Generationen gehen.”

Etimológiai adalékok

73. Vogul *äjw*, *ajw* 'Tür'

A fi. *ovi* 'Tür' megfelelői közt tartjuk számon a vog. AK *āw*, P *ēw*, Szo. *āwi* ua. mellett a TJ *äjw*, TCs. *ajw* ua. szót is (l. pl. SKES), noha a vogulon belüli *ā/ē ~ äj/aj* megfelelés nem mondható általánosnak az eredetileg egyszótagú szavak körében. Az obi ugor vokalizmus történetét tárgyaló munkámban megkíséreltem ezek viszonyát is értelmezni: a **pīwəl ~ *pājł* 'Dorf' váltakozást mutató kéttagú szavak analógiájával magyaráztam, oly módon, hogy az **īw3* 'Tür' a tavdaiban beilleszkedett e váltakozásba: **īw3 ~ *ājw*-, majd — amint ez a déli, keleti és nyugati nyelvjárásokban eléggé általános — a másodlagos *tő* szilárdult meg (GOV 44). A TJ-ben továbbá a *j* előtti *a* *ā*-vé palatalizálódott. E magyarázatomat az ÉV *ojt*, *pāŋk-o*. 'Haar' ~ TJC. *ēt*, FL Szo. *āt* ua., ÉV DV AL *ētəŋ* 'Pfaffe' (WV 98, 193) megerősíti, amely eredetileg — és a nyelvjárások túlnyomó többségében ma is — egyszótagú. A vog. *äjw*, *ajw* tehát szokatlan, ám magyarázható hangképet mutat, így a fi. *ovi* biztos megfelelői közé tartozik.

74. Vogul *āl* '... fehér toldat ...'

A vog. É *āl* 'a talp és a felbőr közti fehér toldat a rénbőrharisnyán körül' (MK, WogWb. 385) az osztj. Kaz. *al'*, O *al* ua. (DEWO 94) átvétele.

75. Vogul *āp*, *āp* 'pára, kigőzölgés'

Rédei a m. *iz* 'Geschmack; Geruch, Duft' szó családjához kapcsolta és egy U **ip3* 'Geschmack; Geruch' alapszó folytatójának minősítette a vog. É *āp*, *āp* 'pára, kigőzölgés', É *lil-āp*, K *lél-āp*, KL *lil-āp* 'lehelet, lélegzet, pára' (VNGy. I, 0178) szót (NK 72: 159). Munkácsi feljegyzésében még a következő adatok ismertek: É *āpγ*-, *āpγent*-, KL *jāpp*- 'borul, ködöl' (VNGy. IV/2: 272). Az *iz*-hez tartozónak ismerték korábban is a TJ *āt*, AK P *āt*, Sz. *at* 'Geruch, Gestank' (WV 31) adatot. Ez utóbbi és rokon nyelvi megfelelői előzményeül Rédei **ip3-s3* és **ip3-s3* képzős alakokat tett fel.

A vo. T *āt* stb. ősvogul alakja (Steinitz:) **ēt*/(Honti:) **āt* volt, míg az É *āp*, *āp* esetében **ip* jöhet számításba, vö. még TJ *jip*, AK *ēp*, P **iep* (= *jēp*), Szo. **ēp* (= *ēp*) 'Dampf' (MSFOu. 180: 38). Az ősvog. **ē/*ā ~ *i* megfelelés miatt valószínűtlen, hogy a két szónak köze lenne egymáshoz, így a Munk. *āp*, *āp* — és vele együtt természetesen a Kann. *jip* stb. is — törlendő az *iz* rokonságából.

76. Vogul *ütñākā* 'gewiß'

Az orosz *однако* 'jedoch' vogul átvételei közt nem említi Kálmán (RLW 155) a TJ *ütñākā* 'gewiß' szót: *äm tüwin jomās-lak wārsəm, tüw ämān ük pār wāras jomās-lak, in ü. ä wāri* 'ich habe ihm wohlgetan, er hat einmal mir wohlgetan, jetzt tut er (es) gewiß nicht' (MSFOu. 111: 161). A veláris hangrendű orosz szó palatális vogul átvételére nézve vö. Kálmán: i.m. 79.

77. Vogul *joschwoj* ['Schwan']

A fi. *joutsen* 'Schwan' családjában említik a Pallas-féle vog. *joschwoj* adatot, ill. Collinder szerint a zürj. *juš* átvétele is lehet (FUV² 101). Ilyen hangalakú, 'hattyú' jelentésű szót azonban a mai vogul nem ismer (tudott, hogy a 'hattyú'-ra az ugor nyelveknek saját szavuk van). Van azonban az északi vogulban egy ilyen hangtestű, ám másfajta madarat jelentő szó: FL *jūs-uj*, Szo. *jūs-woj, jūs-wuj, nūs-woj* 'eine Art Adler' (MSFOu. 180: 94). Pallas művébe gyaníthatólag ez a szó kerülhetett be kb. 'nagy madár'-ként egy akkor még *š*-ező északi dialektusból. Még az is a *joutsen* ~ *joschwoi* egyeztetés ellen szól, hogy a *joutsen* alapalakjában feltett **ηkē* (CompGr. 133) hangkapcsolatból az *ηk* nyomtalanul eltűnt volna. Úgy vélem tehát, hogy a *joutsen* csak a finn-permi, a *hattyú* pedig csak az ugor csoport közös szava a 'Schwan'-ra, és jobb a vogul *joschwoi*-t az előbbiektől elkülöníteni.

78. Vogul *poššaj* 'laß', *püc* ua.

Az orosz *nycmь* és a nyj. *nyцаü* 'laß' átkerült a vogulba a közvetett felszólítás kifejezésére: TJ *püc: äsräjəlmī jil-äläskän, täk näw nin sowē, ä näw jil-äləwskän, täk tüt p. üwli!* 'wenn du den Teufel totschiägst, dann wird sie deine Frau, wenn du aber totgeschlagen wirst, dann nehme er sie dort!' (MSFOu. 111: 166): TJ *poššaj; p. täjil!* 'mag er es essen!' (MSFOu. 111: 176).

79. Vogul *säyät* 'asztán'

A vog. É *säyät* [= *sayat/saxat*] 'után' (MK, WogWb. 509) az osztj. Kaz. Szin. O *saxat* 'gemäß, nach, wie' (DEWO 1310) átvétele.

80. Vogul *vol* 'hely'

A vog. É *vol* 'hely' (MK WogWb. 731) az osztj. Kaz. *wōA* ua. (KT 271) átvétele.

81. Vogul *wāns* 'Gras'

A vog. Szo. *wāns* 'eine Art Gras' (MSFOu. 180: 65), É *wāns* 'gyep, pázsit, folyóparti zsenge fű' (MK, WogWb. 716) az osztj. Kaz. *wānši, O wānsi* ua. (KT 228) átvétele.

82. Vogul *šak* ₀ *š-* 'sich beschäftigen'

Rédei szerint a vog. AL Szo. *šak* ₀ *š-* 'sich beschäftigen', (Munk.) É *šakus-* 'csinál (ács-, asztalosmunkát)' a zürj. *čegšj-* 'sich bemühen, geschäftig

sein usw.' átvétele (SLW 159). Úgy látom, e származtatásnak akadályja a zürj. $g \sim vog.$ k_{\circ} megfelelés, hiszen az ószürj. * g -t a vogul rövid illabiális palatális magánhangzóval vette át (l. i. m. 46), és nincs is okunk arra, hogy ósvogul labiális magánhangzóval mint helyettesítő hanggal számoljunk; Rédei egyébként ellentmondásosan a 20. lapon * $\check{u}k$ - > * $\check{e}k_{\circ}$ - > É $-ak_{\circ}$ - változássort tett fel (egyébként mindkét hivatkozott helyen tévesen — 284-esként — szerepel a szócikk, helyesen: 283).

83. Osztják $\lambda\check{a}pp\hat{a}$ 'Schnalle'

A DEWO (742) a korábbi szakirodalom alapján kételkedve U/FU eredetűnek minősíti az osztj. Trj. $\lambda\check{a}pp\hat{a}$, Ko. Kr. Ni. $t\check{a}x\check{a}p$ 'Schnalle usw.' szót — még vö. Sal. $t\check{a}y\check{a}p$ ua. (Teréskin, Slovař 201). Állítólagos megfelelői a fi. $lappa$ 'Platte' és a jur. $labak$ 'durchlöcherter Ende . . .' (a SKES nem említi a fi. $lappa$ megfelelői közt az osztják szót).

Collinder csak ezt az egy szócsaládot ismeri az esetleges alapnyelvi * kp hangkapcsolatra, de megjegyzi, hogy derivátumra is gondolhatunk (CompGr. 87). Az osztják szó esetében csakugyan képzéssel van dolgunk: a tő őszosztj. * $\lambda\check{a}y$ -/ $\lambda\check{a}y$ - volt, amelynek mai folytatói a Ni. $t\check{a}x$ -, Kaz. $\lambda\check{a}x$ -, O $\lambda\check{a}x$ - 'flechten, binden (eine Grasmatte); binden, z. B. die Zipfel eines Tuches; die Latten des Fischwehrs, die Wände des Flechtkorbes mit einer durchlaufenden Schnur befestigen, festbinden (Kaz. O): annähen (die Senksteine des Zugnetzes; O)', még vö. O $\lambda\check{a}x\check{a}m$ 'Flecht-, Bindematerial od. -stelle' (DEWO 725). A képző az a p elemű szuffixum, amelynek *($\partial/\hat{\partial}$) p , * $p\check{u}$ /* pa volt az őszosztják hangalakja, és amely mind igetövekhez, mind pedig névszótövekhez járulhat (erről részletesen l. Sauer, Nombild. 57 kk.). Abban nincs meglepő, hogy a nyelvjárások egy részében a képzőnek egyik, másokban viszont a másik változatával találkozunk, ezt más alkalommal is tapasztalhatjuk, pl. Vj. $s\check{o}y\check{p}\hat{a}$, Trj. $s\check{a}y\check{p}\hat{a}$, Ko. $s\check{a}w\check{a}p$, Kr. $s\check{a}y\check{a}p$, Ni. $s\check{y}y\check{a}p$ 'Material zum Binden der Reusenlatten; Reifen der Reuse (Ko. Kr. Ni.)', vö. $s\check{o}y$ - stb. 'flechten' (DEWO 1308; még vö. Sauer: i. m. 61, 68). Az alapszónak és származékának jelentéstani viszonya aligha igényel magyarázatot, elég emlékeztetni az imént hivatkozott szócsalád 'Reifen der Reuse' és 'flechten' jelentésű tagjaira.

84. Osztják $\check{n}\check{a}šax$ 'roh'

Az osztj. Kaz. $\check{n}\check{a}šax$, O $\check{n}\check{a}šax$, $\check{n}\check{a}šax$ 'roh, ungekocht, ungar, ungebraten; frisch, ungetrocknet' (KT 642) szókat a ?fi. $nahkea$ 'ledern, zäh' | lappN $njuosk\check{a}s$ 'wet; raw (not boiled or roasted)' | mord. $načko$ 'naß' | cser. $načko$, $nočko$ ua. szócsaláddal egyeztetik (l. UEW, s. a.) és FU * $načkz$ alapalakra (l. pl. CompGr. 412) vezetik vissza. Az osztják szó idetartozása azonban némileg kétséges:

A Kaz. $\check{a} \sim$ O $\check{a}/\check{ä}$ inkább őszosztják palatális magánhangzóra vezethető vissza, mégpedig * \check{z} -re, vö. VVj. Szur. $\check{n}\check{e}r$ -, Ni. Šer. Kaz. $\check{n}\check{ä}r$ - 'reißen' ~ DN $\check{n}\check{e}rem\check{a}$ -, Ni. Šer. Kaz. Szin. $\check{n}\check{ä}rem\check{a}$ -, O $\check{n}\check{ä}rem\check{a}$ - 'herausreißen' (DEWO 1067—1068), az * \check{a} -nak ugyanis, ha nem x (< * k) áll mellette, a Kaz.-ban rendszeren \check{o} a folytatója, pl. Trj. $\check{n}\check{ä}č\check{a}k\check{i}nt$ - : $p\check{i}k\check{e}m$ - $s\check{o}y$ $\hat{\Delta}$ \check{n} . 'die Haut runzelte sich' ~ Ni. Kaz. $\check{n}\check{o}šx\check{a}mt$ -, O $\check{n}\check{ä}šx\check{a}mt$ - 'sich runzeln' (DEWO 1026). Az őszosztják * \check{a} -nak szórványosan vannak a nyugati nyelvjárásokban az * \check{z} -éivel egyező folytatói, pl. DT $t\check{ä}j$ -, Ni. Kaz. $t\check{ä}j$ -, O $t\check{ä}j$ - ~ VVj. $t\check{ä}j\check{a}$ -, Szur. DN $t\check{ä}j$ - 'haben, besitzen'

(KT 969), DT *tǎŋ-*, Ni. *tǎŋ-* ~ V *lǎŋa-*, DN *tǎŋ-*, Ni. *tǎŋ-*, Kaz. *lǎŋ-*, Szin. *lǎŋ-*, O *lǎŋ-* 'hineingehen' (DEWO 773).

Az osztj. χ azonban semmiképpen sem lehet a FU **čk k* elemének a foyta-tója, mivel a *k* elemű mássalhangzó-kapcsolatokat tartalmazó alapnyelvi szó osztják folytatóiban * γ -val vagy θ -val találkozunk, pl. Trj. *piγa* 'geflickte Stelle am Boot' ~ fi. *pihka* 'Harz' < FU **piškā*, Szur. *pōl*, DN *pāl*, Kaz. *pōš* 'Scheiße, Kot' ~ fi. *paska* ua. < FU **pačka*. Az osztják szóvégi *aχ* szerintem képző, amely affektív alapszóból képez névszót (l. Sauer, Nombild. 150).

Ha tehát az osztj. *nǎšaχ* csakugyan megfelelője a lapp *njuoskās*-nak, csak az önállóan nem adatolt *nǎš*-szegmentum rokonítható vele, feltéve, hogy az O az eredetibb és a feltehetőleg affektív töltésű szóban sporadikus palatalizációt teszünk fel.

85. Osztják *tǎryāt* 'Lunge'

A 'Lunge' szónak van az osztják nyelvjárásokban egy rövidebb és egy hosszabb, *t*-vel bővített változata: Ni. *tǎraχ*, Kaz. *tǎraχ*, O *tǎraχ* 'Lunge, die Lungen' ~ V Trj. *tǎryāt* (V *tǎryātllam* 'keuhkoni; meine Lungen', Trj. *tǎryātam* 'meine Lunge'), DN Kos. *tǎryāt*, C *tǎryāt* 'Lunge (V DN; Trj. : als ein Organ); die Lungen (Kos. C)'. E. Schiefer szerint a rövid alak az eredeti változat, a hosszabb forma pedig *t* többesjelet tartalmaz, mégpedig úgy, „daß die den Stämmen auf - γ /- η angehörende Wortform für 'Lunge' ursprünglich in allen Dialekten singularisch auftrat (wie jetzt noch in Ni. Kaz. Obd.), dann jedoch in die Klasse der pluralia tantum hinüberwechselte, wobei der Übertritt als vollzogen anzusehen ist in allen Dialekten, welche keine Singularformen mehr belegt haben" (ALH 24: 327).

A pluralia tantum azonban mint kategória nem jellemző az ugor nyelvekre, egyébként is a duálist ismerő osztjákban várható lenne, hogy e páros testrész neve kettős számban is előfordul a többes mellett. Ezért e *t*-ben én inkább képzőt keresek: vagy az egyszerű *t* (vö. Sauer: i. m. 92 kk.), vagy az összetett *kat|γāt|ηāt* képzőt (erről l. Sauer: i. m. 158) sejthetjük benne. Inkább ez utóbira gyanakszom, amelyet Sauer csak három, affektív igei alapszóból képzett származékban mutatott ki. Az északi adatok χ eleme (a ritkábban) az affektív alapszóból való deverbális származékokban is adatolt névmásképzővel lehet azonos (vö. Sauer: i. m. 146 kk.).

A képzők leválasztása után visszamaradó *tǎr-*, *tǎr-*, minden bizonnyal igei tő, további származékait a következő igékben vélem felismerni: DN *tǎrtat-*, DT *tǎrtat-* 'schnarchen, schnauben', Kaz. *tǎremǎ-* 'schnauben, prusten (das Pferd)', VVj. *tǎrtǎγāl-*, Trj. *tǎrtǎγā-* 'schnarchen', Kaz. *tǎraǎ* 'laut; mit lauter Stimme' (KT 1025—1026). A 'Lunge' ~ 'schnarchen, schnauben' viszonyára vö. m. *hǎrgǎ* 'Bronchus' \lesssim *hǎrǎg-* 'röcheln'.

Tehát ha feltevésem helyes, akkor a fenti főnevek és igék őosztják előzményeként **tor-* ~ **tǎr-* 'schnarchen, schnauben' affektív igitövet következtethetünk ki.

86. Magyar *ér-* 'berühren; erreichen'

Ér- 'berühren; reichen, erreichen; (irgendwohin, kommen, gelangen; wert sein' igeink etimológiai megfelelőiként legújabb etimológiai szótáraink a vog. *sartitam* 'berühren' és cser. K *šuraŋam* 'etwas flüchtig berühren (im Vor-

beigehen)' szóként ajánlották (l. pl. MSzFE 1: 160—161: a korábbi, téves egyeztetésekről l. uo.).

A cseremisiz szó azonban csuvas (Bereczki: NyK 70: 451), a vogul pedig zürjén eredetű (Liimola: Sananjalka 11: 194).

Az említett szótárak megjelenését követően Hartmut Katz rukkolt elő egy újabb etimológiai kísérlettel: igénk rokon nyelvi megfelelője vagy az osztj. *Vär* 'viel', vagy a zürj. *arkmi-* 'entstehen, gedeihen' lenne (NyK 73: 143—146, még vö. SFU 9: 278, 13. j.). Az osztják szó azonban más etimológiai összefüggésbe tartozik, ill. a zürjén szóra adott Katz-féle hangtani magyarázat megalapozatlan (l. Honti: NyK 76: 371—373), következőképpen az ő próbálkozása is az elvetélt kísérletek számát gyarapította.

A fent említett helyen hívatkoztam Gulya János szíves szóbeli közlésére, mely szerint „*ér*-szavunkhoz komolyan szóbajóhető *i g e i* megfelelőt talált” (NyK 76: 373). Az eltelt több mint tíz esztendő alatt azonban tudomásom szerint kitűnő kollégánk sehol sem tette felfedezését közkinccsé, így bejelentését csak vaklármának tekinthetjük.

A m. *ér*-igének etimológiai szótáraink tanúsága szerint olyan bő jelentésköre és sokféle származéka van, hogy szókincsünk legrégebb rétegeinek valamelyikébe kell tartoznia, s ezért Pais okkal várhatta el, hogy esetleg a rokon nyelvek nyújtanak támpontot eredetének tisztázásához (l. MNy. 41: 20).

Úgy hiszem, rábukkantam a régóta keresett rokonságra: az *ér*- és az *ered*-entspringen; entstehen, entstammen; sich auf den Weg begeben' finnugor kori szavunkkal tartozik együvé és így FU *šärz- 'gelangen, erreichen, sich verbreiten' alapalakra megy vissza. Úgy látom, nincs sem hang-, sem jelentéstan akadály annak, hogy kései ősm. *er- > *ēr- > ēr-, ér-, ill. *er-ed- > ered-, *er-eszt- > ereszt- alap- és származékszók révén kapcsoljuk e szavakat az MSzFE-ben található obi-ugor és zürjén adatokhoz. Jelentéstanilag vö. ószl. *prispēti* 'be in time; arrive' ~ *spēti* 'make progress succeed' ~ szkt. *sphā-* grow, increase' ~ oang. *spōwan* 'succeed' (Buck 704).

87. Magyar *hanyag* 'nachlässig'

A TESz. (2: 49) szerint ismeretlen eredetű a címben idézett szó. Igen kései első írásos nyomai: *Hanyag*: *H. viz* 'Aqua tepida' (1808), *hanyag* 'felületes; nachlässig; nemtörődöm; fahrlässig' (1831). A TESz.-ben azt olvashatjuk, hogy az eredeti jelentés 'langyos; lau' lehetett, s ebből — „valószínűleg a nyelvújítók tudatos tevékenysége következtében” — alakult ki a 'felületes; nemtörődöm' jelentés. A *hajít*- ~ *hanyít*- ~ *hagyít*-, *hány*-igékkel való kapcsolatát nem tartja kizártnak („további vizsgálatot igényel”).

Úgy vélem, a *hanyag* egy töről fakad *hagy*- 'lassen' igénnel, amelynek *gy*-je U *d'-re megy vissza, vö. fi. *katoa*- ~ zürj. *köl*- ~ osztj. *kāj*- ~ vog. *köl*-. Az *ag* elem deverbális nomenképző (vö. *hallgatag*, *viszketeg*). Az *ny* másodlagos a *gy*-hez képest, vö. *ágyú* ~ *ányú*, *fegyelm* ~ *fenyít*- (ez utóbbi szópárról l. Rédei: NyK 87: 000). Jelentéstanilag sem ütközik nehézségbe e magyarázat, elégséges tán az alábbi szókra hivatkoznom: német *lassen* \approx *nachlässig*, orosz *nyckamb* \approx *zanyckamb*, zürj. *enolt*-, *enovt*-, *jenevt*- 'lassen, verlassen, aufgeben' ~ 'vernachlässigen' ~ *endi*-, *jendi*- 'sich verspäten; sitzenbleiben, auf längere Zeit irgendwo bleiben; dabei bleiben, unvollendet bleiben (Arbeit)' ~ *ended*-, *jendet*- 'nachlässig, unbekümmert sein (in der Arbeit), dahingestellt sein lassen, vernachlässigen (Arbeit)' (WUo. 41—42) ~ votj. *analmi*- 'остаться

без внимания' ~ (страд.) быть заброшенным', *analtiskili-* 'оставаться незавершенным' ~ 'лениться; запускаться, забрасываться'.

A TESz.-ben előadott, fentebb már hivatkozott feltevés, amely szerint a 'langyos' jelentés az eredetibb, nem látszik indokoltnak. Ismerek egy adatot a 16. század elejéről származó Winkler-kódexből, amely igazolja etimológiai magyarázatomat és egy 'nachlässig', 'vernachlässigen' jelentés eredetisége mellett szól: „*el-hagyogat* = elhanyagol, elmellőz stb.: Kischinded isteni iozagoth elhagyogatnya 124” (Dénes Miklós, A Winkler kódex hangtana és alaktana. Budapest 1900. 41. l.).

88. Magyar *óv-* 'bewahren', *véd-* '(be)schützen'

Az általam instabil tövűnek elkeresztelt *sz-szel* (és *d-vel*) bővülő *v* tövű igékről és obi-ugor megfelelőikről írt tanulmányomban megemlítettem (NyK 87: 000), hogy többi, ezen tőtípusba tartozó egyszótagú igénk és obi-ugor megfelelőik alapján nem tartom túl meggyőzőnek Rédei következő etimológiáját (NyK 79: 202):

Szerinte a m. *óv-*, R *ósz-* és obi-ugor megfelelői (pl. vog. Szo. *wā-* ~ *wāγ-* ~ *wāj-* ~ osztj. V *u-* ~ *uj-*, Trj. *wu-* ~ *wuj-*) összetartoznak a szam. jur. (Leht.) *je-*, *wé-* 'hüten', (Castr.) *jiērāu*, *jerāu* 'bewachen; retten', tvg. (Prok.) *Baratasa* (a *Barata-* gerundiuma) — vö. még *barāda* 'várni', *bāra* 'várj' (Mikola: NyK 72: 72) — szókkal. Az ugor és a szamojéd szók uráli alapalakjaként **wsj3-* formát rekonstruált. Így azonban ez lenne az ugor nyelvek egyetlen olyan instabil tövű igéje, amelynek esetleges U/FU előzményében nem **k* vagy **w* lett volna a szóbeljeji mássalhangzó. A megfelelőkül ajánlott szamojéd szók azonban palatális magánhangzós formából (kb. **wāj3-* vagy **wej3-*) könnyebben értelmezhetők (vö. Janhunen: NrNyt. 19–20: 171, 173). Ha uráli és szamojéd **wāj3-* alapalakot teszünk fel, akkor annak frequentatív-duratív *nt* képzős FU **wāj3-nt3-* 'sehen, schauen' származékából a m. *véd-* megfelelői közt éppen magánhangzója miatt kételkedve idézett zürj. *vidl3-* 'sehen, schauen' (l. MSzFE 3; 679) már szabályosnak tekinthető (vö. E. Itkonen; FUF 31; 316, 325), továbbá az ugorban bekövetkezett **wāj3nt3-* > **wājnt3-* > **wānt3-* is hangtörvényszerű (vö. Honti: MNy. 81: 153).

Összefoglalva: A m. *óv-* szerintem ugor kori; a m. *véd-* pedig egy uráli kori szó finnugor alapszavakból származékának a folytatója.

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

VON LÁSZLÓ HONTI

73. Wogulisch *ājw*, *ajw* 'Tür'

Diese Tawda-wogulischen Angaben entsprechen KU *āw*, P *ēw*, So. *āwi* id. ~ fi. *ovi* id. Die Sequenzen *āj*, *aj* in T statt des zu erwartenden *ē* (**ēw*) erklären sich durch einen im Urtawdawogulischen durch Analogie von **pīwal* ~ **pājł-* 'Dorf' entstandenen Wechsel, ebenso wie in VN *ojt* 'Haar' ~ *ēt* id., T *ēt*, LO So. *āt* id.

74. Wogulisch *dl'* 'weiße Einlage zwischen dem Sohlenteil und Oberteil der Rentierfellstrümpfe'

Dieses nordwog. Wort stammt aus dem ostj. Kaz. *ɔA'* id.

75. Wogulisch *āp*, *āp* 'Dunst'

Die von Kannisto phonetisch zuverlässig aufgezeichneten Entsprechungen dieses nordwog. Wortes von Munkácsi sind TJ *j̄p* KU *ēp*, P *jēp*, So. *ēp*, so ist es von TJ *āt*, KU P *āt*, So. *at* 'Geruch' zu trennen, die Fortsetzungen von U **ip3-s3* (**ip3-š3*) sind.

76. Wogulisch *ütnākā* 'gewiß'

Das TJ-Wort stammt aus dem russ. *однако* 'jedoch'.

77. Wogulisch *joschwoi* ['Schwan']

Das von Pallas aufgezeichnete Wort wird mit fi. *joutsen* 'Schwan' und dessen FP-Entsprechungen verbunden. Das Wort ist aber lt. Verf. mit dem LO *jūs-uj*, So. *jūs-woj*, *nūs-woj* 'eine Art Adler' identisch und vom fi. *joutsen* auseinanderzuhalten. So haben die beiden Zweige der FU Sprachfamilie je ein eigenes Wort für 'Schwan' (vgl. fi. *joutsen*, ung. *hattyú*) gehabt.

78. Wogulisch *poššaj* 'laß', *pič* id.

Diese TJ-Hilfswörter zum Ausdruck des Konjunktivs sind dem Russischen entlehnt worden, vgl. *nycmб*, dial. *nyuяü*.

79. Wogulisch *säyät* 'nach (dem)'

80. Wogulisch *vol* 'Platz'

81. Wogulisch *wāns* 'Gras'

Die obigen nordwog. Wörter (Nr. 79–81) stammen aus dem Nordostjakischen, vgl. (79) Kaz. Syn. *sāχat* 'gemäß, nach, wie', (80) Kaz. *wōA* 'Platz', (81) Kaz. *wānsi*, O *wānsi* 'Gras'.

82. Wogulisch *šak š-* 'sich beschäftigen'

Das nordwog. Wort wird von Rédei (SLW 159) aus dem syrj. *čegši-* 'sich bemühen' hergeleitet. Da der Substitutionsvokal des ursyrj. **ɟ* kein Labialvokal zu sein pflegt, welcher den Prozeß **k* > *k*₀ hätte hervorrufen können, so hält Verf. Rédeis Worterklärung nicht für befriedigend.

83. Ostjakisch *лӱpp̄* 'Schnalle'

Im Gegensatz zur herrschenden Meinung ist dieses Wort keine Entsprechung von fi. *lappa* 'Platte usw.', sondern es ist eine Ableitung des Verbs **lӱγ-/*лӱγ-* (vgl. Ni. *tӱχ-*, Kaz. *лӱχ-*, O *лӱχ-* 'flechten, binden').

84. Ostjakisch *nāšax* 'roh'

Der Vokal der ersten Silbe des nordostjakischen Wortes läßt sich eher auf einen urostj. palatalen Vokal zurückführen und (*a*)*χ* kann keineswegs **k* im Segment **ɛk* des **nāšk3* representieren. Bestenfalls kann also nur ein selbständig nicht belegtes ostj. **nāš-* als Entsprechung für lapp. *njuoskās* 'wet' usw. angesehen werden.

85. Ostjakisch *täryät* 'Lunge'

Im Gegensatz zur Ansicht von E. Schiefer (ALH 24 : 327) enthält das obige Wort nicht das Pluralsuffix *t* sondern ein Ableitungssuffix (*kat/γat/ηat*) und so ist es kein plurale tantum. Der Stamm mag **tor-* ~ **tär-* 'schnarchen, schnauben' gewesen sein, der auch im Verb VVj. *törtäyäl-*, Trj. *törtäyāA-* 'schnarchen' erscheint.

86. Ungarisch *ér-* 'berühren; erreichen'

Man hat mehrmals versucht, ung *ér-*, das recht viele Derivate hat und so zu der ältesten Schicht des ungarischen Wortschatzes gehören muß, zu etymologisieren. Lt. Verf. hängt es mit ung. *ered-* 'entspringen; entstehen, entstammen; sich auf den Weg begeben' zusammen und läßt sich auf FU **šär3-* 'gelangen, erreichen, sich verbreiten' zurückführen.

87. Ungarisch *hanyag* 'nachlässig'

Das vom TESz. als Wort unbekanntem Ursprungs eingestufte *hanyag* kann mit ung. *hagy-* '(ver)lassen' verbunden werden, vgl. *el-hagyogat-* 'vernachlässigen, unterlassen' (Anfang des 16. Jh. s).

88. Ungarisch *őv-* 'bewahren', *véd-* '(be)schützen'

Verf. bezweifelt die Richtigkeit der von Rédei stammenden Erklärung (NyK 79 : 202), wonach ung. *őv-* und sam. jur. *je-*, *vé-* 'hüten' usw. untereinander verwandt seien. Die sam. Wörter lassen sich aus einer grundsprachlichen Form mit palatalem Vokal leichter ableiten und können so zur Familie von ung. *véd-* gehören.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Gerhard Ganschow 60 éves

Gerhard Ganschow, a Müncheneri Egyetem Finnugor Tanszékének (Finnisch-Ugrisches Seminar) a vezetője 1983. december 5-én töltötte be 60. évét. — Gerhard Ganschow 1923. december 5-én született Berlinben. Népiskolai és középiskolai tanulmányait is ott végezte. Ganschow azok közé a fiatalok közé tartozott, akiket a háború az iskola padjaiból ragadott magához: 1942-ben katonának hívták be. A háború utolsó évében Budapesten megsebesült és ugyanott kórházba került. A háború befejeztével tért haza Berlinbe. 1948-ban beiratkozott a berlini Humboldt-Egyetemre, ahol germanisztikát, finnugrisztikát és filozófiát tanult. Egyetemi tanulmányait 1952-ben fejezte be. A háború idején Magyarországhoz fűződő kényszerű kapcsolatának része volt abban, hogy egyik szakjával a finnugrisztikát választotta. Az viszont, hogy ez lett főszakjává és későbbi élethivatásává, tanárának, Wolfgang Steinitz professzornak a hatásával magyarázható. Steinitznek fő kutatási területe az obi-ugor nyelvek, s azon belül az osztják nyelv volt. Az is Steinitz tudományos varázsának köszönhető, hogy Ganschow is az osztjákat választotta kutatási területéül. Doktori értekezéseit is az osztják nyelvből választotta: *Die Verbalbildung im Ostjakischen* (1965-ben jelent meg az Ural-Altäische Bibliothek sorozat XIII. köteteként). 1956-ban avatták doktorrá. 1956-tól 1961-ig W. Steinitz tanársegédje volt a Berlini Német Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. 1961-ben Hamburgba költözött s az ottani Finnugor Szeminárium asszisztense lett. 1965-ben a Münchenben újonnan létesített Finnugor Szeminárium tanárává nevezték ki: előbb rendkívüli egyetemi tanári, majd 1970-től kezdődően rendes egyetemi tanári minőségben.

Első tudományos munkája, doktori értekezése az alaktan körébe tartozik: az osztják igeeképzést tárgyalja. Ehhez kapcsolódnak későbbi alaktani és tótani tanulmányai. Az első finnugor kongresszuson (1960-ban) elhangzott előadásának a témája az osztják szóképzés egy részterületét taglalja: *Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen* (CIFU 1: 188—192). Tótani vizsgálódását kiterjeszti az ugor s általában a finnugor nyelvek területére is. Idetartoznak a második, harmadik, negyedik és az ötödik finnugor kongresszuson tartott előadásai: *Zur Geschichte der Nominalstämme in den ugrischen Sprachen* (CIFU 2/1: 134—145); *Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominalstämme* (CIFU 3/1: 72—77, l. még SFU 7: 239—250); *Aszendenztheoretische Untersuchungen ugrischer Nominalstrukturen* (CIFU 4/3: 55—63); *Historische Identitäten in der Wortstruktur finnisch-ugrischer Sprachen* (CIFU 5/3: 47—55). Ebbe a témakörbe vág még a következő dolgozata is: *A zürjén j- tövek történetének kérdései* (NyK 81: 57—69); ugyanez a címke németül a Raun-Emlékkönyvben (*Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun. Bloomington 1977*) is megjelent: *Zur Frage der Geschichte der syrjänischen j-Stämme* (67—84). Tótani tanulmányaiban Ganschow úgy vélekedik, hogy az ugor, sőt a finnugor alapnyelvben magánhangzós és mássalhangzós tövek voltak. Azon töltípusok, amelyek a zürjénben *j*-re vagy *k*-ra, az obiugor nyelvekben pedig *h*-re végződnek, s amelyeknek a finnben *-a/ä*, *-e*, *-vi* és *-u/-y* szóvég felel meg, történetileg az ősi **-ay ~ *-äy* képző folytatói. Ganschow Steinitzhez hasonlóan az obiugor nyelvekből indul ki; vizsgálati módszere szűken aszcendens, a finnugor nyelvekre és az alapnyelvre levont következtetéseit az obi-ugor nyelvek tényeire alapozza, s ily módon felfogása lényegesen eltér a finnugor nyelvészetben ma általánosan elfogadott vélekedéstől.

Ganschow kutatásának másik területe az obiugor nyelvek hangtörténete. Vizsgálati módszerében itt is szorosan mestere, Steinitz nyomdokain halad. Ebbe a témakörbe tartozó főbb dolgozatai: *Zur Frage des reduzierten Auslautvokals im Ostostjakischen* (UAJb. 34: 4—7); *Geschichte der hinteren reduzierten Vokale des Obugrischen* (ALH 23: 59—67); *Zur Vokalgeschichte des Obugrischen* (FUF 40: 12—19); *Zeugnisse obugrischer vorderer Labialvokale im Wogulischen* (ÉFOu. 10: 121—128); *Das palatale Trigon in der*

obugriscsen Vokalgeschichte (ÉFOu. 13: 143–157); Aszendenztheorie der wogulischen Dialekte dargestellt am Vokalismus der ersten Silbe (Lakó-Emlékkönyv 59–77); Zu den Fragen der Geschichte des obugriscsen Vokalismus (UAJb. Neue Folge 3: 186–202).

Ganschow mondattani érdeklődéséről tanúskodnak osztják mondattani dolgozatai. Ezekben speciális osztják szintaktikai problémákon túlmenően mondatelméleti kérdéseket is tárgyal. Egyebek közt az alábbiak tartoznak ide: Die kopulativen Verbindungen in den von W. Steinitz aufgezeichneten Prosatexten des Šerkał-Ostjakischen (Steinitz-Festschr. 1965, 119–127); Wege zur Strukturbeschreibung des einfachen Satzes im Ostjakischen (in: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen . . . 65–76); Az osztják tárgyas igeragozás használatának kérdéséhez (NyK 74: 183–185); Die temporalen Satzmorpheme des Šerkał-Ostjakischen (JSFOu. 72: 65–71); Die kausalen und finalen Satzmorpheme des Šerkał-Ostjakischen (ALH 24: 143–146); Adnominale Transformation der bipolaren Verbalsätze im Šerkał-Ostjakischen (Schlachter-Festschr. 1979, 99–106). Ganschow tudományos munkásságának kétségtelenül legmaradandóbb értékei közé tartoznak mondattani tanulmányai.

Ganschow adja ki a „Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München” című sorozatot, amelynek eddig számos kötete jelent meg.

Hatvanadik születésnapja alkalmából kissé megkésve, de őszinte szívből gratulálunk Gerhard Ganschownak. A magyarországi finnugor nyelvészek nevében további tudományos sikereket és jó egészséget kívánunk neki.

RÉDEI KÁROLY

Válasz Csúcs Sándor két ismertetésére

A Nyelvtudományi Közlemények 81 (1979). kötetében (408–412) Csúcs Sándor ismertetést írt Chrestomathia Syrjaenica (Tankönyvkiadó, Budapest 1978) című könyvről, amely Syrjänsche Chrestomathie. Mit Grammatik und Glossar (Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien 1978) címmel németül is megjelent. Ismertetése az ALH 31 (1981). kötetében (326–331) németül is megjelent. Minthogy a két szöveg tartalmilag teljesen megegyezik, válaszomban csak a magyar nyelvű változat lapszámaira hivatkozom. Tekintettel arra, hogy bírálata néhány olyan kifogást tartalmaz, amellyel nem tudok egyetérteni, sőt akad közöttük olyan is, amelyik téves megállapításai révén – itt elsősorban a zürjén időjelöléssel kapcsolatos fejtegetéseire gondolok – a permi nyelvészeten kevésbé járatos olvasót félrevezetheti, s ily módon a kutatást helytelen irányba terelheti, szükségesnek tartom, hogy néhány észrevételére reflektáljak. Természetesen azokra a bíráló megjegyzéseire, amelyekkel egyetértek, nem térek ki.

Csúcs kifogásolja, hogy a cirill betűs címek és szavak transliterálását nem magyarázom meg, jóllehet átírással „viszonylag egyszerű és következetes” (408). A cirill betűs címeket és (orosz!) szavakat – itt főleg a bibliográfia orosz nyelvű tételeiről van szó – a szlavisztikában szokásos egyfajta (és a finnugrisztikában is eléggé elterjedt) átírás szerint transliteráltam (l. pl. W. Veenker, Die Frage des finnugrischen Substrats in der russischen Sprache. Bloomington 1967, 271–324; Hajdú, Chrestomathia Samoiedica 1968, 211–236). Annak ellenére, hogy több szlavisztikai transliterálás is forgalomban van, éppen ezen átírás egyszerűségénél és következetességénél fogva nem tartottam fontosnak egy átírási (átbetűzési) táblázat közlését (ezt egyébként az említett szerzők sem tették meg). Hiszen a szlavisztikában (russisztikában) valamelyest is járatos olvasó az átírási szempontokat azonnal felismeri.

A 409. lapon Csúcs egyebek közt ezt írja: „a zürjén nyelvjárások rendszeres felsorolásával és rövid jellemzésével azonban adós marad.” Úgy vélem, a nyelvjárások hangtani, alaktani és szóképzési különbségeinek a bemutatása után (37–42. l.) felesleges ismétlésekbe való boosátkozás lett volna a nyelvjárások felsorolása és jellemzése. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a zürjén nyelvjárások az általam tárgyalt vonásokon túl alig térnek el egymástól. Vajon nem nagy követemény egy irodalmi nyelven alapuló kresztomatia adott terjedelmi kereteibe még részletekbe menő dialektológiai leírások is adni?

Bizonyos fokú magabiztosságra vall a zürjén nyelvvel való élményszerű kapcsolat – mondjuk: alapos gyakorlati nyelvismeret – nélkül teljes határozottsággal azt állítani, hogy a *c*, *f*, *χ* hangok a (*m a i*) zürjénben nem volnának fonémák (409). Hogy ezek mennyiben tekinthetők meghonosodott fonémáknak *s* mennyiben nem, nehezen eldönthető kérdés. Ilyen hangokat tartalmazó szavak ma szép számmal vannak a zürjén-

ben, melyeket az értelmiség tagjai és más oroszul jól beszélő egyének zürjén beszédjükben nap mint nap használnak. Talán helyesebb lett volna könyvem 45. lapján úgy fogalmaznom, hogy a *c, f, χ* a zürjén nyelvben ma még nem tekinthetők teljes értékű — minden anyanyelvi beszélő beszédjében meghonosodott — fonémáknak.

Csúccsal ellentétben változatlanul úgy vélekedem, hogy az inessivus és az illativus birtokos személyjeles alakjai¹ (-*am*, -*ad*, -*as*) leíró szempontból szételemezhetetlen egységet képező, ún. komplex morfémák, annak ellenére, hogy bennük az -*m*, -*d*, -*s* egyértelműen a birtokos személyének a kitevői. Az *a* alternáns az abszolút ragozásban az inessivusi -*in* és az illativusi -*ę* ragnak felel meg, de ez az azonosítás egy deskriptív grammatikában nem lehetséges: az -*in/ę* és az *a* között ugyanis a beszélő és a morfológiai elemezhetőség számára semmi kapcsolat nincs. Az persze más kérdés, hogy a birtokos személyjelek előtt levő *a* történetileg a lativus-illativus -*ę* ~ -*a* (<^{*}*k*) ragjával azonos.

Bírálóm kifogásolja (410. l.), hogy az esetek (pl. Cons., Appr., Pros., Egr. stb.) latin nevét nem magyarázom meg, jöllehet ez más kresztomátiákban sem szokásos (l. pl. Hajdú szamojéd, E. Itkonen lapp, Paasonen mordvin, Uotila zürjén, Wichmann cseremisiz és votják kresztomátiáját). Bízom abban, hogy a zürjén nyelvet oktató tanár ezt megteszi, vagy a zürjént önállóan tanulmányozó egyetemi hallgató — ha esetleg jobbabb tanulmányából nem ismerné valamennyi szakkifejezést — egy terminológiai szótárban ezeknek utána tud nézni. Persze igaz az, hogy a latin nyelv középkorai oktatásának a hiányát egyre jobban érezzük.

Könyvem 71. lapján ezt írom: „Az egyes szám 1. és 2. személyű gen., gen.-abl. alakok közül a gen.-abl. (*men-šj-m*, *ten-šj-d*) leíró, a gen. és a dat. (*men-a-m*, *men-i-m*, *ten-a-d*, *ten-i-d*) pedig történeti szempontból névmástó + Cx + Px elemekre tagolódnak”. Csúcs számára ez a megkülönböztetés nem világos. Nos, a gen.-abl. *šj* ragja alakitanilag nem, legfeljebb funkciójában tartozhatna az abl. -*lš* ragjához. A *men-šj-m* stb. alakban levő *šj* elemet az elativus -*šj/-šj-* (*karš* 'városból', *karšym* 'városomból') allomorfiájának tekintem. A némileg eltérő funkció (elativus ~ ablativus) nem akadály, hiszen névmási határozószókból és névutókból az elativusragnak ablativusi jelentése is van (*taš*, *tašš* 'innen', *dinš* 'től/től'). Tehát a *men-šj-m* stb. leíró szempontból szegmentálható. A *men-a-m*, *men-i-m* a, illetőleg *i* eleme nem lehet a gen. -*len*, illetőleg a dat. -*li* allomorfiája, miként Csúcs gondolja. Ezzel kapcsolatban — igaz — ezt írja: „Talán jobb lenne, ha az ilyen alakokat (legalábbis leíró szempontból) egyáltalán nem szegmentálná” (410. l.). Ezt nem is tettem! Azt írom ui., hogy ezek az alakok történeti szempontból tagolódnak névmástó + Cx + Px elemekre. Az *a* ~ *i* történetileg a lativus-illativus *ę* ~ *a* ragjával lehet azonos: *karę* 'városba', *karam* 'városomba'. Az is a nyelvtörténetre tartozik, hogy miért kapott a *menam*-beli *a* nyilván az inessivusi -*am* (-*ad*, -*as*) komplexragok hatására genitivusi, a *menim*-beli *i* pedig a dat. -*li* hatására dativusi funkciót.

Recenzensem nem tartja indokoltnak a jelen és jövő idő elkülönítését (410—411. l.). Érveit nem tudom elfogadni:

1. A zürjén nyelvtanok a jelen és jövő időt — legalábbis a 3. személyben — kivétel nélkül megkülönböztetik egymástól, l. pl. Bubrich, Grammatika literaturnogo komi jazyka. Leningrád 1949. 119. l.; Sovremennyy komi jazyk. Sziktivkar 1955. 213—214; V. I. Lytkin—D. A. Timušev, Kratkij očerk grammatiki komi jazyka, in: Komi-russkij slovar'. Moszkva 1961. 887, 890. l.

2. Ha jelen és jövő időt a múlt idővel együtt szemléljük, akkor azt látjuk, hogy az időjel mind a három időben egy-egy invariáns magánhangzóelemből áll: a jelen idő jele egyes és többes szám 1. és 2. személyben *a*, egyes és többes szám 3. személyben *ę*, a jövő idő jele *a*, a múlt idő jele pedig *i*.

3. A 80. lapon azt írom, hogy a jelen időben az egyes szám 1. és 3. személyének a ragja \emptyset morféma, vagyis az időt és a személyt az -*a*, illetőleg az -*ę* komplex morféma jelöli. De ugyanez a helyzet a praeteritumban is: az 1. és 3. személy több nyelvjárásban egybeesett: *muni* 'mentem' ~ 'ment'. A 3. személyű *munis* 'ment' köznyelvi és irodalmi nyelvi forma, de megvan több nyelvjárásban is. A jelen idő konstans eleme (*a*, *ę*) tehát nem tekinthető szemlélyragnak. Ez egyértelműen kivüláglik akkor, ha a zürjén jelen időt más nyelvek (pl. a magyar és a finn) jelen idejű alakjaival vetjük egybe, amely nyelvekben a személyragok előtt rendkívül változatos végmagánhangzók, illetőleg kötőhangzó szerepelnek: pl. m. *adok*, *nézek*, *ütök*, finn *annan*, *menen*, *opin*, *katson*, *saavun* stb.

¹ Csúcs „birtokos személyrag” terminust használ a nyelvészetileg exaktabb „birtokos személyjel” helyett. Jó volna szakítani már ezzel a még mindig fel-felbukkanó helytelen szakkifejezéssel, hiszen a zürjén — és persze a magyar — birtokos személyjelek nem ragok (utánuk ugyanis esetragok következhetnek).

4. Igaz, hogy a zürjén jelen és jövő történetileg a jelen idővel azonos – az 1. és 2. személyben a két idő alakilag ma is egybeesik –, de a normalizált köz- és irodalmi nyelvben, továbbá számos nyelvjárásban a jelen és jövő idő (a 3. személyben) határozatlan elkülönül egymástól. Megjegyzem, hogy más nyelvekben is előfordul, hogy bizonyos időalakok formailag egybeesnek. Pl.: finn *oppin* 'tanulok' ~ 'tanultam' (de: *oppi* 'tanul' ~ *oppi* 'tanult'), *sallin* 'engedek' ~ 'engedtem' (de: *sallii* 'enged' ~ *salli* 'engedett'); angol *I hit* 'ütök' ~ 'ütöttem', *I put* 'teszek, helyezek' ~ 'tettem, helyeztem'. Csúcs alaposan félreértette Lytkin általa idézett cikkét: „Lehet, hogy az irodalmi nyelvben a két idő megkülönböztetése következetes [úgy látszik, mégiscsak kételkedik a többnyire zürjén származású nyelvtanírók megállapításaiban is], de nem mondható el ez a nyelvjárásokról. Az Ud. nyelvjárással kapcsolatban ezt Lytkin is megerősíti (NyK 71 : 1969).” Lytkin tanulmányában azt írja, hogy az igék jelen idejű 3. személye csak az Ud. nyelvjárásban kétféle: *-e* és *-as*; a többi nyelvjárásban az *-e* jelen, az *-as* jövő időt jelent. Erdemes ezzel kapcsolatban szószerint idéznünk, hogy mit mond Lytkin az immár 100 éve kísértő és Csúcsnál is gyökeret eresztett félreértésről: „Wiedemanntól [1884] kezdve több nyelvész azt tartja, hogy a jelen idő harmadik személyének két ragja van (*-e*, *-as*) és hogy az utóbbi (*-as*) a differenciálatlan jelen-jövő idejű alak (l. pl. Uotila, Syrjänische Chrestomathie 54). Ez a felfogás azonban téves. Minden mai komi nyelvjárásban – kivéve az udoraít – a jelen időnek *e* (*e*), a jövő időnek pedig *-as* a ragja. A tévedés oka az, hogy a jövő idejű komi igék gyakran múlt idő kifejezésére szolgálnak, például: *munas, munas da kerka voas* 'ment, ment és a ház közeledett', szó szerint: 'menni, menni fog és a ház fog közeledni'. Ezt az alakot „elbeszélő jövő” időnek nevezzük (будущее повествовательное). Hasonló használati mód más nyelvekben is előfordul, pl. orosz: *придет к нему, сядет и молчит* 'jött, leült és hallgatott', szó szerint: 'el fog jönni, le fog ülni és hallgat'” (NyK 71 : 96). A mondottak értelmében kresztomátiám 105. lapján előforduló és Csúcs által idézett példában (*more dore sija leččas lijszini, ukajasse lije* 'lemez a tengerhez vadászni, vadkacsákat ló') példamondatban a *leččas* jövő idő tkp. a múlt idő kifejezésére szolgál. A magyarban azért fordíthattam jelen idővel, mivel átképzéses előadásban a jelen idő múltat is jelölhet.

5. Az a tény, hogy a mai nyelvben is vannak példák arra, hogy a kétféle rag nem differenciálódik (pl. jövő idő: *log, loas* 'lesz', jelen idő: *kolę* 'kell', *kovmas* 'szükséges, kell'), csak annyit bizonyít, hogy a jövő idő valóban a jelenből fejlődött. A személyes névmási eredetű *-s* személyrag először feltehetőleg a befejezett cselekvést jelentő igékben jelent meg (vö. Szerebrennyikov: NyK 58 (1956) : 193–196).²

Bírálom némelykor olyan kívánalmakkal áll elő (az informátorok adatainak, életkorának megadása, irodalmi személyének esetében az írók születési és (halálzási) éve, az irodalmi művek keletkezési éve), amelyek – nézetem szerint – egy kresztomátia kereteibe sehogyan sem illenek bele (411. l.). Ezek közé tartozik az az óhaja is, hogy „közzölhetett volna a szerző néhány lapnyi, egyszerű, hétköznapi formulákat, beszélgetéseket tartalmazó szöveget” (411. l.). Ennek didaktikai hasznosságát nem tagadom, a gyakorlati megvalósítás azonban – ezt nyilván Csúcs is tudja – nem könnyű, mivel csak kompetens anyanyelvi informátor közreműködésével lehetséges. Nem véletlen, hogy a fentebb említett kresztomátiák szerzői sem közölnek társalgási szövegeket.

Az Acta Linguistica 31 (1981). kötetében Csúcs Sándor ismerteti Zyrian Folklore Texts (Akadémiai Kiadó, Budapest 1978) című, zömmel 1964-ben gyűjtött zürjén szövegkiadványomat (331–334). Munkám elmélyült tanulmányozásáért, alapos szakismeretről és lényeglátásról tanúszkodó ismertetéséért köszönetet mondok. Itt-ott azonban bizonyos – elsősorban hangtani – részletkérdéseket félreértett, illetőleg helytelenül értelmez. Ezekre szeretnék a következőkben válaszolni.

A 332. lapon a szerző kifogásolja a *družka, molodka* szavak írásmódját, mondván, hogy a zöngesség szerinti hasonulásnak ezekben is be kellett volna következnie. Nos, a hasonult *družka, molotka* ejtés valóban lehetséges, de az adott esetekben a két informátor nem így ejtette e szavakat. „Chrestomathia Syrjaenica” című könyvemben az 57–58.

² Mint ismeretes, a votjákban a jelen és jövő idő paradigmája minden személyben elkülönül egymástól. A jövő idő kifejlődése a permi nyelvekben valószínűleg areális tényezővel függ össze. A Volga-Káma vidék török nyelvei (csuvas, tatár, baskír) a jelen és jövő időt szintén megkülönböztetik egymástól (l. Языки народов СССР. II. Тюркские языки. Москва 1966. 53, 146, 182).

lapon tárgyalom egyebek közt a zöngesség szerinti hasonulást. Ez azonban nyilván fonetikai realizációs lehetőség, amely – saját megfigyelésem és mások megfigyelése szerint is – nem mindig következik be kötelező érvénnyel. Valamennyi zürjén szövegkiadványban és szótárban bőven van példa arra – sőt ez a többség –, hogy a zöngesség szerinti asszimiláció nem megy végbe. Ez egyébként a zürjén nyelv egyik jellemző fonetikai sajátossága. Lássunk néhány kapusból kiragadott esetet erre a jelenségre a Wichmann – Uotila-féle zürjén szótárból: I Ud. *jagsa* 'Waldgeist', V *jeztem* 'menschenleer', Ud. *ijštínis*, P *ijštini* 'eindringen', *kuža* 'Länge', V S stb. *mužtedni* 'müde, matt machen', V S Lu. *ružtini* 'ächzen, stöhnen', S *tebsini* '(ein Kind) wickeln, einwindeln, V S Ud. I *tedsa* 'bekannt' (egyes nyelvjárásokban persze hasonult formák is vannak). Mit keres az *l* a Csúcs által idézett zárójeles *poztel*, *pozsel* *kiz-kal* alakokban? Sajtóhibáról vagy egyéb félreértésről van szó? Ezek helyesen: *pozte*, *pozse*, *kiz-ke*.

Könyvem 473. lapján ezt írom: „The phonemes *ε* and *ɨ* have the reduced allophones *â* and *î* in absolute final positions . . .”. Csúcs megállapítja, hogy ezek a redukált allofónok a déli permjék disztinktív jegyei közé tartoznak, tehát jelölésük a szövegben mindenképpen indokolt lett volna. Nem tudom, mire alapozza bírálóm ezt a határozott megállapítást. Saját megfigyelésem szerint – ezt mások feljegyzései is igazolják – a déli permjék szóvégi *â*, *î* gyors beszédben (ritkán!) előforduló allofón.³ Tehát elegendőnek tartottam, ha erről a fakultatív *ε* ~ *â* és *ɨ* ~ *î* váltakozásról csupán a nyelvjárást bemutató fejezetben szólok, de a szövegekben az ingadozást nem jelölöm. Egyébként az *ε*, *ɨ* fonémáknak abszolút szóvégi helyzetben az északi permjékben is vannak *â*, *î* allofónjai (410. l.), erről azonban Csúcs ismertetésében – úgy látszik – elfeledkezett megemlékezni.

Olykor recenzensem mintha nem akarna hinni a szemének. A FV *lutše* 'better' alakkal kapcsolatban így nyilatkozik: „Es sei noch erwähnt, daß die Form (270) VU *lutše* etwas überraschend wirkt, wenn man an die Form *lučšę* der Literatursprache und an das russische Vorbild *лучше* denkt.” Először is a *lučšę* jövevényyszó a zürjén irodalmi nyelvnek (l. KRSzl.) eléggé periférikus szava; 'jobb' jelentésben inkább az eredeti *buržik* szó használatos. Másodszor a nyelvjárásokban Szkr. KSz. *lučše*, FSz. FV *lučše* alakok is előfordulnak (l. SzrSzlK). Az általam feljegyzett dalban – bármilyen különös is Csúcs számára a FV *lučše*, szó *tš* hangkapcsolattal jelentkezik. Az énekelt szövegben nem ritka jelenség, hogy az affrikáta mintegy kettéválk, s az elemek közé nemegyszer ún. töltőhang iktatódik be. Ugyanebben a dalban még ilyen formák is vannak: *sit-i-čči* < *sičči* 'oda', *kuščem* < *kučem* 'melyik, milyen'. Úgy látszik, bírálóm ezeket nem vette észre. Ehhez valamelyest hasonló jelenség a *d* ~ *jd*, *t* ~ *jt* változás, illetőleg nyelvjárásközi váltakozás (l. ChrestSyrj. 39).

Nem tudom elfogadni azt az óhaját (332–333. l.), hogy meg kellett volna magyaráznom a zürjén nyelvben kevésbé járatos olvasó számára az *ε*, *ɨ*, *ʃ* stb. betűk hangértékét. Ez finnugor szövegkiadványokban általában nem szokásos, s bavalom egy ilyen eljárás kissé iskolásan hatna. Könyvem előszavában (10. l.) az általam alkalmazott hangjelölésről ezt írom: „I have used the method of phonematic notation, although in certain cases I have also indicated the allophones to ensure that the phonetic characteristics featured in the given dialect should not be blurred”. Sapienti sat! A nyelvész olvasótól joggal elvárható, hogy zürjén (vagy bármilyen nyelvű) szövegek tanulmányozása előtt az illető nyelv hangjelölésével igyekszik tisztába jönni. Akiket pedig a szövegek más (pl. folklorisztikai) célból érdekelnek, azok számára a hangjelölés minden fortélyának tanulmányozása és ismerete esetleg, nem feltétlenül szükséges.

A Wytschegda, Wim. (333) a német helyesírás szerint így helytelen. Helyesen: Wytschegda, Wym.

Csúcs Sándor két ismertetésére adott válaszzal nem volt más célom, mint a tárgyilagos igazságkeresés, s ez nem jelenti a saját igazságom keresését. A két recenzióban több helyes észrevétel, helyreigazítás szerepel, ezekre felesleges lett volna kitérnem. Válaszomban tehát csak a bírálatok – szerintem – téves megállapításaival foglalkoztam.

RÉDEI KÁROLY

³ Megjegyzem, hogy a komi-permjék születésű R. M. Batalova permjék nyelvjárási monográfiájában (Кomi-пермяцкая диалектология. Москва 1975) az *ε* és *ɨ* fonémák *â* és *î* allofónjairól egyáltalán nem tesz említést.

TARTALOM

KÁLMÁN LÁSZLÓ—KORNAI ANDRÁS: Hogy intonál a magyar ? [Hungarian Sentence Intonation]	293
KENESEI ISTVÁN: Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek [Subordinate Clauses in Hungarian: Problems, Arguments and Counterarguments]	311
KOVÁCS FERENC: A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulásának kezdetei [Die Anfänge der Herausbildung der ungarischen linguistischen Terminologie]	351
VÁSÁRY ISTVÁN: A baskír—magyar kérdés nyelvi vetületben [The Linguistic Aspect of the „Bashkiri—Hungarian Complex”]	369

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HONKO, LAURI: A Kalevala és a mítoszok [The Kalevala and the Myths]	389
SZÍJ ENIKŐ: A Kalevala és a magyarok [The Kalevala and the Hungarians]	399
VOIGT VILMOS: A Kalevala — egy 19. századi nemzeti eposz [The Kalevala — A National Epos from the 19th Century]	418
KAUKONEN, VÄINÖ: Gondolatok a Kalevala finnugor háttéréről [On the Finno-Ugric Background of the Kalevala]	425
VÉRTES EDIT: Fokos-Fuchs Dávid a finnugor nyelvész [David Fokos-Fuchs der Finnougrist]	432
KÁROLY SÁNDOR: Fokos-Fuchs Dávid mondattani munkássága [Die syntaktische Tätigkeit von David Fokos-Fuchs]	438
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	443

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

RÉDEI KÁROLY: Gerhard Ganschow 60 éves	450
RÉDEI KÁROLY: Válasz Csúcs Sándor két ismertetésére	451

MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Bizottsága
és a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Popper Péter

Ismerteti a hazai kutatási eredményeket, esetenként külföldi szerzők munkáit is közli. Tanulmányai az általános- és fejlődéslelektan, orvosi pszichológia, pedagógiai pszichológia, szociálpszichológia, munkalelektan, művészetpszichológia, kriminálpszichológia, sportpszichológia, gyógypedagógiai pszichológia, zoopszichológia, pszichológiatörténet stb. kutatásának legújabb eredményeit ölelik fel.

Alapítva: 1928

*Magyar nyelven, angol és orosz tartalomjegyzékkel
és összefoglalókkal*

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 198,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdió (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

*A Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának folyóirata a*

TÁRSADALOMKUTATÁS

Főszerkesztő: Kulcsár Kálmán

A folyóirat évente négy alkalommal, összesen 480 oldal terjedelemben jelenik meg. A szerkesztő bizottság arra törekszik, hogy a folyóiratban a társadalom folyamatait, aktuális jelenségeit feltáró cikkek, tanulmányok, tehát a társadalomkutatás új eredményei lássanak napvilágot, hozzájárulva a korszerű társadalmi gyakorlat kialakításához.

A *Társadalomkutatás* igyekszik gyorsan reagálni a társadalom életében jelentkező problémákra; interdiszciplináris jellegű, a gazdaság-, valamint az állam- és jogtudományok mellett a szociológia, a politikatudomány, a demográfia, a statisztika és a szervezéstudomány körébe tartozó közleményeket, vitákat, kongresszusi beszámolókat és könyvismertetéseket ad közre.

Évi előfizetési díja 100,— Ft

Egy szám ára 25,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó Stúdió (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Értesítjük tisztelt ügyfeleinket!

SZÁMÍTÁSTECHNIKAI SZERKESZTŐSÉG kezdte meg munkáját az **AKADÉMIAI KIADÓ MAGISZTER** Könyvesboltjának galériáján (1052 Budapest, V. Városház u. 1. tel.: 382-402, 382-440).

SZOFTVEREK és Kiadványok

C 16, C 64, TV Computer, HT 1080 Z, PRIMO, SPECTRUM
személyi számítógépekhez,

VT 16, PROPER 16 W, VARYTER XT (IBM PC XT
kompatibilis) profi számítógépekhez.

Minden érdeklődőt szeretettel várunk !

HÉTFŐ-től PÉNTEK-ig 10 és 18 óra között.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett 1985. X. 22. — Terjedelem: 14,70 (A/5) iv

86.15017 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitáلهen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 45 Ft
Előfizetési ára egy évre: 90 Ft

ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST